

Från Borås och de sju häraderna

FÄSSINGEN

Från Borås och de sju häraderna

Från Borås och de sju häraderna

Fässingen

Redaktör: Ingemar Brink
Redaktionsgrupp: Marianne Lindh,
Ingbrit Gunnarsson, Rolf Enander, Pär Sandin.

DE SJU HÄRADERNAS KULTURHISTORISKA FÖRENING

Stöd till tryckning av denna bok har lämnats av
Sparbanksstiftelsen Sjuhärad
Marks kommun
Stiftelsen Längmanska kulturfonden
Tore G Wärenstams stiftelse
Stiftelsen Elna Bengtssons fond
Borås Stads kulturnämnd

Omslagsbild framsida:
Unge markbon Axel Skoglund trivs perfekt med lakan förädlade med Marbosöm.

Foto: Hillevi Skoglund

© De sju häradernas kulturhistoriska förening
Borås museum, Ramnaparken, 504 39 Borås
Författarna är ensamma ansvariga för innehållet i sina artiklar

Grafisk form: Anna-Sofia Larsson

Layout: Ingemar Brink
Tysnitt: Sabon 11/14p
Papper: Arctic Silk 130 g
Eskils Tryckeri AB, Borås 2023

ISSN: 0347-2477

Innehåll

Förord 7

Iréne Arvidsson

Innan du börjar läsa... 9

Ingemar Brink

Här är de som skrivit 11

Marks härad - vad är det? 15

Märkliga personer från och i Mark 19

Ingemar Brink

När Fotskäl var kurort 27

Rolf Levinsson och Ingemar Brink

Den europaunika bronsåldersbåten vid Viskan 33

Christer Westerdahl

Den heliga pigan i Mark och andra lokala helgonkulter 39

Terese Zachrisson

Prosten Torell och det religiöst livliga Mark 55

Anders Jarlert

I Kungsäter slutade gåramålarens liv med katter och misär 65

Annika Gunnarsson

Horred skyddat mot ondska med unik labyrint på kyrkklocka 73

Christer Westerdahl

Marbosöm är folkliga broderier från tre sekler 81

Hillevi Skoglund

Vägar och forngårdar i södra Mark 95

Gunnar Carlstedt

Utgrävning ger pusselbitar om Örbys tidiga historia 111

Lina Håkansdotter

Marks kommun är född i split 121

Christer Ahlberger

Vart tar arkitekturen Mark? 133

Lisa Heller

Fritsla Syfabrik – konfektionsfabrik i vävarbygd 145

Johannes Daun

Spinnrockar, förläggare och svarvtradition i Hyssna 163

Hans Johansson

Veselången – den försvunna sjön 173

Bertil Karlsson

Verksamhetsberättelse för

De sju häradernas kulturhistoriska förening. 183

Bildkällor 198

Förord

IRÉNE ARVIDSSON

De sju häradernas kulturhistoriska förening, D7kf, grundades 1903 i avsikt att uppföra ett museum, med dåtidens högtravande språk en så kallad fornsal, där man vid sidan om vanliga fornminnen även skulle förvara maskiner och redskap samt prov av ortens äldre och dåvarande industri. Redan från starten började man samla byggnader, föremål och handlingar vilket resulterade i att fornsalen, numera Borås Museum, uppfördes och invigdes i Ramnaparken 1914. Så småningom blev utrymmet i Ramnaparken för trångt så de textila samlingarna flyttades och Tekomuseet, numera Textilmuseet, invigdes 1972. Föreningen är fortfarande ägare till byggnaderna och stora delar av samlingarna på båda museerna. Museiverksamheten drevs i egen regi i Ramnaparken fram till 1984. Numera sköter Borås Stad det löpande arbetet i enlighet med det avtal som då tecknades mellan parterna och föreningen fungerar i praktiken som en vänförening.

Förutom att arrangera aktiviteter som konkretiserar föreningens syfte ger föreningen sedan 1943 också ut en årsbok med fokus på Sjuhäradsbygdens kulturhistoria. Numera bär boken namnet Fässingen, vilket var namnet på den tygväska som knallen/resehandlaren bar sina varor i på

sina försäljningsresor runt om i landet. Under vissa perioder har boken getts ut årligen, under andra mer sällan. De senaste decennierna har boken producerats vartannat år. Årsboken har hela tiden haft till syfte att uppfylla föreningens ändamål

- att* främja kulturmiljövård och museal verksamhet
- att* stimulera intresset för konst- och kulturhistorisk forskning och dokumentation, med speciellt intresse riktat mot bygdens textila tradition, och
- att* förmedla kunskap genom föreläsningar och publikationer.

Årets utgåva, årgång 58, är andra delen av De Sju Häradernas kulturhistoriska förenings årsboks nya serie med fokus på de sju häraderna. Serien, som inleddes 2019 med Kinds härad, har temat platser, byggnader och människor och uppmärksammar detta år Marks härad.

Innan jag lämnar plats för dig att fördjupa dig i de intressanta texterna vill jag framföra ett stort tack till samtliga författare men också till årsbokens redaktör Ingemar Brink som med stort engagemang fört boken i hamn. Tack också till fotografer, Eskils tryckeri, våra ekonomiska bidragsgivare Marks Kommun, Stiftelsen Längmanska kulturfonden, Tore G Wärenstams stiftelse, Sparbanksstiftelsen Sjuhärad, Stiftelsen Elna Bengtssons fond samt Borås Stads kulturnämnd och alla andra som på ett förtjänstfullt sätt bidragit till bokens tillkomst.

Borås i oktober 2023

Irène Arvidsson

Ordförande i De sju häradernas kulturhistoriska förening.

Innan du börjar läsa....

INGEMAR BRINK

Marks härad rymmer många märkligheter. En del av dessa presenterar vi här i den 58:e årgången av Fässingen, De sju häradernas kulturhistoriska förenings årsbok 2023. Vi strävar här inte minst efter att lyfta fram sådant som varit okänt för många och som det tidigare inte berättats flitigt om. Följ med på snabbtitt i innehållet:

Från Prekebogumman till Jan Björklund... Vi listar Markbor som gjort och gör avtryck. Kända och mindre kända.

Gustav Vasa kände till ett helgon i Mark. Snart vet du mer än han.

Den europaunika tretusenåriga barkbåten från Viskastranden som ligger undangömd på museum i Göteborg.

Labyrinten på klockan i Horred kanske skulle ge turboeffekt mot det onda. Läs hur det kunde fungera.

Kolla hur livligt det gick till när Fotskäl var kurort.

Väckelseprästen Schartaus lära påverkar ännu det religiösa livet i Mark. Möt en av hans tidiga lärjungar.

Gåramålaren Mikael Raatikainen fäste tusentals gårdar på tavlor. Här uppmärksammas hans sista tid, i Kungsäter.

Marbosöm, sömsättet från Mark som också representerar Västergötland och Halland, lyfts också fram.

Till fots har Gunnar Carlstedt finkammat delar av Mark för att klarlägga vägar och tidiga gårdar. Vi får följa med en bit på vägen.

Ständiga bråk och feta rubriker har blivit kännemärke för Marks kommun. Här levereras förklaring till split och högt tonläge. Följ med till händelserna där det gick snett.

Arkitektur berättar också om Mark. Från kraftstationen i Rydal till Epa i Kinna.

Textilindustrin har satt prägel på häradet. Men branschsläktingen konfektion har också gjort avtryck. Välkommen till Fritsla syfabrik!

Rockens roll var stor i Hyssna. Läs om hur hemarbetare och förläggare gjorde socknen till stormakt i spinnrockar och gav fart för svarverier.

Sjön Veselången försvann i jakten på jordbruksmark. Lär om projektet som ändrade geografien i både Västergötland och Halland.

De senaste pusselbitarna om bosättningar i det forntida Örby kommer också på plats i artikel om de senaste utgrävningarna.

Mångfald av skribenter, aktiv redaktionsgrupp

Akademiska forskare och lokalhistoriker står för de flesta texterna. Alla har varit lätta att samarbeta med och har levererat texter som överträffat mina förväntningar. Ett stort tack till samtliga!

Utan redaktionsgruppens uppslag och synpunkter hade den här boken blivit tunnare och blekare till sitt innehåll. Tack till Marianne Lindh, Rolf Enander, Ingbrit Gunnarsson och Pär Sandin. Tack vare dem har det hela tiden funnits ett överskott av goda idéer. Värde ett stort tack är också Magnus Brink som ryckt in när jag som novis kört fast bland layoutprogrammets möjligheter och irrgångar.

Här finns också uppslag att gå vidare med för andra intresserade och engagerade. Tre exempel:

Mejerierna i Mark, en industriparentes.

Stora och mäktiga Ås kloster i Halland, hur påverkade det Mark?

Kolebäckslugnen i Fritsla. Kan ny forskning lösa gåtan?

En del uppslag har lagts åt sidan därför att de behandlats i tidigare årgångar. Förläggargårdar och Öxabäcks damfotboll hör till dem.

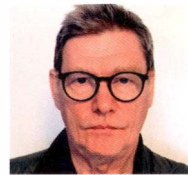
Årgång 58

Detta är årgång 58 av De sju häradernas kulturhistoriska förenings årsbok. I 57 tidigare rymmer flera hundra artiklar kring kulturhistoria i Sjuhärad. En fantastisk källa av ackumulerad kunskap att ösa ur. Årgång 58 lägger till nya artiklar. Men framför allt hoppas vi som arbetat med den att vi får många läsare som roas, intresseras och inspireras av innehållet.

Här är de som skrivit

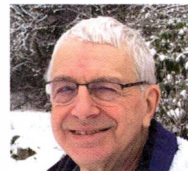
Christer Ahlberger

Historiker född 1956 i Kinna. Disputerade 1988 med avhandlingen Vävarfolket, om industriell omdaning. Professor vid Göteborgs universitet sedan 2002. Har forskat även kring folklig religiositet, demografisk omdaning, urban-, lokal- och konsumtionshistoria. Inom kommun- och regionhistoria fokuserar han på kommunreformen 1971. Bor i Göteborg.

Gunnar Carlstedt

Född 1946 i Göteborg. Han har längs hela livet intresserat sig för natur och historia, men ha gjort sin yrkeskarriär inom elektronik och IT. Har bland annat byggt datorer för flygplanen Viggen och Jas och är professor i datorarkitektur. När han steg av från IT-spåret startade han sitt omfattande historiprojekt tillsammans med hustrun Britt-Marie, som dock avled under arbetets gång. Gunnar Carlstedt bor i Nöslinge i Halland.

Johannes Daun

Född 1984 på Gotland. Fil dr i historia och verksam i Borås som 1:e antikvarie på Textilmuseet. Speciellt intresse för industri-, stads- och befolkningshistoria. Aktuell med boken ”När man sydde kläder på fabrik”, om konfektionsindustrins historia i Sverige och Borås. Bosatt i Göteborg.

Annika Gunnarsson

Född i Varberg 1965. Bor sedan många år tillbaka i Grimmared i gränsbygden mellan Halland och Västergötland. Sysselsätter sig som arbetsterapeut, mormor och ordförande i Kungsäters hembygdsförening – när hon inte påtar i trädgården. Hon vistas ofta och gärna på makens släktgården Hult i Grimmared med anor från 1700-talet.

Lisa Heller

Född 1992 och uppvuxen på Tjörn. Stadsarkitekt i Marks kommun. Efter arkitektexamen från Chalmers har hon utöver att arbeta som arkitekt i kommunal regi också kompletterat sin utbildning med kurser inom arkitektur- och bebyggelsehistoria samt ekosystembaserad planering. Bor i Svenljunga kommun.

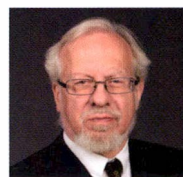
Lina Håkansdotter

Född 1984 i Göteborg och nu bosatt i Hajom, Marks kommun. Hon har en examen i arkeologi från Göteborgs Universitet och har arbetat som fältarkeolog i cirka tio år. Idag är hon anställd på företaget Rio Göteborg Natur- och Kulturkooperativ, som arbetar med arkeologiska utgrävningar över hela Västsverige.

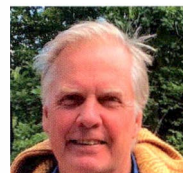
Anders Jarlert

Född 1952 i Göteborg. Som präst intresserade han sig allt mer för kyrkohistorisk forskning. Disputerade 1984 i Lund på en avhandling om kyrklig debatt i Göteborgs stift under slutet av 1800-talet. Professor i kyrkohistoria 1999, nu professor emeritus. Jarlert grundade Göteborgs stiftshistoriska sällskap, där han är ordförande. Arbetar för närvarande bland annat med herdaminne för Marks och Bollebygds kontrakt. Bosatt i Göteborg.

Hans Johansson

Född 1956 i Hyssna och har varit verksam hela livet här. Han började arbeta på familjeföretaget Melltorps såg som 16-åring. Sågverket försåg svarv- och snickeriindustri på orten med virke. Efter ekonomisk kris på 90-talet renoverade Hans tillsammans med fru Catharina kvarnen vid sågen och öppnade 2002 sommarkafé. Tillsammans drev de Kvarnen i Hyssna fram till 2023.

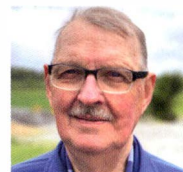
Bertil Karlsson

Född 1945 i Öxnevalla där han varit lantbrukare i 40 år. Han har genom alla år haft ett starkt intresse för historia, i synnerhet den lokala, ett intresse som också utmynnat i forskning i närområdets förflutna. Kartnörd och gammaldansare. Bertil Karlsson bor nu i Vedddige.

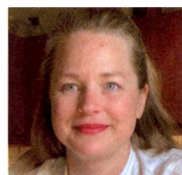
Rolf Levinsson

Född i Göteborg 1939 och bor sedan många år i ett tidigare soldattorp i Fotskäl. I sitt yrkesliv har han verkat inom mentalvård, missbruksvård och kriminalvård, i Lillhagen, Öxnevalla och Sätilla. Han var med och startade Fotskåls hembygdsförening och bidrar till att öka kunskapen om bygden. Har bland annat varit med och gjort en film om Fotskåls mejeri innan det lades ner.

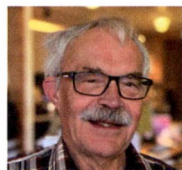
Hillevi Skoglund

Född 1979 i Fotskäl. Hemslöjdskonsulent med textil inriktning verksam vid förvaltningen för kulturutveckling i Västra Götaland, baserad i Borås. Marbosöm var ämnet för hennes kandidatuppsats. Lin är ett annat tema som starkt engagerar Hillevi Skoglund. Bosatt i Kinna.

Christer Westerdahl

Född 1945 i Stockholm. Professor emeritus i marin arkeologi vid Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU). Marinarkeolog, grottforskare, etnolog, museiman. Har forskat och föreläst vid ett antal högskolor och universitet i Norden och i övriga världen. Han har gett ut en mängd böcker i skiftande historiska ämnen. Christer Westerdahl är numera bosatt i Götene.

Terese Zachrisson

Född 1984 i Timrå. Historiker. Disputerade 2017 med avhandlingen "Mellan fromhet och vidskepelse: Materialitet och religiositet i det efterreformatoriska Sverige". Sedan 2019 undervisar hon i historia vid Göteborgs universitet och arbetar som forskare i projektet "Kartläggning av religion i vardagen: Medeltida helgonkulturer i Sverige och Finland", finansierat av Vetenskapsrådet. Bor i Göteborg.

Marks härad – vad är det?

Marks härad är känt sedan 1300-talet som område för rättsskipning. Idag har häradsbeteckningen ingen formell status, men lever kvar som samlingsnamn på ett antal socknar som haft en viss gemenskap. I Sjuhärad, som blivit benämningen för södra Västergötland, lever häradsbegreppet starkare än på de flesta andra håll. Inte minst Mark och Kind, störst bland de sju, bär fortfarande betydande identitet.

Namnet Mark står för gränsområde. Här möttes Sverige och Danmark.

Idag står namnet Mark också för en kommun. Men Marks härad är betydligt större än kommunen och omfattar socknar också i Borås och Varbergs kommuner. Eftersom häradet är en historisk enhet är det naturligt att här också

Kanonkolor och svärd i Marks häradsvapen gör klart att det handlar om ett omstritt gränsområde. Här är vapnet på en uppbådsfana från Karl XII:s tid med texten "Marks häradsvapen Torestorpa Gæld och Compagnie".

använda begreppet socken.

Marks härad omfattar 1 412,48 kvadratkilometer.

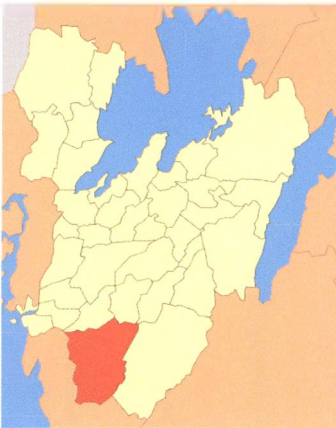
Samtliga socknar i Marks kommun ingår i häradet. Dessa är:

Berghem, Fotskäl, Fritsla, Hajom, Horred, Hyssna, Istorp, Kattunga, Kinna, Skephult, Surteby, Sätilla, Torestorp, Tostared, Älekulla, Örby, Öxabäck och Öxnevalla.

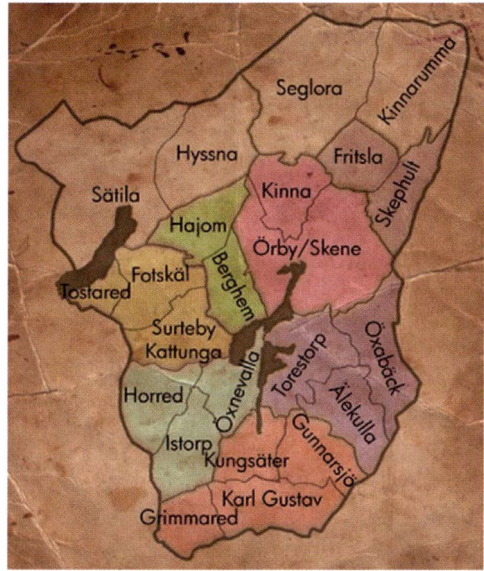
I Borås kommun ligger Marksocknarna Kinnarumma och Seglora.

Grimmared, Gunnarsjö, Karl Gustav och Kungsäter ingår i Marks härad men ligger i Varbergs kommun och Hallands län. Däremot ingår dessa fyra också i landskapet Västergötland.

Från 1634 hörde Marks härad till det då skapade Älvsborgs län. 1971 överfördes Grimmared, Gunnarsjö, Karl Gustav och Kungsäter till Hallands län. Övriga socknar ingår sedan 1998 i Västra Götalands län. I Svenska kyrkans organisation ingår hela Marks härad i Göteborgs stift.

Marks härad i södra Västergötland gränsar till Halland, tidigare Danmark. Därav namnet

Marks härad med samtliga sina socknar, numera fördelade på tre kommuner och två län.

Sedan 1644 beskrivs Marks häradets vapen som två korslagda svärd, med en rundel i vardera korsvinkeln. Rundlarna kan ses som kanonkolor. Vapnet signalerar att här är ett krigsutsatt område.

Tingsplatsen var häradets centralpunkt. År 1646 slogs det fast att Skene är platsen för tinget i Marks härad. Läget ungefär mitt i häradet och platsen där två större landsvägar korsade varandra talade för lokaliseringen. På 1680-talet fanns en tingsstuga för att hysa de rättsliga överläggningarna. 1758 uppfördes ett nytt tingshus på en kulle vid landsvägen. På 1830-talet revs detta för att ersättas

1838 stod detta tingshus klart och tjänade till 1901. Till höger ligger den tidigare arresten. Byggnaderna finns kvar söder om korsningen Varbergsvägen - Tingsvägen.

Tingshuset från 1901. Gediget och kompakt. Senare byggdes det ut på sidorna

Utstrålar rättslig makt. Fram till 1971 var detta Marks tingshus. Tronar ännu på sin höjd.

av ett nybygge. 1838 stod det nya på plats. Under en mellantid förlades tingsförhandlingarna till det närbelägna gästgiveriet.

1901 ersatte ett gediget stenhus på höjden norrut det blygsammare trätingshuset. Snart byggdes det nya tingshuset ut till den nära nog slottsliknande skapelse som tronar högt vid Tingsvägen. 1971 förlorade Skene sin ställning som tingsplats. Då inrättades Sjuhäradsbygdens tingsrätt med säte i Borås, 1996 gick denna upp i Borås tingsrätt.

Personer från Mark som gjort avtryck

Kanonkonstruktör, tonsättare, Stalinprisvinnare... Många kända och mindre kända personer som utträttat märkliga ting kommer från Marks härad. Här en lista på ett antal av dem, alla födda i socknar som tillhör häradet.

Anna Andersdotter, "Mor Anna"

Vävnadsförläggare i Sälgered i Seglora, född 1817. Byggde stor förmögenhet. Mycket investerade i sonen Johannes Johanssons utbildning och i företag i Göteborg. Volvo, SKF och Essity är bland företag som har rottrådar från Mor Anna och hennes pengar.

Kerstin Andersdotter, "Mor Kerstin"

Pionjär som kvinnlig vävnadsförläggare. Var först i området med att väva bomull. Blev mycket förmögen. Mor till Sven Erikson, pionjär i svensk textilindustri. Dog på sin gård i Stämmemad 1856.

Kristina Andersson, "Prekebogumman"

Vida känd naturläkare och företagare. Kombinerade viss vidskepelse med naturläkekunskap och vedertagen läkarkunskap. Drev mottagning och sjukhus på gården Prekebo i Öxabäck. Född i Öxabäck 1837.

Lena Andersson

Sångerska med klar stämma. Slog igenom som 15-åring med *Är det konstigt att man längtar bort nån gång*. En rad hits följde, bl a *Säg det med en sång* och *Sol vind och vatten*. Bor numera i USA och bär även efternamnet Hubbard. Född i Fritsla 1955.

Andrea Andreen

Läkare, forskare, kvinnooskämpe, sexualupplysare. Introducerade insulin i Sverige. Fredsaktivist. Utvecklades i vänsterradikal riktning. Mottagare av Stalins fredspris. Född 1888 i Örby uppväxt i Fritsla. Död 1972.

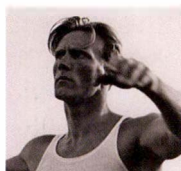
Simon Bank

Journalist på Sportbladet, författare. Framför allt känd som en av landets bästa sportkrönikörer. Har skrivit flera böcker, bland annat *I huvudet på Zlatan Ibrahimović*. Född i Kinna 1975.

Gunnar "Kinna-Bergh" Bergh

Kultstötare och diskuskastare som började som boxare. Svensk mästare i diskus och kula flera gånger om, i Berlin-OS 1936 kom han sju i diskus och nia i kula. Född i Kinna 1909. Död 1986 i Sätilla.

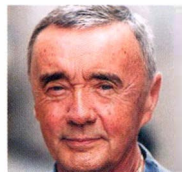
Jan Björklund

Politiker, militär, diplomat. Född i Skene 1962 och uppväxt där. Politiker i Folkpartiet, partiledare 2007–2019. Skolminister, utbildningsminister och vice statsminister. Från 2020 ambassadör i Rom.

Jarl Borssén

skådespelare, komiker. Spelade i revyer och många filmer. Känd från TV med bland annat Partaj och Gäster med gester. Borssén framträdde med ett återhållet kroppsspår och en nedtonad mimik. Född i Berghem 1935. Död 2012.

Hilma Börjesson

Lärare, missionär i Kina för Svenska missionsförbundet från 1893. Arbetade speciellt för att öppna möjligheter för flickor i Kina att studera. Född i Hajom 1863, död 1923 i Huangzhou i Kina.

Yngve Brodd

Fotbollspelare med Fritsla IF som moderklubb. Mycket spel i Örebro SK. 20 landskamper. OS-silver i Helsingfors-OS 1952. Proffs i Frankrike. Född i Seglora 1930. Död 2016.

Sven D. Danieli

Metallurg, uppfinnare, företagsledare. Utvecklade svensk järnframställning genom framsteg i elektrometallurgi. Ledde Ferrolegeringar och Metallurgisk industri i Trollhättan. Född 1880 i Hajom. Död 1946 i Trollhättan.

Sigfrid Ericson

Arkitekt. Huvudarkitekt för Jubileumsutställningen i Göteborg 1923. Skapade då Götaplatsen och Konstmu-seet. Ritade många kyrkor, bland andra i Skene, Svena-sjö och Kinnarumma. Född 1879 i Fritsla. Död 1958 i Göteborg.

John Ericsson, "Kinna-Ericsson"

Socialdemokratisk politiker. Riksdagsledamot 1937 – 1970. Statsråd 1945 – 1957. Ledamot av partistyrelsen 1940 - 1960. VD för AB Vin- och Spritcentralen 1957 - 1973. Född i Kinna 1907. Död 1977.

Sven Erikson

Vävnadsförläggare och industriman. Startade med partners 1834 i Rydboholm Sveriges första mekaniska väveri. 1853 startade han i Rydal första maskinspinne-riet. Född i Kinna 1801. Död 1866 i Rydboholm.

Bernt Frilén

Orienterare och lantbrukare. Världsmästare i stafett 1972 och 1974 och individuellt 1974. Segermarginalen var 4 minuter 57 sekunder, ett rekord som stått sig länge. Tävlade för Skene SoIS. Född 1945 i Fotskäl.

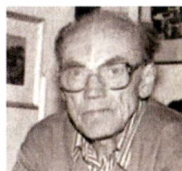
Ingrid Hellman-Knafve

Mattkonstnär. Slog igenom på Svenskt Tenn 1944. Eta-blerade vävateľjén Två skyttlar, idag konferensgård. Hennes mattor finns bl a på Haga slott, en rad länsresi-dens och kyrkor. Född i Örby 1906. Död 2003.

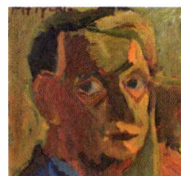
Evert Farsnäs

Keramiker och målare som inledde 1941 sin profes-sionella konstnärsbana hos krukmakaren Carl Anjou i Skene. Drev egen kermikverkstad i Örby från 1950. Född i Öxabäck 1919 som Evert Svensson. Död 2014.

Manfred Flyckt

Konstnär. Sjuhärads-skildrare i teckningar, målningar och planschverk. Studerade vid Konsthögskolan och i Paris. Gav ut boken Sjuhäradsbygden tillsammans med författaren och journalisten Ada Damm. Född i Seglora 1893. Död 1956.

Samuel Grubbe

Filosof, riksdagsman och statsråd. Ledamot av Vitterhetsakademien, Svenska Akademien och Vetenskapsakademien. Född i Seglora 1786. Död 1853.

Sten Gustafsson

Tecknare och akvarellmålare. Stor fascination för indianmotiv. Stödde utbildning bland indianer i South Dakota. Benämnd Stone eagle bland Siouxindianerna. Född 1924 i Örby, där han verkade det mesta av sitt liv. Död 2017.

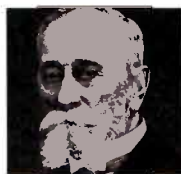
Natanael Gärde

Jurist, politiker, statsråd (frisinnad). Engagerad för tryckfrihet och kvinnors rätt till statlig anställning. Juris doktor vid Uppsala universitet. Född i Seglora 1880. Död 1968.

J. Aron Henricsson

Agitator och tidningsman. Fick i August Palms agitation inriktning i livet. Anställd i Socialdemokratiska Arbetarepartiet. Redaktör för arbetartidningar. Kommunalpolitiker. Född i Istorp 1859. Död 1941.

Jacob Otto Hoof

Präst och väckelsepredikant som samlade människor under sektliknande former omkring sig med fokus på att leva asketiskt. Bosatt i Holsljunga varifrån han spred sin lära vida omkring. Född i Sätilla 1768.

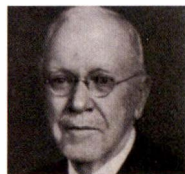
Knut Håkanson

Tonsättare, dirigent. Studerade i Uppsala och Dresden. Musikkritiker på Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning. Tonsatte bland andra Karlfeldt. Född i Kinna 1887. Död 1929.

Carl Jeansén

Kanonkonstruktör, verksam i USA. En av världens främsta konstruktörer av kanoner under 20-, 30, och 40-talet. Hade stor betydelse när USA rustade för andra världskriget. Född i Horred 1865. Död 1952.

Claes "Göta Lejon" Johansson

OS-guld i brottning i Stockholm 1912 och Antwerpen 1920. Vann tio SM-guld och 203 internationella tävlingar, rekord som nog står sig ännu. Född i Hyssna 1884.

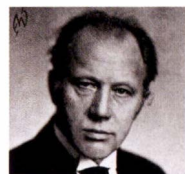
Johannes Johansson

Grosshandlare och fabrikör verksam i Göteborg. Han engagerade sig som affärsman i Göteborg och gick in som ägare i textilindustrier. Född 1841 i Seglora. Son till Anna Andersdotter. Död i Göteborg 1898.

Karl Gustaf Karlsson

Tekniker, konstruktör. Mycket fokus på ångteknik men han arbetade också med konstruktioner av bilar och flygplan. Professor och prorektor vid Chalmers. Född 1884 i Örby. Död 1960.

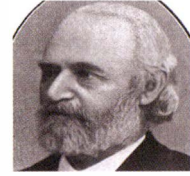
Bo Knutsson

Antikvitetshandlare. Initiativtagare till Sveriges Televisions Antikrundan, där han också medverkat som expert. Född 1945 i Berghem.

Leonard M Nordenfeldt

Riksdagsman (lib), järnvägsbyggare, ämbetsman. Militär utbildning inom teknik och ingenjörskonst. Stödde Nils Ericsons ambitiösa planer för järnvägsbyggen. Född i Kattunga 1827. död 1900.

Lydia Sandgren

Författare, psykolog. Debuterade 2020 med romanen Samlade verk, som hyllades som en lovsång till litteraturens och bildningens kraft. För detta belönades hon med Augustpriset. Född 1987, uppvuxen i Hyssna.

Marita Skogum

Orienterare, basketspelare, idrottsledare. Fyra VM-guld och åtta SM-guld i orientering. SM-brons med Sätilla BBK. Förbundskapten i juniordamlandslaget och seniordamlandslaget. Född 1961 i Berghem.

Åke Söderblom

Komediskådespelare, revyartist, författare av manus och sångtexter. Spelade i ett 70-tal filmer. Fick ofta spela sprallig och snacksalig göteborgare. Född i Fritsla 1910. Död 1965.

Olof Torén

Botanist, Linnélärjunge, präst. Reste som skeppspräst med två ostindiefarare. Samlade på resorna ett stort antal växter som skickades till Sverige. Född i Sätilla 1718.

Pauline Westdahl

Kvinnlig pionjär i den inomkyrkliga väckelserörelsen. Nykterhetsivrare. Verksam i Jönköping, Karlshamn och Stockholm. Författare med debutromanen Rosor och törnen. Född i Istorp 1810 som Pauline Cronhielm.

Lugnt och stilla idag vid Haralds källa. Liv, rörelse och långväga gäster i slutet på 1700-talet. I bakgrunden Haralds kulle. Vem var Harald som gett namn åt såväl kulle som källa?

När Fotskäl var kurort

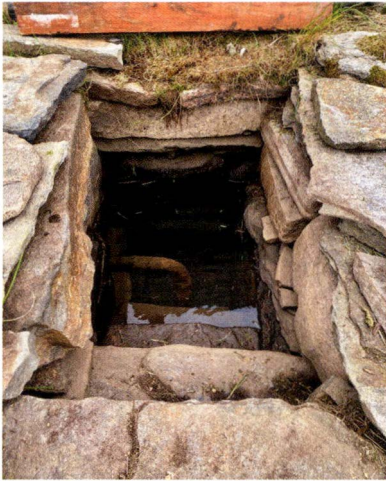
ROLF LEVINSSON OCH INGEMAR BRINK

Helsjön i västligaste Mark är känt för sitt vatten och sin gyttja som från 1888 till mitten av 1900-talet lockade hälsosökare till det som idag är folkhögskola. Men långt tidigare blomstrade kurort i Fotskäl. Haralds källa, eller Harekällan. Följ med dit.

Året är 1776. Kurgäster med källvatten i hand promenerar runt i brunns-
huset som furiren Anders Lysell just byggt. Glada toner från två klari-
netter och trumma hörs kring brunnsanläggningen. Trion Orre, Walter
och Blomqvist sprider musikglädje. Det doftar härlig nylagad mat från
Christian Wirgmans kök. Meriterad som kock på ostindiefararen Hoppet.

Över verksamheten vakar intendenten och läkaren Johan Adolph Wad-
ström. Han var på väg att bli en av sin tids mest ansedda läkare. Efter att
ha disputerat för Linné tog han läkarexamen i Lund. Innan han kom till
Fotskäl hade han varit läkare vid Söderköpings brunn. Under tiden vid
Haralds källa var han också provinsialläkare i Älvsborgs län. 1779 blev
han intendent vid Norrmalms brunn i Stockholm och gick sedan vidare till
en rad befattningar, civila och militära.

Haralds källa är belägen utmed farvägen mot Stråthed invid gården
Källäng. Platsen är på intet sätt anmärkningsvärd och idag är den inte
iögonfallande. När vi idag besöker Haralds källa är det svårt att tänka

Med locket lyft blottas det sällsamma källvattnet.

sig brunnslivet här. Snett nedanför ladugården på gården Källäng finns den stensatta källan med trappa ner. Storskiftet i mitten på 1800-talet rumsterade om i bebyggelsen. Förutom källan finns inga spår från tiden då platsen lockade borgmästare, präster, affärsmän och fabriksägare att söka hälsa här tillsammans med många från allmogen.

På 1770-talet var brunnsbesök på modet. Fler och fler sökte sig till Fotskäl och Haralds källa som hade gott rykte. Erik Tunelds noterar i *Geographie öfver Konungariket Sverige 1773* att i Fotskäls socken finns en hälsokälla å Sörvilgs ägor, ej långt från Haralds kulle. Av befolkningen kallas vattenhållet för

Haraldskällan.

I augusti 1775 finns många välbeställda vid källan för att stärka hälsan men också för att bilda ett sällskap för att sköta och utveckla verksamheten. En plan för detta skrivs ner. Det ska ansökas om kungligt tillstånd för alla att nyttja källan. Brunns hus och badhus ska byggas. Brunns huset ska vara stort nog att servera vatten och tillåta promenader inomhus. Badhuset ska innehålla dusch men också bostadsrum för brunnsläkaren.

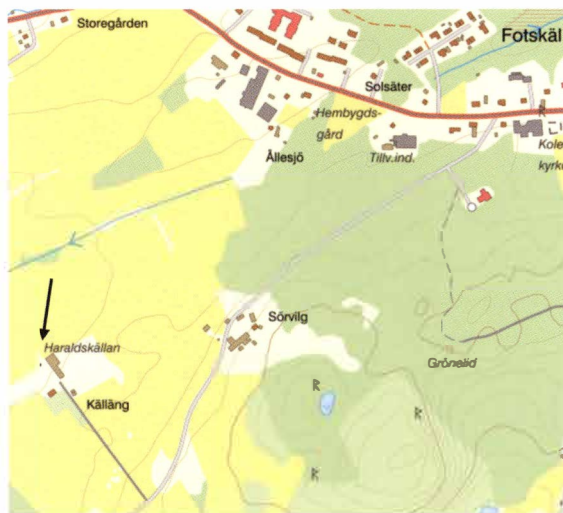
Bland undertecknarna finns en rad mer eller mindre betydande personer. Här några av dem. Främst står Georg Tollstorp, hattpolitiker, riksdagsman och borgmästare i Borås. Från Göteborg kommer affärsmän som Vollrath Tham och William Bellenden och en av stadens finare damer, Christina Meister. Från Borås har också färgeriägaren Abraham Langlet och urmakaren Jacob Brask anlant. Även andens män söker sig hit. Som Carl Mannercrantz, kyrkoherde i Kungälv och Lars Thorén, kyrkoherde i Kyrkefalla. Prästsonen Wilhelm Rhodin från Solberga är på plats. Han blir anfader för den stora cirkussläkten Rhodin. Några östgötar har ratat landskapets eget kända Medevi för att pröva och utveckla vattnet och gytjan i Fotskäl.

Men pengar då? Besökare vid källan hade betalat pengar som samlats i en fond för traktens fattiga. Brunns sällskapet tyckte det vara bättre att använda pengarna för att utveckla kurverksamheten. Så blev det.

Kurortsprojektet Haralds källa, Harekällan, tycks ha fått en lyckad

start! Vattnet ansågs ha stor likhet med det som erbjöds vid Loka brunn. Där hade självaste kung Adolf Fredrik botats från krämpor. Visst var det fin marknadsföring!

Men allt var inte frid och fröjd vid Haralds källa. 1776 kom furiren Lysell och läkaren Wadström i slagsmål. Det mynnade ut i ett omfattande mål i tingsrätten i Skene. Domboken berättar. Samma bok ger också andra inblickar i brunnslivet. Någon sålde olagligen svagdricka till fat-

Här sydväst om Fotskäl's tätort, vid gården Källäng, ligger källan som var upphov till kurort. Vid pilen.

tiga brunnsгäster. Krögerskan fru Wirgman utsattes för smädelser. En piga anklagades för lönskaläge. Det var bråk om plikten att skjutsa brunnsгäster. Ungdomar i trakten förolämpade brunnsгäster och uppförde sig oanständigt... Om det vardagliga livet finns mindre dokumenterat.

Hälsokällan i Fotskäl har en mycket längre historia än från mitten av 1700-talet. Då var upplysningstid och svenska vetenskap blomstrade. Vetenskaplig grund söktes för kurortsverksamhet som den i Fotskäl. Tidigare var det folkstro som lockat besökare till Harekällan. Vita ormar, vitormar, gav tidigt källan hälsofrämjande rykte. Jo, besökarna kunde nog också bli klokare av vattnet.

Vitormen förekommer likt lindormen i nordiska folksägner. Att äta soppa av vitorm kan bland annat ge förmåga att se in i framtiden.

Så här kunde gamla Fotskäl'sbor förr berätta om den vita ormen.

”I grannskapet av Haralds kulle bodde en gammal gumma och hennes son. Gumman hade händelsevis träffat på en vit orm. På folkets vis trodde hon att den var full av visdom. Men gumman upptäckte att det inte räckte med att röra vid ormen för att få del i klokskapen. Därför bestämde hon sig för att koka soppa på ormen och dricka den för att på det viset undersöka om ormens visdom överfördes. Hon bestämde sig för att inte tala om detta för någon, inte ens för sin son.

Hon skickade bort sonen i ett ärende för att i lugn och ro ägna sig åt

sin grannliga uppgift. Hon hämtade vatten, satte grytan på elden, lade dit ormen och väntade tills soppan var färdig.

Under tiden som soppan kokade kom hon ihåg att hon måste gå ut. Det gick inte att vänta längre. Hon gav sig iväg sedan hon sett till att elden fått fart så att kokningen inte skulle avstanna.

Under tiden återvände sonen. Han får se grytan på spisen. Hungrig tar han ett stycke bröd, doppar i spadet och äter. I samma stund återkommer gumman, olyckligtvis för sent. Sonen har hunnit före henne och han ropar:
– Nu vet jag vad vår ko har för kalv!

Vad som skett gick inte att ändra på. Gumman åt upp det som var kvar i grytan, men blev inte klokare för det. Sonen kunde däremot förutsäga saker som skulle komma att ske. Folk som var behäftade med sjukdomar av vad slag som helst besökte honom i hans hem. Där fick de botemedel som han förskrev. De gjorde verkan över förväntan. Slutligen omtalade han att i närheten av Haralds kulle fanns en källa vars vatten hade en hälsobringande kraft som kunde bota vilka åkommor som helst. Därför bestämdes att källan skulle grävas upp och begagnas som hälsokälla och att gyttjan och leran däromkring skulle användas i läkande syfte.

Även om 1775 års brunnsällskap såg vattnets och gyttjans egenskaper som det som bringade hälsa fortsatte vitormen att locka till besök vid källan.

När August Eriksson i Vilg, född 1848, intervjuades 1933 berättade han vad han hört om källan:

”Vid Harekällan i Vilg skulle det vara en vit orm. Därför var den beryktad som hälsokälla. Där var stora hus i byn på den tiden och en doktor var där också. Människor kom dit med kryckor och när de for därifrån lämnade de dem kvar. De kastade pengar i brunnen för att de skulle bli bra. Källan skulle ösas varje kväll. Det gjorde min morfar. Han fick ta pengarna som låg på botten. Ibland var det smycken också. Även sedan källan upphört kom det mycket folk dit, särskild vid pingst. Där fanns en gunga och där roade sig folk.

Anders Öjersson i Bönhult, född tre åre senare berättar:

”Folk gick allmänt till Harekällan om pingst för att dricka brunn. Man gick även dit på midsommar.”

Johan Börjesson i Bönhult, född 1846, berättar också: ”Min far var född i Källäng där Harekällan ligger. Han var med på den tiden då de drack brunn där. Brunngästerna ville ha källan öst varje kväll, för att vattnet skulle vara friskt. De kastade pengar i källan för att folk skulle få lust att ösa.”

Även om hälsökare besökte Haralds källa långt in på 1800-talet tycks det som om blomstringsperioden som startade i mitten av 1770-talet snart kom av sig. Doktor Wadström sökte sig vidare, blev brunnsläkare på Norrmalm i Stockholm. Kanske svalnade intresset bland de prominenta grundarna av brunnssällskapet. Konkurrensen från andra kurorter blev vassare.

Klart drickbart men med lite märklig eftermak. Rolf Levinsson testar källvattnet.

En medtävlare var Himmelskällan i Varnhem som återupptäcktes 1774 efter att ha legat gömd sen medeltiden. När denna källa görs iordning är det just med argumentet att få en hälsokälla som är lika bra som Haralds källa men på nära håll. Vattnet i Varnhem anges ha samma egenskaper som det i Loka.

I provinsiälläkarberättelsen från 1852 nämns Haralds källa: ”Begagnas endast av några få bland allmogen”. Då verkar kurortsepoken vara över i Fotskäl sedan ett antal år.

Hur är då vattnet i Haralds källa idag? SGU, Sveriges geologiska undersökning, har kartlagt grundvattnet i landet och då undersökt källan. Vattnet här är surt. Med ett pH-värde på 6,2 anses det inte lämpligt som dricksvatten. När det gäller förmåga att leda elektricitet visar Haralds källa mycket högre värde än de flesta källor. Det tyder på mycket elektriskt laddade joner i vattnet. Kan det vara hälsosamt? Dock kan vattnet genom bland annat surt nedfall ha förändrats sedan 1700-talet.

När artikelförfattarna provsmakade blev vi inte märkbart föryngrade eller krämpfria. Knappast klokare heller. En svag och lite annorlunda eftersmak på vattnet kunde vi registrera.

Bland källor:

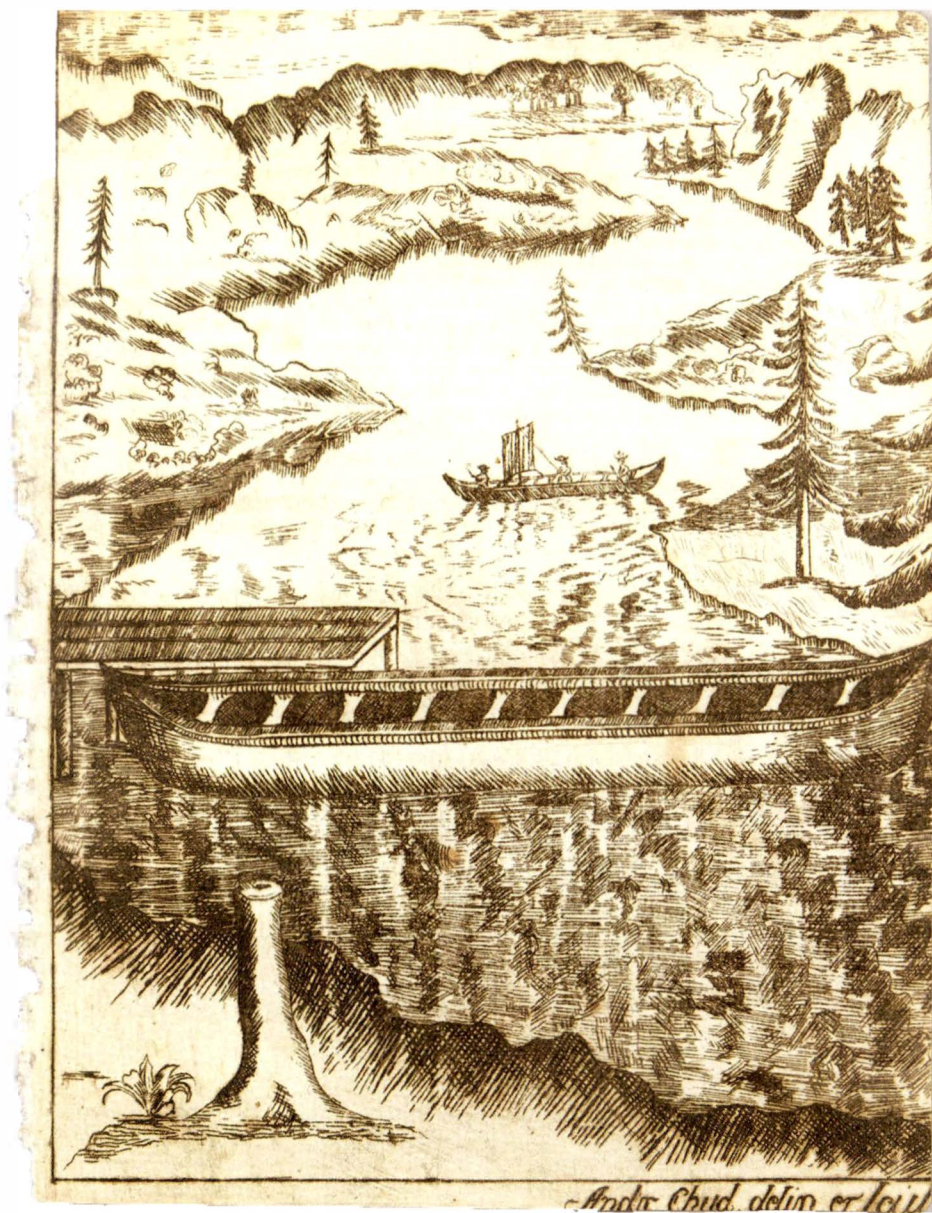
Dombok från Marks häradsrätt i Skene 1776

Erik Tuneld: Geographie öfver Konungariket Sverige, olika upplagor.

Biografiskt lexicon över namnkunnige svenska män. Band 22. Uppsala 1835.

Gunnar Ahlberger: Hälsokällan i Fotskäl. Kinna Hembygdsförening 1997.

Arkivtjänsten Folke hos Institutet för språk och folkminnen.

Såg barkbåten vid Viskan ut så här när den var ny? Linnélärljungen Pehr Kalm studerade barkbåtsbygge i Nordamerika kring 1750. Så här presenterade Anders Chydenius, senare tryckfrihetskämpe, hans intryck i en magisteruppsats 1753. Tankar fanns då om barkbåtstillverkning i Finland.

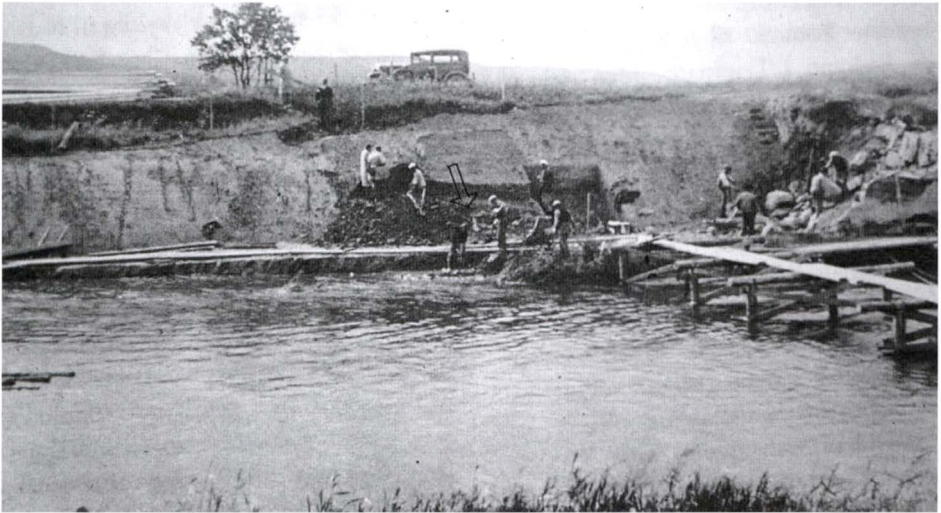
Den europaunika bronsåldersbåten vid Viskan

CHRISTER WESTERDAHL

Istorp i södra Mark har levererat en europaunik båtsensation. Del av en 3000 år gammal kanot byggd i almbark. Steg för steg har barkbåtsfyndet 1934 vid Viskan vuxit i märklighet och betydelse. Båthistoria skrivs om.

Barkbåt. De flesta av oss som helst velat göra våra leksaker själva lystrar säkert till begreppet barkbåt. Vi har använt oss av barkbitar som flutit av egen kraft och som kunnat karvas till form av en båt och fått sig en mast och ett litet segel.

Men här gäller bark som liksom en hud eller annat trä håller ute vattnet i riktiga båtar där människor paddlat i vardagligt nyttsyfte. Många har sett bilder av indiankanoter av bark i Nordamerikas inre skogsland. Ibland riktigt stora sådana, som klarat forsar med tjugtals paddlare ombord. På franska benämns dessa båtar "bateau", alltså "skepp".

Sensation vid brobygget över Viskan i Istorp 1934. I åkanten upptäcks en stor barkskiva i leran. Då anade ingen vilket märkligt fynd detta var. Bygget gäller inte en bro som finns idag utan en bro som numera är riven.

Även i det inre av Sibirien fanns åtskilliga typer av sådana båtar, men av mera blygsam storlek. Nu vet vi att liknande båtar också tillverkats och använts i Sverige, både i norr och söder, och säkert på andra håll i Europa. Problemet för oss historiker har varit att rester av sådana båtar lättare har förstörts eller misstolkats än de som består av massivt trä.

Att vi nu vet beror till stor del på ett slumpartat fynd en bit upp på strandkanten till Viskan i Istorp i södra Västergötland 1934. Följ med längs vägen från anonymt fynd till vetenskaplig klarhet om barkbåten.

Själv visste jag tidigt att fyndet hade gjorts. När jag ledde min första arkeologiska utgrävning i Göteborgsområdet 1971 passade jag på att ta en titt på fyndet. På den tiden förvarades det tillsammans med bland annat Sveriges enda kända vikingatida skepp, Äskekärrens båten, i ett låst utrymme inne i bastionen Carolus Rex i Skansen Kronan.

Det gick ingen direkt nöd på träet och barken även om rappningen i skansen ibland föll ned och redan delvis täckte föremålen. En skandal! Göteborg, för mitt inre en sjöfartsstad! Hur kunde man missa den historiska bakgrunden på detta sätt?

Eftersom Göteborg nästa år skulle fira 350-årsjubileum kunde jag inte motstå frestelsen till lite agitation. Det blev samma dag ett reportage och dessutom en artikel i Göteborgs-Posten och GHT. Det här tog skruv. även om jag själv snart förpassade mig själv till nordliga bygder och förblev där.

Barkskivan frilagd i Viskans åbrink.

Snart skaffades en utställningshall för den marina skatten, vid Lilla Bommen i Göteborg, bredvid andra historiska båtar som låg i vattnet.

Tyvärr är fyndet av barkbåten ännu inte permanent utställt, inte heller de övriga båtarna. Däremot har Äskeskärsskeppet fått en egen stor sal i Historiska museet. Antagligen beror det på den popularitet just vikingatiden har fått. Trots att bronsåldersbåtar är långt mera intressanta, inte minst eftersom vi har ett rikt bildmaterial från den tiden i hållristningarnas skeppsbilder. Därmed är dock inte sagt att bronsålderns båtar särskilt ofta varit gjorda av bark. Bra är dock att de flesta av båtfynden också har

varit föremål för ordentlig forskning.

Barkbåten hittades alltså redan 1934 vid anläggningsarbeten vid ån Viskan vid Byslätt i Istorps socken, nära orten Horred och inte långt från landskapsgränsen mellan Halland och Västergötland. Det var i princip ett flak av bark, som långt senare skulle bestämmas till alm. Längden var 2,8 m och en ursprunglig längd uppskattades till omkring 3,5 m. Något som såg ut som rostutfällning tolkades som att flaket varit fäst med järnnitar till några fragmentariska spant.

Tyvärr har båtdelarna varit illa trots att man försökt konservera dem. Många gissningar har genom åren gällt båten. Bland andra arkeologen och Tetrapakgrundaren Gad Rausing har tvivlat på att detta verkligen varit en båt. Han gissade på grund av fyndplatsen att flaket kunde ha varit ett vindskydd eller tält. Det var en ganska naturlig reaktion, eftersom fyndet som båt hade varit en sensation. Sveriges, ja, Europas enda bevarade barkbåt!

Men att förstå fyndets märklighet var fjärran. Själv skrev jag lite här och där, främst i Meddelanden från Marinarkeologiska Sällskapet, som jag grundade 1978, för att uppmärksamma det som jag ändå ansåg hade varit en båt. Men detta mötte föga intresse. Illustrationerna av fyndet är inte särskilt upphetsande. Det kan förklara ointresset och gör begripligt varför både nu och då båtresterna hamnat i magasin, dolda för allmänheten.

Barkbåten från Istorp är ett unikt fynd. Så här förvaras den på museet i Göteborg, i överskådlig tid omöjlig att få se för intresserad allmänhet.

Så började det röra sig. Vid Syddansk universitet i Esbjerg startade en kurs i marin arkeologi. Svenska Maria Lindberg studerade där. Hon hade lagt märke till vad jag hade skrivit om båten och hade tagit till sig en del övrigt av den knappa information som fanns. Hon tog upp fyndet i sin masteravhandling 2012. I samband därmed kunde båten dateras genom Bohusläns museum med kol 14 (C 14) för första gången. Det blev en överraskning. Byslättbåtens almbark

kunde ges en ålder av nära 3000 år, 8-900 f.Kr. Den är alltså från yngre bronsåldern! Här kom den andra sensationen efter 1934.

Om man så vill kan man också säga att det fanns en tredje sådan sensation i samband med båtar gjorda av bark. Sedermera samlade jag nämligen under 1970-talets slut in muntliga uppgifter om näverbåtar i Lappland. Inte mindre än tre fyndplatser blev kända, men ingen hade blivit undersökt på ett sakkunnigt sätt. De som gjort fynden hade dock beskrivit dem ganska väl. Detta måste ha varit en känd båtbyggnadsteknik en gång bland samer. Någon datering av dessa fynd finns inte, men jag har ingen anledning av betvivla att det verkligen var båtar. Tyvärr finns ingen

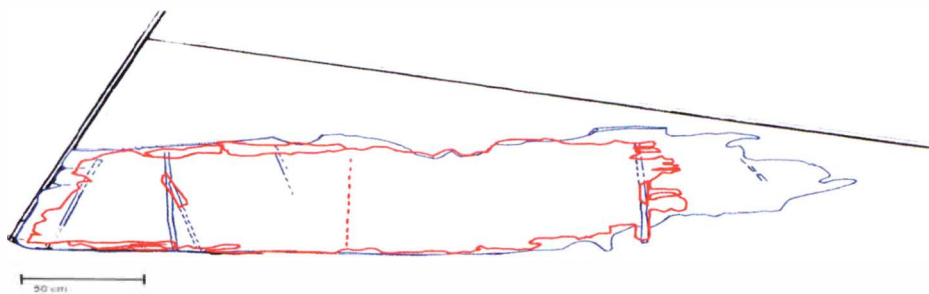
som helst levande tradition kring bruket av sådana båtar i Skandinavien. Däremot finns legendariska uppgifter om skinnbåtar, skårnevântse, bland svenska sydsamer.

Almbark kan vara ett utmärkt material för lätta båtar. Linnélärjungen Pehr Kalm som reste i Nordamerika 1748-1751 berättar om detta i del två av sitt fyrbandsverk. För 28 juni 1749 beskriver han ingående hur en sådan båt tillverkades nära Fort Anne i Nova Scotia. Den gjordes av vit alm med stävar av den röda varianten och fästes med bast gjord av barken från hickoryträdet. Det tog enligt Kalm bara en och en halv dag att få båten klar! Det vill säga om man hittat de rätta, oskadade barkstyckena. Det kunde hända att man i savtid hade fått skala av barken på flera träd i förväg. Sådant tog givetvis mera tid.

Dessutom måste barkflaken med insidan utåt med stor omsorg pressas ned av trädbitar eller stenar och sidorna böjas upp. Till spant begagnades tjocka grenar av hickory. För att övre relingsdelen skulle hållas upp på plats placerades tvärträn, också av hickory, på jämna avstånd.

Dessa konstruktionsdetaljer verkar mycket svagare på Byslättbåten, men förmodligen finns här bara fragment kvar. Kalm omtalar att man skulle kunna trampa hål på båtbottnens bark om inte bräddor lagts över spanten. På samma sätt påpekas ungefär samtidigt av resenärer i den svenska lappmarken att de samiska tunna granborden som sytts ihop var mycket sköra vid en omild ombordstigning.

Båten som Kalm såg byggas kunde ta fyra personer plus bagage med vikten av en ytterligare person. Men irokeserna, gruppen av stammar som Kalm besökte, byggde också stora stridskanoter för 10-12 krigare, också

Så här mycket har det unika fyndet minskat i storlek under förvaring på museet. Blå linje visar ursprunget. Röd linje visar storlek när Maria Lindberg undersökte. I längd hade då barkskivan krympt runt 75 cm.

av almbark. Andra byggdes av bark från hickory-trädet. Det är tydligt att den omsorg som ägnades både valet och förbehandlingen av material visar på kunskap och en lång tradition. Om en sådan tradition funnits vid Viskan vet vi inte. Vidare material om barkbåtar, även av alm, finns från Sibirien.

Vi vet fortfarande mycket litet om hur vanliga barkbåtar var i förhistorisk tid. Hällristningarnas båtar antas vara gjorda av trä. Men det är känt att med kunskap och erfarenhet smäller man ihop sådana lätta båtar av bark eller näver, på mycket kort tid. Materialet, både till själva båtskalet och dess reparationer, finns ute i naturen där man färdas. Eftersom sådana färder innebar att man ibland måste bära sin farkost över land var lättheten ett viktigt krav.

Litteratur:

Maria Lindberg: 2012. The Byslätt Bronze Age Boat. A Swedish Bark Canoe. Maritime Archaeology Programme. University of Southern Denmark. Master Thesis. Svensk text. 91 s.

Staffan von Arbin and Maria Lindberg: 2014. News on the Byslätt Bark 'Canoe.' ISBSA-symposiepublikation: 245-250.

För Pehr Kalms text har utnyttjats den engelska översättningen av hans bok. Web: American Journeys.

Peter Kalm: Travels into North America Vol 2. Översättning till engelska av dagboken 1772.

Pehr Kalm stod också vid Åbo akademi för en avhandling om Amerikanska Näfverbåtar 1753 och ansåg tillsammans med sin elev som egentligen skrev den, den sedermera så berömda liberalen Anders Chydenius, att man skulle lansera båtmaterial i Finland. Näverbåtar efter Kalms ritningar har tillverkats för försäljning ända in i vår tid i Finland. Men någon succé har de aldrig blivit.

Kanoter i Amerika och Sibirien finner vi i:

Edwin Tappan Adney & Howard I. Chapelle: 1983. The Bark Canoes and Skin Boats of North America. Smithsonian Inst. Press. Washington D.C.

Harri Luukkanen & William W. Fitzhugh: 2020. The Bark Canoes and Skin Boats of Northern Eurasia. With contributions from Evguenia Anichtchenko. Smithsonian Books, Washington D.C.

Barkbåten från Istorp ger besked om att denna typ av båtar använts även i Europa.

Den Heliga Pigan i Mark och andra lokala helgonkulter

TERESE ZACHRISSON

Mark har haft ett eget lokalt helgon. Vi känner inte hennes namn. Hon benämns ”Den Heliga Pigan” i korrespondens med Gustav Vasas regeringskansli. I såväl Västergötland som övriga Sverige finns en rad exempel på lokala helgon under medeltiden. Terese Zachrisson forskar på området och berättar här om denna form av helgonkult och sätter in Den Heliga Pigan i sitt sammanhang.

År 1526 pågick konstruktionen av ett kapell på en höjd någonstans i Marks härad. Bönderna på orten tycks själva ha samlat in resurser för bygget och kapellet skulle helgas en ung kvinna som betraktades som helig. Vem denna ”helgha pigha i Vestergötland” var är idag glömt. Hennes namn, när hon levde och vilka omständigheter i hennes liv som gjorde att man betraktade henne som helig är idag förlorade för oss. Den enda anledningen till att vi överhuvud taget känner till henne och hennes kapell är en bevarad brevväxling mellan kung Gustav Vasa och häradshövdingen Seved Ribbing, där kungen krävde att konstruktionen av kapellet skulle avbrytas. Dessutom skulle kungen själv lägga beslag på de medel som samlats in till kapellbygget.¹

Episoden illustrerar väl det brytningsskede som första halvan av 1500-talet utgjorde: hur kungamakten skulle komma att tillskansa sig kyrkans resurser och dra undan mattan för den traditionella religiositeten. Men den vittnar också om det starka folkliga engagemang för helgonkulten som präglade det religiösa livet under senmedeltiden. I äldre historieskrivning framställdes ”medeltidens höst” ofta som en period av kyrkligt förfall, med en desillusionerad befolkning som mottog reformationen med öppna armar. Idag vet vi att så inte var fallet. Tvärtom präglades det religiösa livet kring sekelskiftet 1500 av en stark vitalitet och helgonkult var en central del av hur människor levde sin religion.²

Men hur ska vi förstå vad den Heliga Pigan betydde för markborna under den här tiden? För att komma åt vad det var som drev människor på landsbygden med begränsade resurser att avsätta medel för ett kapellbygge måste vi förstå den medeltida kulten av helgon i allmänhet, och kulterna av lokala och regionala helgon i synnerhet.

Helgonkultens ursprung och praktiker

Ett helgon var i den medeltida kristendomen en människa som utmärkt sig genom goda gärningar och en särskilt from livsföring och som efter döden välkomnats direkt in i Himlen. Detta till skillnad från de allra flesta vanliga människor, som till följd av sina synder förväntades genomgå en reningsperiod i Skärselden innan de kunde välkomnas in i Guds rike. Där, i Guds närhet, kunde helgonen gripa in inför Gud för sina medmänniskors räkning. Ytterst var det Gud som beviljade nåd och mirakler, men han kunde agera genom helgonen. Helgonen kunde fungera som människornas advokater och till dem vände man sig därför ofta i farliga nödsituationer, och i regel med ett löfte om att ge helgonet något i gengäld. Sådana löften kunde innebära att den nödställda förband sig att högtidlighålla helgonets festdag eller att göra en pilgrimsresa till helgonets grav och att där lämna en offergåva. Om helgonet svarade på bönen och lade fram supplikantens sak inför Gud med framgång, var det mycket viktigt att det avgivna löftet infriades. Den som bröt ett löfte till ett helgon, eller som på annat sätt visade helgonet bristande respekt, kunde vänta sig svåra straff. En sådan läxa fick bland annat kyrkoherden i Sandhems kyrka lära sig omkring sekelskiftet 1300, då han efter att ha förolämpat S:t Henrik av Finland drabbades av svåra smärtor och svullnader i kroppen. Relationen mellan de troende och helgonen i medeltida kristendom har ibland liknats vid ett patron-klientförhållande som förväntades präglas av reciprocitet.³

Den kristna helgonkulten uppstod redan under senantiken och centrera-

des tidigt kring martyrerne, deras gravar och deras kroppar. Som historikern Peter Brown har uttryckt det ”sammansmälte Himmel och Jord vid en död människas grav”.⁴

Denna inställning till den döda människokroppen skiljde sig markant från både judisk och grekisk-romersk tradition, där hanteringen av döda kroppar omfattades av tabuföreställningar. Kärnan i den medeltida helgonkulten var alltså relikerna, det vill säga helgonens kroppsliga lämningar. I takt med att kristendomen spreds över Europa ökade också efterfrågan på dessa heliga kroppar. Helgonens kroppar började delas upp i mindre delar och även föremål som ett helgon hade ägt eller rört vid började räknas som heliga. Varje kyrka förväntades ha åtminstone en relik, förvarad i en så kallad relikgömma i högaltaret. De mest eftertraktade relikerna var de som kunde knytas till Kristus och kretsen kring honom.⁵ En liten landsortskyrka i Västsverige kunde dock knappast hoppas på att visa upp Johannes Döparens huvud eller Jungfru Marias gördel. Sådana relikerna var en fråga för de mest prestigefyllda av katedraler och klosterkyrkor. Uppståndelsen blev därför stor när biskop Brynolf Algotsson av Skara tog emot en tagg från Kristi törnekrona som gåva av kung Håkon V av Norge 2 september år 1304. På grund av denna storslagna gåva kom Skarastiftet att fira Törnekronans fest vid detta datum i stället för det i andra stift gängse, den 4 maj.⁶

Kontakten mellan de troende och ett helgon blev särskilt stark i helgonets kroppsliga närhet och relikerna blev viktiga mål för det pilgrimsväsen som karakteriserade medeltidens fromhetsliv. Avlat – förkortandet av botgöringstiden för tidigare begångna synder – utfärdades regelbundet av påvar, kardinaler och biskopar för dem som gjorde en pilgrimsfärd till en viss plats för att vörda ett helgon. Men helgonen hjälpte inte enbart människorna i andliga hänseenden, utan också kroppsliga. En stark dragfaktor för att ge sig ut på pilgrimsfärd var att relikerna ansågs kunna bota sjukdomar.⁷ Den ovan nämnda biskop Brynolf blev ju efter sin död själv föremål för helgonkult, och i akterna från kanoniseringsprocessen berättas bland annat om hur en Herr Lambert, kanik i Skara år 1413, hade lidit i ungefär ett och ett halvt år av dövhet och en svår huvudvärk. När han så kom över litet vatten som hade använts för att tvätta den Helige Brynolfs ben i, droppade han det i sina öron varpå han blev fullständigt botad.⁸

Helgonen spelade också en viktig roll i medeltidsmänniskans sociala liv. Arbete och ledighet, fasta och fest, yrkesgemenskaper och sociala kontakter – alla ramades de in av helgonen i både temporär och rumslig mening. Gillen var en särskilt viktig form av social organisering, och gillena var

mycket ofta centrerade kring den gemensamma kulten av ett visst helgon. I gillesgemenskapen kunde människor umgås utanför den egna familjens och släktens ramverk och sammanförde både män och kvinnor ur olika åldersgrupper och sociala skikt med varandra. Gillena var kanske i första hand ett stadsfenomen, men vi känner också till åtskilliga exempel på bygdegillen. I Edåsa söder om Skövde grundades exempelvis ett S:t Lars-gille som fick biskopens bekräftelse och avlatsprivilegier år 1442.⁹

Lokala och regionala helgon

Helgonkulten anlände till Norden samtidigt som kristendomen och etablerandet av inhemska helgon var en viktig del av den kristna kyrkans konsolidering. På det sättet kunde man göra den nya religionen lokal och helgonen fungerade som hållpunkter i uppbyggandet av missionstiden som ett kollektivt minne.¹⁰ Lokala och regionala helgon hade en integrerande funktion och infogade den egna platsen i en gudomlig ordning där avstånd mellan såväl sociala grupper som mellan geografiska platser kunde överbryggas.¹¹ Till sådana inhemska nordiska helgon hör bl.a. missionshelgon som S:t Eskil, S:t Sigfrid och S:t Henrik, men också världsliga ledare som gynnat kristendomen och kyrkan, som kungahelgonen S:t Knut, S:t Olof och S:t Erik.¹²

Under tidig medeltid skedde helgonförklaringar på ett lokalt plan, och det räckte att stiftets biskop godkände den för att en kult skulle anses legitim. Kyrkan i Rom skaffade sig dock successivt en allt större kontroll över helgonkulten och kanonisationsprocessen, och från och med år 1234 kom påvestolen att ha ensamrätt på det officiella utnämmandet av helgon. För att en person enligt denna process skulle kunna utnämnas till ett helgon granskades hans eller hennes livsföring noggrant. Förutom att ha levt ett exemplariskt fromt liv, var ett viktigt tecken på att någon var ett helgon att Gud genom helgonet utförde mirakler. Omfattande underlag för helgonkandidatens liv och mirakler samlades in och vittnen intervjuades. Processen var kostsam och för att en lokal kult skulle kunna ta steget till att bli officiellt erkänd av Kyrkan krävdes att resursstarka institutioner eller individer stöttade företaget. Men det är viktigt att betona att det första steget i en helgonförklaring startade på gräsrotsnivå – själva kulten föregick det kyrkliga erkännandet.¹³

På riks- och stiftsnivå engagerades både biskopar och sekulära makt-havare i skapandet av ”egna” helgon som var knutna till kyrkoprovinsen eller det egna stiftet. Ett eget helgon skänkte stor prestige och var en resurs som kunde utnyttjas politiskt, ekonomiskt och socialt. Etablerandet av

en ny helgonkult på en plats var inte enbart en rent religiös angelägenhet. Helgonen gav prestige åt de personer som genom släktskap eller på annat sätt kunde associeras med dem. Helgonkungarna är tydliga exempel på detta, där dynastisk politik och kyrkopolitik smälte samman. Även om det var fräresläkterna, biskopsstiften och de monastiska institutionerna som i högst utsträckning kunde tillskansa sig det symboliska, politiska och ekonomiska kapital som en helgonkult kunde ge, gynnade etableringen av ett regionalt helgon ofta hela den plats som kunde knytas till kulten.¹⁴

Om en ort kunde etablera sig som ett vallfartsmål medförde det ett uppsving för platsen i sin helhet på ett sätt som inte var helt olik hur moderna turistorter fungerar.

Den konkurrens om andlig prestige som kunde vara avgörande i fråga om vilka personer som blev ansedda för helgon kan också ses i vilka som inte lyckades etablera framgångsrika kulter. Ett exempel är dynamiken mellan kung Magnus Ladulås, biskop Brynolf och den Heliga Birgitta. Magnus Ladulås hade efter sin död 1290 börjat vördas som helgon på initiativ av franciskanerna i Stockholm, i vars kyrka kungen låg begravnen. Hans kult kom dock att motarbetas av Birgitta Birgersdotter, som menade att kung Magnus var ett falskt helgon. Birgitta hörde, som medlem av den mäktiga Finstaätten, till det gamla fräse som missgynnats under Magnus och Birger Jarls styre. Dessutom var Birgitta en förespråkare för kulten av Brynolf av Skara, och Brynolf hade under sin livstid varit inblandad i en infekterad konflikt med kung Magnus. Birgitta besatt ett enormt andligt kapital och hon tvekade inte för att använda det för att kritisera sina motståndare.¹⁵ Den spirande kulten av kung Magnus snöptes, medan Brynolfs kult tog fart efter Birgittas ingripande. Helgonförklaringar, och vilka kulter olika grupper i samhället valde att främja, kunde i högsta grad präglas av människors ståndsmässiga, dynastiska, yrkesmässiga och geografiska identiteter.¹⁶

Om vi vänder blicken mot Västsverige och det Skarastift som Mark tillhörde under medeltiden kan vi hitta flera helgon, både av regional och lokal karaktär. S:t Brynolf av Skara har redan nämnts, och S:ta Elin av Skövde var även hon välkänd. Även om deras kulter var särskilt starka i hembygden vördades de även i andra delar av landet. S:t Nikolaus av Edsleskog är något av ett undantag i sammanhanget. Trots att kulten av honom framstår som både populär, resursstark och av allt att döma erkänd av påven, spred den sig aldrig till andra delar av kyrkoprovinen.¹⁷ Andra västsvenska helgon hade en betydligt mer lokal karaktär och i regel har vi mycket få upplysningar om dessa kulter. Parallellt med Kyrkans centralise-

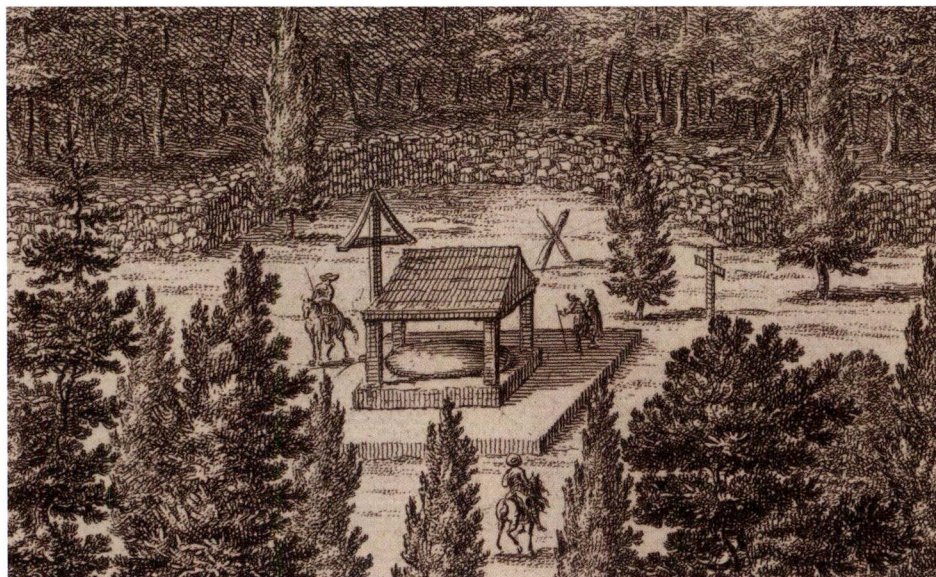
I Edleskog i Dalsland byggdes i början av 1200-talet en imponerande kyrka i tegel för att hedra det lokala helgonet S:t Nikolaus, även benämnd Den helige Nils. Bilden är en rekonstruktion baserad på aktuella utgrävningar. Det kapellbygge som planerades för den heliga pigan i Mark var säkert mycket mer blygsamt.

ring och insnävande av vem som egentligen skulle få betraktas som helig, pågick kontinuerligt inofficiella ”mikrokanonisationer” på en helt lokal nivå. Ett fåtal av dessa kulter kunde anpassas och med framgång infogas i Kyrkans maskineri och dessa personer kunde få ett officiellt erkännande som just helgon. Men trots Kyrkans ambitioner lyckades man aldrig få en fullständig kontroll över folkliga fromhetsyttringar och spontana helgonkulter.¹⁸ På en mer anspråkslös skala fungerade säkerligen det folkliga engagemanget för de egna bygdehelgonen på ett likartat sätt som när olika aristokratiska fraktioner främjade heliga gestalter ur de egna leden.

Några möjliga paralleller

Det fanns med andra ord många skäl för Markborna att vilja lyfta fram en lokal kvinna som ett helgon, och det faktum att man lyckats samla in tillräckligt med medel för att kunna påbörja kapellbygget visar att engagemanget i bygden var stort. Men vem kan hon ha varit? Korrespondensen mellan Gustav Vasa och Seved Ribbing är de enda bevarade källor som berör hennes kult och för att bilda oss ett sammanhang får vi därför vända oss till några andra lokala helgonkulter med en jämförande blick.

Två möjliga västgötska paralleller till den okända heliga kvinnan i Mark

S:t Torstens källa i Vätzlösa avbildad i Suecia antiqua et hodierna i slutet av 1600-talet. Som brukligt i den publikationen är motivet säkerligen förskönat.

är S:t Torsten i Vätzlösa och S:ta Ingemo i Dala. Båda dessa helgon var lokala och hade fått kapell resta till sin ära. Men till skillnad från helgonet från Mark hade dessa också varsin helig källa knuten till sig, och tack vare den källkult som ännu var fullt levande under 1600-talet har deras namn överlevt. Förutom kapellet och källan, vet vi nästan ingenting om S:ta Ingemo i Dala. Enligt ett brev från 1681, undertecknat sockenmännen i Dala, ska hon ha levat i Borgunda by och ansetts för en helig kvinna.¹⁹ Om den Helige Torsten är vi något mer välinformerade, tack vare att Johannes Vastovius omnämnde honom i sitt verk om nordiska helgon från år 1623. Torsten skall ha levt under brytningsskedet mellan hednisk och kristen tid och varit en kristen vallpojke. Torstens hedniske herre lät döda honom efter att ha anklagat honom för att ha tappat bort en ox i skogen, som husbonden själv hade låtit binda. Att Torsten var oskyldig visades senare av att oxen efter slakten reste sig upp och fick liv igen. Vastovius berättar vidare att många mirakel skulle ha skett vid det kapell som rests till Torstens heder – särskilt i fråga om att bota boskapssjukdomar.²⁰ Både S:ta Ingemos och S:t Torstens källor finns avbildade i Erik Dahlbergs planschverk *Suecia Antiqua et Hodierna* från omkring år 1700.²¹

Ytterligare en möjlig parallell till den Heliga Pigan skulle kunna finnas i en kvinna från en annan del av landet: Margareta av Ansta. Berättelsen om henne finns bevarad i en akt från de så kallade Antikvitetsrannsak-

ningarna från år 1667 och i Olof Graus västmanlandsbeskrivning från år 1754. Sommaren år 1507 arbetade en ung kvinna vid namn Margareta ensam på fälten vid Anstaåsen i Romfartuna socken. Plötsligt dök en främmande man upp. Han närmade sig Margareta och försökte med smicker och övertalning få henne till att bedriva otukt med honom. Margareta vägrade och hennes avvisande fick mannen att attackera henne. Margareta försökte värja sig och lyckades fly undan våldtäktsförsöket, men hon var svårt skadad. På en plats längre bort föll hon slutligen ihop och avled av sina skador. Stenarna längst hela Anstaåsen skall ha varit fläckade av hennes blod.

Snart efter själva händelsen uppförde man ett litet kapell på platsen där Margareta dött, som kom att kallas för Jungfrutuna, och de kläder flickan burit vid sin död bevarades i sockenkyrkan Romfartuna, där hon fick en påkostad begravning med en egen stenhäll. Margareta verkar alltså av lokalbefolkningen ha uppfattats som ett helgon och berättelsen om Margareta och hennes tappra försvar av sin dygd berättades ännu två hundra år senare i bygden. Att denna unga kvinna mördades just för sin kyskhets skull verkar ha gjort att hon ansetts som en martyr av lokalsamhället – de senantika jungfrumartyrernas popularitet spelade sannolikt en roll i sammanhanget.²²

I just Romfartuna fanns ytterligare ett lokalhelgon av denna typ: den Helige Romfar, som ska ha lynchats av sockenborna då han falskeligen anklagats för att ha stulit kyrkans nattvardskalk. Som ett tecken på Romfars oskuld skall en källa ha sprungit upp på platsen för hans död.²³

Ännu ett exempel kan vi se från Grangärde i Dalarna. I Antikvitetsrannsakingarna berättas om en plats i socknen där ett träkapell stått fram till och med år 1643, helgat åt en S:t Stenbjörn. Historien om denne Stenbjörn berättas i Grangärdes kyrkobok i en anteckning från mitten av 1600-talet. Han skall ha varit en ung dräng som levde omkring år 1300. Två unga pigor hade ”givit sig samman om honom” och ”kittlat honom alldeles till döds”. På platsen för det något märkliga dödsfallet hade sedan ljussken börjat visa sig till tecken på att platsen i och med händelsen var helgad, och man uppförde där ett kapell till åminnelse av den unge drängen.²⁴

På Öland vördades under medeltiden ett lokalhelgon vid namn Elov som även han uppfattades som en martyr. Enligt en folkvisa som upptecknades på 1600-talet var han fångvaktare på Borgholms fästning, men anklagades av sin matmor för att ha släppt borgens fångar fria. Som straff rullades han i en spiktunna, och på platsen där han slutligen avled sprang en källa upp till tecken på hans oskuld.²⁵

Det som är intressant i fallet med Elov är att den sentida berättelsen om ett lokalhelgon av denna typ även kan backas upp med uppgifter om en institutionaliserad medeltida kult. I de ovan diskuterade exemplen har vi bara sentida uppgifter om de kapell som rests över dessa bygdehelgon, men Capella Elauí Borchholm räknas upp i en lista över kapell utan själavårdsskyldigheter i Linköpings stift från år 1515.²⁶

På ett lokalplan verkar det inte riktigt ha varit samma kriterier som förelåg för helgonskapet som vid de officiella kanoniseringarna. Det som främst karaktäriserar de olika bygdehelgonen – åtminstone utifrån de bevarade källorna – är inte deras liv och handlingar, utan det orättvisa sätt på vilket de bragts om livet. Ofta rör det sig också om lekmän. Till synes helt vanliga människor, som inte utmärkt sig genom mirakel, gudomliga visioner eller sträng askes, verkar ha kunnat betraktats som heliga om de dött under svåra eller orättvisa omständigheter.

Ursprungligen var en martyr en person som frivilligt gått i döden för sin kristna tros skull, men begreppet kom sedermera att bli mer flexibelt – särskilt i folklig tradition.²⁷

En viss töjning av begreppet kan ses också ifråga om välkända helgon som S:t Erik och S:ta Elin av Skövde. Kanske har det ursprungligen i berättelserna om de mer okända bygdehelgonen funnits detaljer som betonade deras fromma gärningar, men som hunnit glömmas bort innan berättelserna tecknades ner under 1600-talet. Men samtidigt kan vi se att även när det kommer till många av de under medeltiden allmänt vördade martyrerna, som S:t Erasmus, S:t Lars, S:ta Margareta och S:ta Barbara, så är det detaljerna kring deras död som betonas, inte deras liv.²⁸

S:ta Elin. Ett västgötskt helgon som vördades vida omkring. Här är hon i Skallmeja kyrka.

Avslutande reflektioner

Vilken sorts helgon var då den Heliga Pigan i Mark? Var hon en ung kvinna som, i likhet med Margareta av Ansta, uppfattats som en martyr då hon lidit en våldsam och orättvis död? Eller var hon, som biskop Brynolf, en person som till följd av sitt utomordentligt fromma leverne ansetts vara helig? Eller tillhörde hon kategorin av karismatiska helgon, som i likhet med den Heliga Birgitta mottagit gudomliga visioner? Den frågan kommer vi sannolikt aldrig kunna ge ett säkert svar på, men om man skulle våga sig på en gissning förefaller kanske det första alternativet som det mest troliga. Att hon benämns som piga kan innehålla vissa ledtrådar, och vi bör i detta sammanhang inte förstå begreppet i dess modernare innebörd av tjänsteflicka, utan i betydelsen av en ung flicka eller ogift kvinna av icke-adlig börd. Om hon tillhörde de lägre samhällsskikten saknade hon sannolikt de möjligheter att ägna sig åt de frikostiga donationer och tidskrävande andaktsövningar som karaktäriserade de som blev helgon i kraft av sin exemplariska livsföring, och som var ett privilegium för ett fåtal kvinnor under medeltiden. Att hon var en religiös visionär kan förstås inte uteslutas, men denna typ av helgon är mycket ovanliga i Skandinavien.²⁹ Däremot kan vi utgå ifrån att hon dog ung, och då sannolikt inte på ett stillsamt sätt av naturliga orsaker.

Många av de heliga män och kvinnor som präglat senmedeltidens fromhetsliv glömdes bort efter reformationen. Med undantag för de bibliska gestalterna försvann de ur kyrkans liturgi, uppbyggelse-litteratur och predikningar. För att minnet av dessa himmelska beskyddare skulle kunna överleva utan det institutionella ramverk som den senmedeltida kyrkan stått för, krävdes en förankring i det vardagliga livet: i kyrkorummet och i det omgivande landskapet.³⁰ Just på grund av att de var rotade i den egna myllan, kunde traditioner om de lokala helgonen ofta överleva längre i ett kollektivt minne än frankiska biskopar och italienska ordensgrundare.³¹ I Västergötland är S:ta Elin av Skövde ett tydligt exempel på hur den lokala förankringen kunde möjliggöra att ett helgon behöll sin plats i föreställningsvärlden också efter reformationen. Seden att offra i S:ta Elins källa i Skövde var fullt levande ännu år 1734, då den blivande Skarabiskopen Anders Forssenius skrev sin avhandling om trakten, och ännu i folkminnesuppteckningar från det tidiga 1900-talet skymtar delar av Elinslegenden fram hos meddelarna.³²

Om kapellet i Mark hade fått fullbordas, eller om en helig källa hade varit knuten till kulten kanske den Heliga Pigan ännu hade haft ett namn. I etableringsfasen av nya helgonkulter blir frågor om makt kanske som mest

synliga. Vem är det som har rätten att avgöra vem som är helig eller inte?³³

I det här fallet kan vi tydligt konstatera att den rätten tillföll Gustav Vasa och inte allmogen i Marks härad.

Arkivmaterial

Institutet för språk och folkminnen i Göteborg, IFGH 4501.

Institutet för språk och folkminnen i Göteborg IFGH 4961

Institutet för språk och folkminnen i Göteborg VFF 1800

Riksarkivet i Göteborg, Skara domkapitels arkiv, E VI:17:1.

Riksarkivet i Uppsala, Grangärde kyrkoarkiv, I.Ia:1.

Digitala källor

Kungliga biblioteket, Suecia: <https://suecia.kb.se>

KoB Dahlb. III:49 Ex. I. KoB Dahlb. III:71 Ex. I.

Riksantikvarieämbetet, Forssök: <https://app.raa.se/open/forsosok>

L.1997:9560, I.1997:7941

Riksarkivet, Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev: <https://sok.riksarkivet.se/sdhk>

SDHK-nr: 24217 (Edåsa 1442-11-13).

SDHK-nr: 388 (Lateranen, 1220-11-04).

Tryckta källor och litteratur

Ahnlund, Nils, "Medeltida gillen i Uppland"; i *Rig*, 1923(5).

Bartlett, Robert, *Why Can the Dead Do Such Great Things: Saints and Worshippers from the Martyrs to the Reformation*, Princeton University Press, Princeton 2013.

Brown, Peter, *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity, Enlarged Edition*, The University of Chicago Press, Chicago 2015 [1981].

Bagge, Sverre, "Ideologies and mentalities", in Knut Helle (red.), *The Cambridge History of Scandinavia. Volume I: Prehistory to 1520*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.

Carlsson, Gottfrid, "Nya svenska helgon vid reformationstidens ingång", i *Kyrkohistorisk årskrift*, Tjuguförsta årgången, 1921, s. 244–250.

Ekre, Rune, "Pilgrimsvägarna genom Lödöse och Törntaggen's färd till Skara", i Johnny Hagberg (red.), *Biskopen och törntaggen*, Skara stiftshistoriska sällskap, Skara 2004.

Ellis Nilsson, Sara, *Creating Holy People and Places on the Periphery: A Study of the Emergence of Cults of Native Saints in the Ecclesiastical Provinces of Lund and Uppsala from the Eleventh to the Thirteenth Centuries*, Göteborgs universitet, Göteborg 2015.

Finucane, Ronald C., *Miracles and Pilgrims: Popular Beliefs in Medieval England*, Macmillan, Basingstoke 1995.

Finucane, Ronald C., *Contested Canonizations: The Last Medieval Saints, 1482–1523*, Catholic University of America Press, Washington D.C. 2011.

- Forssenius, Anders, *Historiskt lärdomsprov om staden Skövde i Västergötland, den heliga Helenas forna hemort*, Isaksson, Skövde 1963.
- Fröjmark, Anders, *Mirakler och helgonkult: Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden*, Almqvist & Wiksell, Uppsala 1992.
- Heikkilä, Tuomas, *S:t Henrikslegenden*, Atlantis, Stockholm 2009.
- Härdelin, Alf, "Törnekronefesten i Skara – liturgi och spiritualitet", i Johnny Hagberg (red.), *Biskopen och törntaggen*, Skara stiftshistoriska sällskap, Skara 2004.
- Klaniczay, Gábor, "Using Saints: Intercession, Healing, Sanctity", i John H. Arnold, *The Oxford Handbook of Medieval Christianity*, Oxford University Press, Oxford 2014.
- Konung Gustaf den förstes registratur*, Vol. 3:1526, Riksarkivet, Stockholm 1865.
- Konung Gustaf den förstes registratur*, Vol. 4:1527, Riksarkivet, Stockholm 1868.
- Lathi, Sofia, *Silver Arms and Silk Heads: Medieval Reliquaries in the Nordic Countries*, Åbo Akademi University Press, Åbo 2019.
- Liepe, Lena, *Reliker och relikbruk i det medeltida Norden*, Runica et Mediævalia, Stockholm 2020.
- Lundén, Tryggve, *Svenska helgon*, Verbum, Stockholm 1972
- Mortensen, Lars Boje, "Writing and Speaking of St Olaf: National and Social Integration", i Haki Antonsson & Ildar H. Garipzanov (red.), *Saints and their Lives on the Periphery: Veneration of Saints in Scandinavia and Eastern Europe (c. 1000–1200)*, Brepols, Turnhout 2010, 207–218.
- Myrdal, Janken & Bäärnhjelm, Göran, *Kvinnor, barn och fester i medeltida mirakelberättelser. Med en katalog över svenska mirakelberättelser och en nyöversättning av Brynolfsmiraklerna*, Skaraborgs länsmuseum, Skara 1994.
- Nordin, Jonas Monié, "Den organiserade marginalen: En studie i de senmedeltida gillenas arkeologi", i *Fornvännen: Journal of Swedish Antiquarian Research*, 2011(106):1.
- Orrman, Eljas, "Church and Society", in Knut Helle (red.), *The Cambridge History of Scandinavia. Volume I: Prehistory to 1520*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.
- Pernler, Sven-Erik, "Brynolf Algotsson, lagmanssonen som blev biskop", i Karl-Erik Tysk (red.), *Brynolf Algotsson – scenen, mannen, rollen*, Viktoria bokförlag 1995, s. 98.
- Rannsakingar efter antikviteter Bd 1 Uppland Västmanland, Dalarna, Norrland, Finland*, Almqvist & Wiksell, Stockholm 1960.
- Rannsakingar efter antikviteter Bd 2 Södermanland, Närke, Värmland, Västergötland, Östergötland, Gotland*, Almqvist & Wiksell, Stockholm 1969.
- Rannsakingar efter antikviteter Bd 3 Öland, Småland, Blekinge, Halland, Skåne*, Almqvist & Wiksell, Stockholm 1992.
- Sands, Tracy R., "Saints and Political Identities in Late Medieval Lund and Uppsala", in Carsten Selch Jensen, Kurt Villads Jensen, Tuomas M.S. Lehtonen, Nils Holger Petersen & Tracey R. Sands (red.), *Saints and Sainthood Around the Baltic Sea : Identity, Literacy, and Communication in the Middle Ages*, Medieval Institute Publications, Kalamazoo 2018, 229–250.

Salmesvuori, Päivi, *Power and Sainthood: The Case of Birgitta of Sweden*, Palgrave Macmillan, New York 2014.

Schmid, Toni, *Birgitta och hennes uppenbarelser*, Gleerups förlag, Lund 1940.

Scriptores rerum Svecicarum mediæ aevi T. 3 / edidit et illustravit Claudius Annerstedt, Edward Berling, Uppsala 1871–1876.

Walsham, Alexandra, *The Reformation of the Landscape: Religion, Identity, and Memory in Early Modern Britain and Ireland*, Oxford University Press, Oxford 2011.

Vastovius, Johannes, *Vitis aquilonia, sive Vitae sanctorum regni sveo-gothici*, Uppsala 1708 [1623].

Vauchez, André, *Sainthood in the Later Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.

Wasyliw, Patricia Healy, *Martyrdom, Murder and Magic: Child Saints and their Cults in Medieval Europe*, Peter Lang Publishing Inc., New York 2008.

Zachrisson, Terese, *Mellan frombet och vidskepelse: Materialitet och religiositet i det efter-reformatoriska Sverige*, Göteborgs universitet, Göteborg 2017.

Slutnoter

1 Konung Gustaf den förstes registratur, Vol. 3:1526, Riksarkivet, Stockholm 1865, s. 217. Konung Gustaf den förstes registratur, Vol. 4:1527, Riksarkivet, Stockholm 1868, s. 79. Gottfrid Carlsson, "Nya svenska helgon vid reformationstidens ingång", i *Kyrkohistorisk årsskrift: Tjuguförsta årgången*, 1921, s. 244–250.

2 Se t.ex. Eamon Duffy, *The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England c. 1400–1580*, Yale University Press, New Haven 1992; Henning Laugerud, *Reformasjon uten folk: Det katolske Norge i før og etterreformatorisk tid*, St. Olavs forlag, Oslo 2018.

3 Gábor Klaniczay, "Using Saints: Intercession, Healing, Sanctity", i John H. Arnold, *The Oxford Handbook of Medieval Christianity*, Oxford University Press, Oxford 2014, s. 218–220. Tuomas Heikkilä, *St Henrikslegenden*, Atlantis, Stockholm 2009, s. 273–275.

4 Peter Brown, *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity*, Enlarged Edition, The University of Chicago Press, Chicago 2015 [1981], s. 40.

5 Lena Liepe, *Reliker och relikbruk i det medeltida Norden*, *Runica et Mediævalia*, Stockholm 2020, s. 12–13.

6 Rune Ekre, "Pilgrimsvägarna genom Lödöse och Törntaggens färd till Skara", i Johnny Hagberg (red.), *Biskopen och törntaggen*, Skara stiftshistoriska sällskap, Skara 2004, s. 45. Sven-Erik Pernler, "Brynolf Algotsson, lagmanssonen som blev biskop", i Karl-Erik Tysk (red.), *Brynolf Algotsson – scenen, mannen, rollen*, Viktoria bokförlag 1995, s. 98. Alf Härdelin, "Törnekronefesten i Skara – liturgi och spiritualitet", i Johnny Hagberg (red.), *Biskopen och törntaggen*, Skara stiftshistoriska sällskap, Skara 2004, s. 108.

7 Ronald C. Finucane, *Miracles and Pilgrims: Popular Beliefs in Medieval England*, Macmillan, Basingstoke 1995, s. 26, 59. Sofia Lahti, *Silver Arms and Silk Heads: Medieval Reliquaries in the Nordic Countries*, Åbo Akademi University Press, Åbo 2019, s. 317–318.

8 Janken Myrdal & Göran Bäärnhielm, Kvinnor, barn och fester i medeltida mirakelberättelser. Med en katalog över svenska mirakelberättelser och en nyöversättning av Brynolfsmiraklerna, Skaraborgs länsmuseum, Skara 1994, s. 170, 190–191.

9 Jonas Monié Nordin, "Den organiserade marginalen: En studie i de senmedeltida gillenas arkeologi", i *Fornvännen: Journal of Swedish Antiquarian Research*, 2011(106):1, s. 28. Ahnlund, Nils, "Medeltida gillen i Uppland", i *Fig*, 1923(5). Riksarkivet, SDHK-nr: 24217 (Edåsa, 1442-11-13).

10 Sara Ellis son, *Creating Holy People and Places on the Periphery: A Study of the Emergence of Cults of Native Saints in the Ecclesiastical Provinces of Lund and Uppsala from the Eleventh to the Thirteenth Centuries*, Göteborgs universitet, Göteborg 2015, s. 257–266.

11 Lars Boje Mortensen, "Writing and Speaking of St Olaf: National and Social Integration", i Haki Antonsson & Ildar H. Garipzanov (red.), *Saints and their Lives on the Periphery: Veneration of Saints in Scandinavia and Eastern Europe (c. 1000–1200)*, Brepols, Turnhout 2010, 207–218, s. 214–218.

12 Ellis Nilsson 2015, s. 6, 12.

13 Fröjmark 1992, s. 12–14. Ronald C. Finucane, *Contested Canonizations: The Last Medieval Saints, 1482-1523*, Catholic University of America Press, Washington D.C. 2011, s. 13–15.

14 Finucane 2011, s. 241.

15 Lundén 1972, s. 117–118. Päivi Salmesvuori, *Power and Sainthood: The Case of Birgitta of Sweden*, Palgrave Macmillan, New York 2014, s. 171. Toni Schmid, *Birgitta och hennes uppenbarelser*, Gleerups förlag, Lund 1940, s. 16, 22–23, 65–68.

16 Tracy R. Sands, "Saints and Political Identities in Late Medieval Lund and Uppsala", in Carsten Selch Jensen, Kurt Villads Jensen, Tuomas M.S. Lehtonen, Nils Holger Petersen & Tracey R. Sands (red.), *Saints and Sainthood Around the Baltic Sea : Identity, Literacy, and Communication in the Middle Ages*, Medieval Institute Publications, Kalamazoo 2018, s. 229–250.

17 SDHK 388 (Lateranen, 1220-11-04). Ellis Nilsson 2015, s. 94.

18 Alexandra Walsham, *The Reformation of the Landscape: Religion, Identity, and Memory in Early Modern Britain and Ireland*, Oxford University Press, Oxford 2011, s. 61.

19 Riksarkivet i Göteborg, Skara domkapitels arkiv, E VI:17:1.

20 Johannes Vastovius, *Vitis aquilonia, sive Vitae sanctorum regni sveo-gothici*, Uppsala 1708 [1623], s. 59.

21 KoB Dahlb. III:49 Ex. I. KoB Dahlb. III:71 Ex. I

22 Rannsakingar efter antikviteter Bd 1 Uppland Västmanland, Dalarna, Norrland, Finland, Stockholm 1960, s. 119. Olof Grau, *Beskrivning öfver Wästmanland, Västerås 1904 [1754]*, s. 216–218.

23 Grau 1904 [1757], s. 210–211.

24 Rannsakingar efter antikviteter Bd 1 Uppland Västmanland, Dalarna, Norrland, Finland, Stockholm 1960, s. 151. Grangärde kyrkoarkiv I.Ia:1.

25 Rannsakingar efter antikviteter Bd 3 Öland, Småland, Blekinge, Halland, Skåne, Almqvist & Wiksell, Stockholm 1992, s. 20–22.

26 *Scriptores rerum Svecicarum medii aevi T. 3 / edidit et illustravit Claudius Annerstedt, Edward Berling, Uppsala 1871–1876, André Vauchez, Sainthood in the Later Middle Ages, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 295–296.*

27 Patricia Healy Wasyliw, *Martyrdoom, Murder and Magic: Child Saints and their Cults in Medieval Europe*, Peter Lang Publishing Inc., New York 2008, s. 7–8. 147–156.

28 Robert Bartlett, *Why Can the Dead Do Such Great Things: Saints and Worshippers from the Martyrs to the Reformation*, Princeton University Press, Princeton 2013, s. 505–506.

29 Eljas Orrman, "Church and Society", in Knut Helle (red.), *The Cambridge History of Scandinavia. Volume I: Prehistory to 1520*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, s. 457. Sverre Bagge, "Ideologies and mentalities", in Knut Helle (red.), *The Cambridge History of Scandinavia. Volume I: Prehistory to 1520*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, 481–482.

30 Walsham 2011, s. 487.

31 Terese Zachrisson, *Mellan fromhet och vidskepelse: Materialitet och religiositet i det efterreformatiska Sverige*, Göteborgs universitet, Göteborg 2017, s. 162, 282–284.

32 Anders Forssenius, *Historiskt lärdomsprov om staden Skövde i Västergötland, den heliga Helenas forna hemort*, Isaksson, Skövde 1963, s. 47. ISOF: IFGH 4730, IFGH 4728, IFGH 4154, IFGH 3909, IFGH 1256

33 Anders Fröjmark, *Mirakler och helgonkult: Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden*, Almqvist & Wiksell, Uppsala 1992, s. 170.

Här från predikstolen i Hyssna gamla kyrka förmedlade Otto Martin Torell sitt budskap inspirerat av Henric Schartau, bland annat vid sin avskedspredikan 1837. Men då var det säkert fullt i kyrkan! Hyssna gamla kyrka är bevarad men ersatt som församlingskyrka med en ny större helgedom 1907.

Prosten Torell och det religiöst livliga Mark

ANDERS JARLERT

Det andliga livet i Mark för runt 200 år sedan präglades av skilda andliga strömningar med bakgrund i herrnhutism och pietism. Komministern Jacob Otto Hoof i Svenljunga hade inflytande vida omkring. Den mest i Lund verksamme prästen Henric Schartaus idéer spreds också i området. Påverkan kom även genom norska haugianer. Med prosten Otto Martin Torell i Sätilla som exempel visar Anders Jarlert hur en enskild präst i Mark påverkades i en religiöst livlig tid.

Att den religiösa mentaliteten i Göteborgs stift skiftat mellan de olika stiftsdelarna är sedan länge väl känt. Ibland har man försökt förklara skillnaderna utifrån naturförhållandena, som en slags utlöpare av Montesquieus klimatlära. De skarpa avgränsningarna i Bohuslän skulle vara en följd av de skarpa klipporna i skärgården. Men skärpan är inte särskilt utmärkande för skärgårdssocknarna, utan snarare för jordbruksbygderna på Inland och i Sörbygden, något som ifrågasätter denna tanke.

I sin avhandling om den nyevangeliska väckelsens genombrott i Skara stift (1959) fortsatte Sigvard Plith den äldre, kulturgeografiska förklaringsmodellen, och framhöll hur den kyrkliga väckelsen hade sitt fäste

på den bördiga slätten, den nyevangeliska däremot i skogsbygden. Det är en sanning med viss modifikation, även om skogsböndernas större rörlighet säkert spelat in. Däremot kan Pliths iakttagelse väl kombineras med min egen: på slättbygden fanns det ofta en präst för två socknar, i skogsbygderna kunde det vara flera präster i större pastorat. Detta berodde till stor del på om det var ursprungligt danskt eller svenskt område.

I södra och mellersta Halland – delvis även i norra Halland och Bohuslän – skötte länge en ensam kyrkoherde två socknar, som tillsammans utgjorde ett pastorat – en struktur som varade till 1922, och delvis ända till 1962 års pastoratsreform. I ”gamla Sverige”, således också i Västergötland, var pastoraten i stället större. Tre eller fler socknar sköttes där av kyrkoherden och en eller två komministrar. Detta hade stor betydelse för den religiösa rörligheten. Där den ”danska” strukturen dominerade, hörde kyrkobesökarna en och samme präst predika söndag efter söndag, år ut och år in. I den ”svenska” församlingsstrukturen däremot, predikade två eller tre präster omväxlande året runt. Detta skapade större förutsättningar för variationer även i församlingsbornas inre liv.

I mitt pågående arbete med ett nytt Göteborgs stifts herdaminne ser jag hur åtskilliga präster i Ale, Vättle, Bollebygd, Mark och Kind samt i norra Halland haft personlig beröring med herrnhutismen, i en helt annan utsträckning än prästerna i Bohuslän.

Herrnhutismen och andra andliga rörelser

Under ledning av greve Nicolaus Ludwig von Zinzendorf (1700–1760) grundades så kallade societeter, religiösa föreningar, som bedrev religionsundervisning efter moderna idéer, och små idealsamhällen, så kallade kolonier. Här i Norden fick herrnhutarna 1771 tillstånd att anlägga en koloni på Sönderjylland, som senare fick namnet Christiansfeld. Den blev ett viktigt centrum genom sina skolor, där åtskilliga barn även från södra Sverige blev elever.

Termen brödraförsamling övertogs från de böhmiska bröderna. Unitas Fratrum eller Brödrauniteten betecknar ursprungligen lärjungar till reformatorn Jan Hus, som brändes på bål vid konciliet i Konstanz 1415. Deras förste biskop var den berömde pedagogen Johann Amos Comenius (1592-1670). År 1722 hade böhmiska bröder kommit till Zinzendorf i Berthelsdorf i Oberlausitz i Sachsen. Här grundades kolonin Herrnhut, som blev utgångspunkt för ett intensivt diasporaarbete

Greve Nicolaus Ludwig von Zinzendorf grundade i Sachsen herrnhutismen som kom att påverka andligheten i Mark.

i Tyska Riket, Nederländerna, Schweiz och Skandinavien, senare även Estland, Livland och Kurland, samt England, Nordamerika, västindiska öarna och St Thomas. 1736 utvisades Zinzendorf ur Sachsen, då hans brödraförsamling intog en alltför självständig hållning till den lutherska ortodoxien och sågs som ett hot mot den enhetliga landskyrkan. På engelska kallar man herrnhutarna för Moravians, en beteckning som pekar på deras ursprung i provinsen Mähren.

Brödraförsamlingen hade olika "körer" eller "troper", indelade efter konfession. Så kunde man vara lutheran eller reformert, men ändå tillhöra samma församling, något som stötte de ortodoxa lutheranerna. I sin avhand-

ling om herrnhutismen i Sydsverige (1925) talar Hilding Pleijel om den varierande anknytningen till herrnhutismen hos de utsända diasporaarbetarna, hos dem som regelbundet deltog i herrnhutiska sammankomster, och slutligen hos dem som endast läste rundbrevet från Herrnhut, men inte hade någon annan form av gemenskap med bröderna.

"Hans möte med herrnhutismen hade givit honom en innerlig avsky för all sentimentalitet. Men den har tillika förlänat hans Jesuskärlek en särskild innerlighet, hans längtan efter förening med Frälsaren en värme, som uttryckets sobra återhållsamhet ej helt kan dölja." Så skriver Yngve Brilioth i "Predikans historia" om Henric Schartau (1757–1825). Citatet visar på något av det centrala i herrnhutismen, men också på att den haft förblivande inflytande långt utanför de egna kretsarna, också bland dem som senare ställde sig kritiska till den.

Den herrnhutiska fromheten är starkt känslomättad och centrerad kring försoningen genom Jesu lidande och död. Ett särdrag är att Gud och Jesus närmast identifieras med varandra, och att budens ställning som rättesnöre för människors vardag tenderar att försvagas. Den starka betoningen av upplevelse och känsla gör att herrnhutismen kan ha svårt att behandla företeelser i det andliga livet som inte är förbundna med känslor. Man tolkar till exempel andens fattigdom som en aktiv och smärtfylld känsla av tomhet och fattigdom, istället för den

rikedom man förut känt, medan Schartau tolkar andens fattigdom som frånvaron av alla känslor, man vet inte ens att man är fattig, man känner ingenting, är bara torr och död, motsvarande själens dunkla natt i mystiska traditioner.

Otto Martin Torell i väckelsernas centrum

De religiösa skiftningarna kan ibland sammanfattas i en enda person, inte därför att denne varit den mest inflytelserike, den mest originelle, eller den mest uppburne, utan därför att spåren av den ena andliga rörelsen efter den andra tydligt kan avläsas. När det gäller prosten Otto Martin Torell (1791-1874) i Sätilla, kan man till och med säga att dessa spår, tack vare ny forskning i Norge, nu kan avläsas tydligare än någonsin tidigare.

I tidiga år hade Torell förbindelse med komministern i Svenljunga, Jacob Otto Hoof (1768-1839). Hos Hoof blandades ett herrnhutiskt inflytande med en långt gående asketisk åskådning, som i praktiken dock kunde vara ganska modifierad. Torells dotter skriver till professor C.W. Skarstedt i Lund: "Mina föräldrar voro ock till en början bekanta med honom och besökte honom, då han själv ej alls höll så hårt på både vad han själv sagt och hans vänner ivrigt yrkade på." Gösta Nelson drar slutsatsen, att Torells intog samma välvilliga men kritiska inställning till Hoof som varbergsfrun Abela Gullbransson (1775-1822). I två månader var Torell Hoofs adjunkt.¹ Skillnaden mellan Hoofs förkunnelse och praxis ledde till att

Henric Schartaus predikningar och skrifter hade olika inverkan på anhängarna. Här står Schartau i brons utanför Lunds domkyrka.

flera bröt med Hoof och i stället blev schartaulärjungar.

I ett av Abelas brev till Maria Lundström, sedermera prostinnan Torell, talas om en präst i hennes närhet, som reagerat både mot Hoofs och mot Abelas ”beställsamhet” i utövningen av det allmänna prästadiömet. Gösta Nelson skriver att det kan knappast vara någon annan än Torell, som då var adjunkt i Örby hos prosten Lundström.

Av biskop C.F. af Wingård betecknades Torell som ”svärmare”. Han var en av de präster, som, enligt C.W. Skarstedt, av biskopen ålades att predika om en kristens undersåtliga plikter, predikningar som sedan sändes in till Karl XIV Johan. Regeringen oroades nämligen ständigt över omfattande andliga rörelser, eftersom de kunde leda till politisk revolution. Nelson har observerat att biskopen undvek de mera oberäkneliga, till exempel Hoof.²

Hur predikade då Torell? Nelson lyfter fram en ”omständlig bredd och en konkret bildrik framställning med i allmänhet mycket bibelcitater”, mer än någon av de andra schartaulärjungarna ”subjektivt inställd”, troligen beroende av ett äldre predikosätt. Denna äldre form fylldes sedan med intryck från Schartau. Den äldsta daterade predikan av Torell, från 1825, ”visar mycken likhet med Linderots predikan”, alltså en konservativ pietistisk omvändelsepredikan.

I Torells avskedspredikan i Örby 2.e.Påsk 1825, finns spår både av Linderot och Hoof. ”Men jämsides med detta”, skriver Nelson, ”kommer ett tredje inslag till, där vi otvivelaktigt ha att se intryck från Schartau”. Torell talar om vikten av att ”undersöka om lärarena bliva vid Guds ord och vandra efter Guds ord”. Det kan endast de göra, som ”hava erfårit Guds ord på sitt eget hjärta och tillika äro försedda med tillräcklig kunskap”. I avskedsorden i Örby beskriver Torell sin förkunselse som att han varnat för ”uppblandad och orätt lärdom och gör det ännu ytterligare av kärlek till edra själar. Söken, läsen och betrakten ett rätt och rent Guds ord.” Efter sin förmåga hade han ”sökt predika Herren Jesus sådan, som han oss av Gudi är gjord till visdom, till rättfärdighet, till helgelse och till förlossning”. Nelson sammanfattar att vi här får en god bild av hur ”en, som hört men ännu icke läst Schartau, predikade, samtidigt som vi få en påminnelse om huru starka barndoms- och hembygdsintrycken är”. I sin avskedspredikan i Hyssna 1837 har Torell två avdelningar: 1) om salighetens grund, medel och ordning, 2) om förlossningen i nådens till härlighetens rike, där inflytandet från Schartaus utgivna predikningar är tydligt. De schartauska momenten skärps till och med, i jämförelse med dem som också tagit

Torells predikonäsduk. Sådana användes efter reformationen av många präster som en prydnad till ämbetsdräkten. Torells näsduk är 67 x 68 cm, tillverkad i lin. Tillhör Lunds Universitets Kyrkohistoriska Arkiv.

intryck av Schartaus form. Det specifikt schartauska är inskärpan det av vikten att enskilt läsa Guds ord, talet om herdevården genom och utan rätta lärare, och varningen för falsk och uppbladd lära.

Nelson har framhållit att för utformningen av den schartauska fromhetstypen i Göteborgs stift spelade Schartaus predikoutkast, som cirkulerade mellan de unga prästerna, större roll än intrycken från den som i Lund direkt hörde predikanten Schartau. Efter att ha citerat ett långt stycke ur en predikan av Torell skriver Nelson, att "det ger oss en ganska belysande bild av hur en, som hört men ännu icke läst Schartau, predikade".³

Man skulle generellt kunna dra slutsatsen, att de som hört Schartau i verkligheten fick större

utrymme i sin egen förkunnelse för andra intryck, liksom över huvud taget för subjektiva eller känslomässiga uttryck, och för personlig tillämpning. För de som enbart läste Schartaus predikoutkast blev troligen den schematiska uppställningen och indelningen, liksom dogmatikens dominans, av större vikt.

I sin avskedspredikan i Hyssna 1837 säger Torell: "Denna själens utsträckta längtan efter Herrans Jesu rättfärdighet, denna väntan, detta hopp, då det är fortfarande, denna förmåga att kunna mera akta på Guds löfte om rättfärdighet än sin egen känsla av ovärdighet, detta är just tro, och genom denna tron blir Jesu rättfärdighet människans rättfärdighet." ⁴

Norska förbindelser

I artikeln "Grensesprengende vekkelse" har Jostein Garcia de Presno undersökt ett haugianskt expansionsförsök i Sverige. Hans Niel-

sen Hauge (1771–1824) var en norsk lekmannapredikant i konservativ, pietistisk stil. Han mötte hårt motstånd från kyrkan, blev 1796–1804 arresterad tio gånger, och dömd för brott mot konventikelplakatet.

År 1822 tillbringade John Haugvaldstad från Stavanger åtta veckor i Västsverige. Därefter reste Lars Kyllingen och Daniel Arnesen från Romsdalen 1823 resp. 1825, och Kittel Aarstad från Egersund och Christen Dahler från Eiker 1826. Under 1820-talet har hela tio haugianresor till Västsverige kunnat beläggas.

I Göteborgs stift hade de kontakt med tio präster, bland andra vice pastor Hans Severin Beckman (1793–1838) i Seglora, vice komminister Otto Martin Torell och pastorsadjunkt Carl Fredrik Hygrell (1795–1838) i Örby, pastorsadjunkt Lars Nilsson (1796–1872) i Sexdrega, och komminister J.O Hoof i Svenljunga. Genom sina kontakter med prästerna fick haugianerna legitimitet för sin lekmannaverksamhet och tillgång till existerande nätverk. Flera av prästerna uppmanade haugianerna att förkunna, även när prästerna inte var med, något som stred mot konventikelplakatets förbud. I haugianernas resebrev hem finns flera berättelser om präster som närmast tigger dem om att tala. Ändå blev kontakterna kortvariga.

Haugianernas kontakter med väckelseprästerna blev, med Garcia de Presnos ord, ett tveeggat svärd. I början gav det rask tillgång till deras nätverk för rekrytering. På längre sikt vände sig den schartaupåverkade, prästledda väckelsen emot lekmannapredikan. I Västsverige var den andliga konkurrensen större än haugianerna varit vana vid i Norge.

I ett brev, troligen till H.P. Wickelgren, i augusti 1824 skrev Schartau att han läst "Norrmannen Hauges lefverne och bekännelse", som

Hans Nielsen Hauge, norsk lekmannapredikant, vars anhängare också sökte sig till Västsverige.

han förut haft till låns av en studiosus av Göteborgs nation. Nu läste han igen den tredje delen med Huges bekännelse. Omdömet blev att han ”däruti icke funnit något, som är rakt stridande emot den heliga Skrifts lära”. Här och där fann han ”ljusa gnistor av bibliskt förstånd, vilka giva gott hopp om mannens personliga belägenhet.” Men Schartau fann inte ”ett så klart och utvecklat förstånd i de av honom anförda språkens mening”, som ”hör till en profet, och allraminst den, som kan väntas av den, som skall vara en apostel”. Lekmannen Hauge hade alltså inte visat något som bekräftade en kallelse utöver det vanliga. Av Huges postilla framgick också att han ”icke heller haft någon utomordentlig gåva att med klarhet och livaktighet föra Guds ord”. Att Hauge fortsatt hålla ”enskilda andeliga sammankomster, även sedan han hört Överhetens förbud däremot uppläsa, var en olydnad, och enda källan till hans mångfaldiga och även till en del orättvisa lidande.”⁵

Hauge, å sin sida, hade skrivit till J.O. Hoof i Svenljunga. Han fann dem vara så pass oeniga att det inte var aktuellt att förena de båda rörelserna. Det var särskilt Hoofs asketiska förkunnelse som skilde dem. Att Hauge inte ville förena sig med Hoof, och att Schartau avvisade Huges lekmanaförkunnelse och konventiklar, medverkade till att den haugianska aktiviteten i Sverige avtog efter 1830.⁶

Den unge Torell stod väl mer i korsdraget mellan dessa olika väckelser än vad han gjorde sedan han blivit kyrkoherde i Sätilla, men ett kvarstående drag var att han hört Schartau i verkligheten, och fått sina avgörande intryck därifrån, och inte från de tryckta utkasten. Det bör ha satt spår i hans förkunnelse livet ut.

Slutnoter

1 Gösta Nelson, *Den västsvenska kristendomstyp [I]. Dess uppkomst och första utvecklingskede*. Stockholm 1933, 105–107.

2 Nelson 1933, 235f.

3 Nelson 1933, 112.

4 Nelson 1933, 114.

5 Henric Schartau, *Bref i andeliga ämnen. Femte upplagan*. Lund 1925, nr 80 (äldre XXVIII), 341–349, 380.

6 Jostein Garcia de Presno, «Grensesprengende vekkelse, og likevel begrenset. Et haugiansk ekspansjonsforsøk i Sverige» ([Norsk] *Historisk Tidsskrift* 2022 (inprint))

Liden i Grimmared hörde till de många gårdar som Raatikainen avbildade. Rök ur skorstenen hör till hans kännetecken.

Efterfrågades ingen bild på gård eller hus kunde Mikael Raatikainen leverera andra alternativ. Motiv med tjädor är vanliga. De märkliga proportionerna kan väl tillskrivas konstnärlig frihet.

I Kungsäter slutade gåramålarens liv med katter och misär

AV ANNIKA GUNNARSSON

Med tusentals målningar av gårdar och hus har Mikael Raatikainen skapat en omfattande bildskatt. Han dokumenterade främst västsvenska bygder under 1900-talets första hälft. Sina sista år levde han i Marks härad, i Kungsäter och Karl Gustav. I bygden är han ihågkommen också som bohem och kattvän.

Mikael Raatikainen föddes i finska Karelen 1882. Han kom till Sverige när han var 21 år gammal. Prästgården i Öglunda utanför Skara var en tidig bas. Tiden som gåramålare, gårdsmålare, startade under 1910-talet. Innan dess arbetade han bland annat som porslinsmålare på Lidköpings porslinsfabrik. Utöver gårdsmålningar finns det tavlor signerade M Raatikainen med andra motiv. Främst naturmotiv med eller utan djur. Det finns även stilleben. Den gemensamma nämnaren är klara färger och tydliga motiv med en naivistisk stil.

Att vara gåramålare innebar ett kringflackande liv som bland annat tog honom till Borlänge, Skövde och Jönköping. Den mesta tiden till-

*En ung Mikael Raatikainen.
Bilden tagen i Lidköping.*

bringades i Västergötland. Mikael bodde bland annat nära Hällingsjö och i Sätilla. Till Kungsäter gick flytten i slutet av 1957. Han var då 75 år gammal. Kungsäter var på den tiden en egen kommun som innefattade de fyra socknarna Grimmared, Gunnarsjö och Karl Gustav utöver Kungsäter.

Mikael Raatikainen hade redan på 1930–40-talet besökt Kungsätersbygden. Det finns många gårdsmålningar i trakten som är daterade från 1939 och framåt. När han 1957 flyttar permanent till Kungsäter bor han i torpet Freds. Torpet låg på höjden i skogen på östra sidan av sjön Fävren. Från torpet kunde Öresjön skönjas. Idag finns bara delar av grunden och stentrappan kvar.

Troligtvis fick Mikael bo i det gamla torpet från 1800-talet utan att behöva betala hyra. Enligt flera uppgiftslämnare ägde han inte mer än de kläder han hade på sig, ett staffli, duk och lite färger. De pengar han fick in gick framför allt till kattmat. Han beskrivs som en enstöring och ett original. Kläderna bestod av en hatt, lång rock och stövlar.

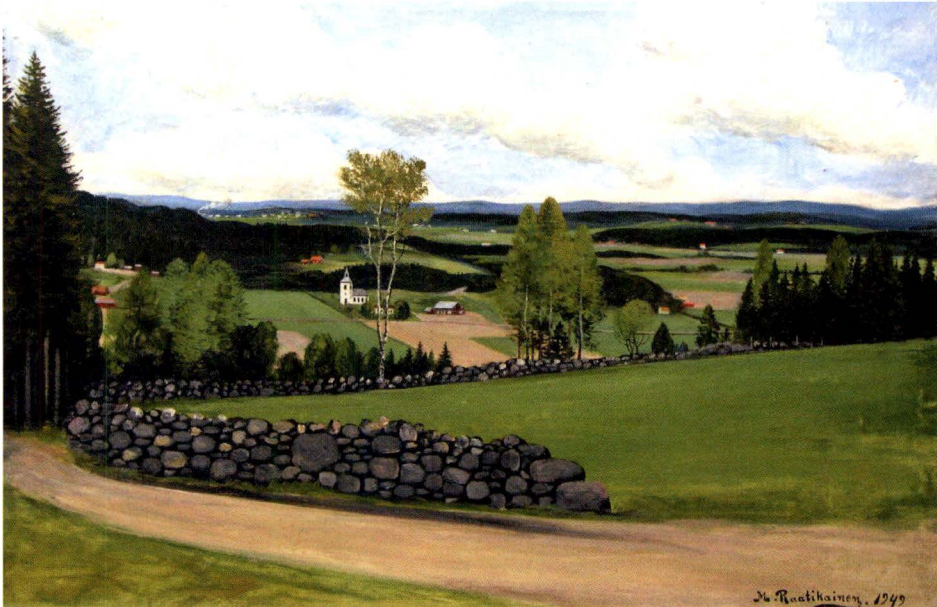
Grannen Folke Högberg på Stackekärr, som på den tiden var ung pojke, minns Raatikainen:

– Han hade många katter och nästan dagligen mötte jag honom när han var på väg till eller från samhället. Mikael gick nästan dagligen den cirka tre kilometer långa vägen till affären i Kungsäter. Hans främsta mål med dessa besök var att köpa mat till sina katter och ofta blev det både grädde och leverpastej.

Det finns tidigare utsagor från olika trakter där han bott att han var förtjust i katter. Ofta delade han sin bostad med 20–25 katter, så även i torpet i Kungsäter. Att bo med så många katter och att mycket sällan tvätta sina kläder sätter sina spår.

Ingvar Botin, som arbetade i affären i Kungsäter, berättar att de fick vädra efter att Raatikainen gjort sina matinköp. Folke drar sig till minnes att han blev inbjuden i torpet flertal gånger när han hade vägarna förbi.

– Det bjöds ibland på en liten bit mat och då ofta något med svamp som hade plockats i skogarna runt Freds. I och med att det var en liten

Raatikainen målade också landskap. Om uppdragsgivare fanns. Här en vackert stycke Mark med Surteby kyrka i centrum.

stuga om med alla inneboende husdjur så ville man helst inte stanna i torpet längre än vad hövligheten krävde, minns Folke Högberg.

Idag 92-åriga Anna-Lisa Karlsson växte upp på en gård som låg nära Freds. Hon berättar att hennes föräldrar Teodor och Elsa ofta fick besök av Mikael:

– Det hände flera gånger att han blev erbjuden att sova över. Jag funderar på om det var under vinterhalvåret främst för det var nog kallt och dragit i det lilla torpet, säger Anna-Lisa Karlsson. Hennes mamma bäddade med rena lakan i gästsängen. När det vad dags att sova undrade hon om inte Raatikainen ville ta av sig sina stövlar. Svaret blev nekande.

– Hon tänkte att det kanske med ålderns rätt berodde på att han hade svårt att klara det själv så mamma erbjöd sig att hjälpa till, men med samma nekande svar. Vad jag kommer ihåg så fick det bli så att han sov med alla kläder på, inklusive stövlar, minns Anna-Lisa Karlsson.

En episod som hon fick berättat för sig av sin mamma var att Mikael ville bjuda hem dem en söndag. I och med alla katter och vad det förde med sig så tackade de först vänligt nej till inbjudan med ursäkt att de skulle till kyrkan.

En av tre tavlor som Mikael Raatikainen målade på Hultet i Grimmed 1939

– Raatikainen tyckte att det kunde de göra en annan dag, och så fick det bli. Det gick inte alltid att neka honom. När man gick in i Freds var man rädd att snubbla över alla katter, minns Anna-Lisa att mamman berättade. Anna-Lisa tänker på Raatikainen ibland. Hon tyckte synd om målaren.

– Alla var inte snälla mot honom.

Britt-Marie Gunnarsson i grannsocknen Grimmed kommer ihåg när Raatikainen kom för att måla barndomshemmet Lärpe.

– Han hade alltid samma målarrock. Han ville inte bli störd. Om man gick fram för få en glimt och se honom måla så pausade han arbetet, säger Britt-Marie Gunnarsson.

Det tog ungefär en dag att måla en tavla. Tavlorna gav ingen förmögenhet. Priset varierade under åren. På 1930–40-talet handlade det om 20 – 30 kronor för en tavla, ibland mindre. Ofta ingick kost och logi under tiden han målade av gården. Det hände inte sällan att det skulle målas mer än en tavla av samma gård. På Tolycke, en gård nära Freds, fanns tolv barn och alla ville de ha en tavla av föräldrahemmet.

Det finns många tavlor bevarade på olika gårdar runt om i trakten. Flertalet från i slutet av 1930-talet och en bit in på 40-talet. Sonja Abrahamsson från Grimmed berättar om hur Mikael Raatikainen kom till Hultet i Grimmed för att måla tre tavlor av gården.

– De tre barnen skulle ha varsin. Detta var 1939. Han stannade i flera

Foto som visar Mikael Raatikainen vid sitt staffli.

dagar och bodde då på Hultet.

Några år senare, i början av 1940-talet kom Kalevi, ett krigsbarn från Karelen i Finland, som 6-åring till Hultet. Han stannade i nästan 10 år. I samband med att Kalevi var på besök i Grimmared på 90-talet fick han med sig en av de tre tavlor Mikael målat av gården Hultet som ett minne. Sonja har fortsatt hålla kontakten med Kalevi. Tavlan hänger kvar på väggen hos honom. Så vi vet med säkerhet att en av de tavlor Mikael målade har flyttat till det finska Karelen där Mikael Raatikainen var född.

Under Ödesmåla Lillegård, som senare fick namnet Torrås, fanns i början av 1800-talet två torp, Rakekärr och Kyrkokullen. I kyrkoböcker och i dokument som sammanställdes vid torpinventering på 1980-talet går det att läsa att torpet Rakekärrs första ägare var Bengt Fred från Göteborg, gift med Anna Britta Karlsdotter. Bengt kom till Kungsäter 1808 som soldat men skadades i tjänsten. Han fick begära avsked från armén.

I boken Kungsäter i ord och bild som utgavs av Kungsäters hembygdsförening 1982 står följande om det torp som benämns Freds: ”Torpet byggdes upp 1827 av Bengt Fred. Huset flyttades från Sjelvik som låg längre österut i socknen. Huset ska ha flottats på sjön Tolken.”

Bengt Fred och Raatikainen, som flyttade in i torpet Freds drygt 100

Freds, Raatikainens bostad innan han kom till ålderdomshemmet i Karl Gustav. Idag finns bara grunden kvar av stugan.

år senare, hade det gemensamt att båda var målare. Men berättelsen avslöjar inte om det även för Fred handlade om tavlor eller annat måleri. Vet någon mer om detta?

En man vid namn Kurt i Karl Gustav arrenderade mark runt Freds och höll ofta ett öga på Mikael Raatikainen. Det var han som förstod att allt inte stod rätt till i början av december 1959. Mikael led av hjärtsvikt och hade dragit på sig vätska i kroppen. Han blev

allt sämre och orkade inte ta sig upp från sängen. Kurt såg till att Mikael kom till ålderdomshemmet i Karl Gustav. Som många ålderdomshem på den tiden var det ett tvåvåningshus utan hiss. Oftast vistades de som var sjukast en trappa upp och de som kunde gå ut själva bodde på första våningen. I de större rummen bodde ibland mer än en person.

Sonja Abrahamsson, som arbetade på hemmet det året, minns hur dålig Mikael var när han kom till hemmet:

– Han hade legat i samma kläder ett bra tag. Han hade sina enda stövlar på sig. De fick klippas upp för det gick inte att dra av dem. När vårdpersonalen hade fått av de gamla slitna kläderna fick han hjälp ner i ett badkar.

Sonja minns än idag vad Mikael sa:

– Kära töser, det här är himmelriket!

Han kallade dem ofta för kära töser. Sonja Abrahamsson minns att han alltid uttryckte sin tacksamhet. Utöver de få kläder han ägde, vilket var de han hade på sig, så hade han med sig sitt staffli, en duk och färger till ålderdomshemmet. Mikael var dock i så dåligt skick så han orkade aldrig måla mer.

Detta att bli hel och ren och få god mat och därtill vattendrivande medicin blev troligtvis en för stor påfrestning för hans kropp. Efter två veckor, 20 december 1959, avled Mikael Raatikainen på ålderdoms-

hemmet i Karl Gustav, 77 år gammal. Begravningen hölls på hemmet och församlingsborna samlade ihop pengar till en gravsten för gravplatsen på Kungsäters kyrkogård. En diskret och felstavad gravsten som ett minnesmärke. Än idag finns ett gravbrev som bekostats av boende kring torpet Freds för att kunna bevara graven och gravstenen efter gåramålaren. De flesta minns honom dock främst via alla de gårdstavlor som fortfarande hänger på väggen på gårdarna runt om i Kungsätersbygden.

Slutpunkt för ett mållarliv på Kungsäters kyrkogård. Namnet på gravstenen blev felstavat..

Vad hände med torpet? Jo det var sedan tidigare i ett dåligt skick. Det och svårighet att sanera efter alla katter som huserat i torpet ledde till att torpet revs en tid efter Mikael Raatikainens bortgång.

Gåramåleri

Idén att måla av gårdar introducerades i Sverige runt sekelskiftet 1900. Målningarna var oftast klara och tydliga med starka färger. Man kan i regel inte se vare sig djur eller människor på tavlorna. Det är gården och dess byggnader som är i fokus. Däremot ses det oftast rök från husets skorsten som ett tecken på liv och aktivitet. Då marknadsvärdet på dessa målningar är lågt finns de oftast kvar på gårdarna som avbildats. Efter andra världskriget kom måleriet att ersättas av flygfotografering av gårdar. Arvid Lindoff och Martin Rolf är andra gåramålare som varit aktiva i Sjuhärad.

Mängder av Raatikainenmålningar finns att se på Facebooksidan Målaren Mikael Raatikainen.

Källor: Folke Högberg, Ingvar Botin och Anna-Lisa Eriksson i Kungsäter. Sonja Abrahamsson och Britt-Marie Gunnarsson i Grimmared, Facebookgruppen Målaren Mikael Raatikainen. Ingemar Brink. Diverse tidningsurklipp. Torpinventering i Kungsäter och boken Kungsäter i ord och bild.

Labyrinten på kyrkklockan i Horred. Ingång ovanifrån. Ett kors är också placerat över labyrinten.

Horred skyddat mot ondska med unik labyrint på klocka

CHRISTER WESTERDAHL

Horred är ensamt i Norden om att ha en medeltida labyrint ristad på en kyrkklocka. Runt om i Sverige finns mängder av labyrinter, mest på marken, många längs kusten. Labyrinterna har gemensam bakgrund och syfte.

Horreds kyrka har två medeltida klockor. Storklockan är av senmedeltida typ enligt Mats Åmarks beundransvärda redovisning Sveriges medeltida kyrkklockor från 1960. På det som kallas klockans hals finns en text med egendomliga, dubbelstreckade bokstäver av frakturtyp, grova och valhänt skapade som ger texten ”help maria.” Men det verkligt märkliga är en rund labyrint med öppningen uppåt. Diametern är 23 cm. Omedelbart ovan denna ett likarmat kors (höjd 55 mm). Labyrinten tycks ristad, men det är inte uteslutet att den tillkommit redan vid gjutningen. Lillklockan är av samma typ och har ett tomt skriftband.

Åmark betecknar den ristade labyrinten som unik för svenska kyrkor. Såvitt jag förstår är den unik överhuvudtaget i samband med kyrkklockor. Däremot har figuren som sådan en klar kyrklig anknytning, och även ett kyrkligt ursprung i vår del av världen.

Med senmedeltida avses 1400-tal, möjligen början av 1500-talet.

Labyrint i Hesselagers kyrka på Fyn, daterad till 1485.

Det är då av intresse att i Hesselagers kyrka på danska Fyn finns en målad labyrint daterad till 1485. Inte nog med det: även här återopas i skrift Maria och det finns ett par kompassliknande figurer av okänd funktion och betydelse. Man kan då minnas, även om det kanske verkar långsökt, att enkla

kompassfigurer finns lagda i närheten av kustlabyrinter. För övrigt finns även ristade labyrinter i berghällar vid havet. De härrör allihop säkerligen till 1600-1700-tal. Kanske de kan knytas till lotsning och ristningar vid hamnar som är ytterst vanliga i hela Norden. Någon grund för förklaring av labyrinten på klockan ger de inte.

I denna text talar vi om den klassiska labyrinten, som utgår från en korsfigur i mitten. Den kan såväl vara rund som fyrkantig, men följer exakt samma mönster. Det finns nämligen otaliga varianter på spiralfigurer eller koncentriska cirklar, som lite slarvigt kan betecknas som labyrinter.

De egentliga labyrinterna förekommer i olika sammanhang som symboler. Eller kanske vi hellre skall säga i olika form och material: stenläggning, målning, ristning, sten och trä. Min misstanke är nämligen att deras huvudsakliga funktion går att spåra, i vilken form de än uppträder.

I min verksamhet som maritim arkeolog har jag dokumenterat labyrinter i bilder vid Östersjökusten som stenlagda fältlabyrinter. Sverige har rekordet på sådana. Speciellt vanliga är de vid Norrlandskusten, men de förekommer nästan lika mycket på den motsatta kusten, i Finland. Där kallas de jungfrudanser. De förekommer även i Norge och Nordryssland och i enstaka exemplar i Estland. Ett 25-tal finns målade eller ristade i nordiska kyrkor, i Danmark, Sverige, inte minst Gotland, och Finland. Det är särskilt intressant för Horredsklockans del att en stenlagd labyrint har funnits vid skolan mitt i Horreds samhälle. Den har fornlämningsnumret Horred 55:1. Det mesta av labyrinten förstördes vid skolbygget.

Den mäktiga labyrinten i Ornunga. Varför byggdes den?

Från Västergötlands kust vid Västerhavet finns stenlabyrinter på Koholmen i Vinga och på Vrångö i Styrso skärgård. Dessa två senare ansluter till raden av kustlabyrinter från Onsala i Halland norrut. Om de flesta finns upptecknad muntlig tradition.

I inlandet av landskapet är den mest kända labyrinten från Ornunga Sörgården, kopierad i Ramnaparken i Borås. Både denna och den i Spisakullen i Hedared, möjligen även de s.k. trollcirkelarna i Vikaryd, väster om Alingsås, har i traditionen förbundits med vallhulingar (herdar). Förstörda är däremot de i Vänga och Påtorp i Fristad. Eftersom dessa två låg i närheten av förhistoriska gravfält har det spekulerats i att de anlagts redan i förkristen tid. Den åsikten har förts till torgs av vår främsta kännare av labyrinten, John Kraft.

Detta betvivlar jag själv starkt, liksom jag gör för andra förekomster i liknande lägen. Labyrinten är faktiskt okänd i allt vårt bild-och föremålsmaterial från tiden före kristendomen. Däremot har de, fortfarande enligt min åsikt, ett samband med gravfälten på ett annat sätt. Vi kommer strax dit.

På vissa kyrkogårdar eller i deras närhet kan man eller har man kun-

Klockan med labyrinten skulle ge förstärkt kraft mot ondskan i Horredsbygden.

nat finna dem. Den enda numera bevarade labyrinten med denna placering finns vid Frøjels kyrka på Gotland. Genom dateringar av lavar på stenarna i kustlabyrinter i Norrland och tidpunkter för slagningen av valv i kyrkorna har vi en, som jag tror, uppenbar utgångspunkt. Labyrinterna har inkommit som symboler genom den katolska kyrkan, som i sin tur tagit upp dem som ett arv från antiken. Gissningsvis har vi dem allra tidigast under 1200-talet i Norden.

Därmed börjar en viss expansion av folkliga symbolområden för labyrintfiguren, knutna till sammanhang som gärna har med död och gengångare att göra. Det är då, menar jag, som labyrinter har lagts i kristen tid för att skydda mot de hedniska döda i de gravfält som var väl kända i bygden. Men de kunde även förekomma som skydd mot onda anslag, som stöld och otillbörliga beteenden av flera möjliga slag.

I många fall kan man tolka deras lägen i kyrkor på detta sätt, genom en orientering mot dörrar, fönster och andra ingångar. Världen utanför kyrkan var i folklig tro fylld av de onda krafterna i oändliga varianter. En version riktad mot inkräktare såg jag nyligen i Åbo slott i Finland. En bred fönsteralkov till den s.k. Frustugan hade en fyrkantig labyrint

ristad i putsen. Det onda hade tydligen tänkts komma in den vägen. Troligen är ristningen från senare historisk tid.

Men vad ville ristarna med labyrinten på klockan i Horred? Kyrkklockor i sig ansågs ha förmåga att bekämpa onda krafter, inklusive troll och jättar. Det vimlar av sägner om hur dessa varelser stördes av klockklang. Genom att rista en labyrint på klockan i Horred avsågs kanske att förstärka effekten mot det onda. Bäva månede det ogudaktiga när klangen bar även labyrintens kraft över Viskadalen och skogarna omkring! En labyrint har också funnits på marken i

Labyrinten i botten på ystekaret från Fotskäl tillverkat 1701, är rimligen ämnad att bidra till bra ost. Finns på Borås museum.

Horred. Rester finns kvar med det mesta har förstörts vid skolbygge.

En sådan avväjande, skyddande symbol, brukar kallas apotropeisk. I någon mån kunde vi också tänka oss en propedeutisk, förebyggande, funktion. Kanske har innebörden ändrats under historiens gång.

Det finns en tendens till att labyrintfigurer inte sällan används för vardagliga föremål, som verktyg och redskap. Även i Sjuhärad finns exempel på sådant. En labyrint finns på ett ystekar daterat 1701 från Fotskäls socken, förvarat i Borås museum. Labyrinten och årtalet är skurna i formen och ger så avtryck på varje ost. Tanken kan ha varit att ge ostarna möjligheter att utvecklas och mogna på bästa sätt, utan skadlig verkan av oknytt. Kvalitetssäkring 1701.

I Dalarna har labyrinter målats på insidan av lock till klädkistor, där de är lättare att förklara enligt detta mönster. Det är inte omöjligt att de tidigmedeltida läsbara klädkistorna från Västergötland fått sin ornering på utsidan inte bara som prydnad utan av delvis samma skäl, men utan senare kända enskilda symboler av mera specifikt slag. Landskapet har hela tre bevarade sådana kistor från 1100-talet, flera än något annat landskap i Sverige.

I folktraditionen har det funnits åtskilliga andra apotropeiska tillvägagångssätt. De särskilt i Västsverige så vanliga offerkasten längs

vägarna har skyddat mot mördade eller avrättade på platsen. Min bok *Att färdas i gamla tider* (2018) innehåller en katalog på ca 600 nummer från hela landet.

Vitterkorsen på gavlarna av förråd, lador, stall och ladugårdar är mest kända i Norrland. Det ojämförligt vanligaste är olika varianter av kors. På samma sätt verkade labyrinten med sitt kors också mot jättar och troll. Det likarmade lilla korset vid labyrinten på kyrkklockan i Horred kan ha förväntats ge särskild effekt. Men det finns och har funnits många andra metoder som avsetts ge samma effekt. Avbildade femuddar och stjärnor hade liknande symbolisk betydelse som labyrinter.

Bönderna har på utsidan av byggnader hängt märkliga utväxter på träd, som gluggturv (torv), marsuddar eller marvasar för att skydda hästar, samt grävt ned husormar i tröskeln. Mot sjukdomar i familjen kunde man ha trollknutar, älvanäver och forma en figur av en basilisk. En ganska unik redovisning av sådana föremål i Borås museum finns i årsboken *Från Borås och de sju häraderna* 1963.

Ofta filade man på olika föremål med magisk kraft som just en kyrkklocka. Det spån som framkom vid ristningen i Horreds kyrkklocka togs säkert tillvara! Kanske det var en del av avsikten?

Litteratur med andra viktiga referenser:

- Kraft, John: 1979. Västergötlands trojeborgar. I: *Från Borås och de sju häraderna* 1978/1979: 3-36.
Kraft, John: 2022. Trojas murar under 3000 år. Badelunda Hembygdsförening. Västerås.
Westerdahl, Christer. 2016. Livets och dödens labyrint. En tolkning av kustlabyrinternas upprinnelse och funktioner. Båtdokgruppen, Skärhamn.

Labyrint vid Frøjels kyrka på Gotland.

Örngott, eller kuddvar, putevar, pudevar eller långputevar som de också kallas, kunde vara rikt dekorerade med marbosöm. Här vackra broderier från Kongagården i Fotskäl, nu i Fotskäls hembygdsförenings samling..

Marbosöm är folkliga broderier från tre sekler

HILLEVI SKOGLUND

Marbosöm är en broderityp som också upphöjts till söm för hela landskapet Västergötland. Marbosöm är slöjdekultur som genom århundraden visar strävan efter det vackra. Hillevi Skoglund sätter här in Marbosöm och broderier i sitt sammanhang och visar på utveckling in i nutid och vidare mot framtid.

Tänk dig tillbaka till början av 1800-talet, det är december och det närmar sig jul. Du befinner dig i en stuga i Marks härad. I stugan är det öppet till nock, sängarna är väggfasta, och i den öppna spisen knastrar brasan som sprider sitt sken över rummet. Förutom brasans sken är den enda ljuskällan en ljuskärring, en ställning där brinnande stickor sätts för att sprida ljus i rummet. Det är mörkt i hörnen och mörkt ute. Men nu närmar det sig jul och stugan ska kläs i julskrud. På golvet ligger hackad halm blandat med hackat enris och luktar gott. Ur kistorna tas vackra tyger och målade bonader fram. Långa vita tygstycken med broderade hjärtan, kors och blommor i rött och blått sätts upp i det mörka taket och stugan lyser. Snart ska natten vika undan och ljuset komma tillbaka.

Målade bonader och vävda drättar pryder taket i den festklädda Marbostugan. Vid sängen hänger två broderade hängkläden. Så skapades fest- och julstämning. Här foto från festklädda Marbostugan i Ramnaparken i Borås. Fotodatum okänt. Kanske 20-tal?

För dagens människa är det svårt att föreställa sig hur mörkt det var innan elektriciteten. Idag kan det vara svårt att hitta mörkret, städerna färgar natthimlen röd, gatljus och fasadbelysningar lyser upp närmiljön. Mycket har hänt under två sekel. Vi kan nog inte föreställa oss vilken effekt den julklädda stugan hade på den tidens människor men vi har kvar de långa vackra broderade tygerna. Broderier med ett särskilt uttrycksätt som fanns i hemmen i Marks härad, särskilt i södra Mark. De kallas Marbosöm eller Västgötasöm och den här texten handlar om deras historia. Vi följer trådarna från 1700-talets likhandkläde och drättar till nittonhundratalets separatordukar och dagens babylakan, nästan 250 år senare.

Folkliga broderier

Broderi är en av mänsklighetens äldsta uttrycksformer. Redskapen är enkla, en nål, en tråd och något att sy på. Enkelheten ger oändliga variationsmöjligheter. Broderier finns i hela världen och har funnits i alla

Marbodräkt gäller när Maria och Lars Björnkvist gifter sig 1985. Brudens dräkt pryds med handkläde med Marbosöm broderat av Anna-Stina Söder. Traditionellt visade Marbosöm på brudklänning på brudens kunnsighet och flit. Så signalerades också att hon hade fina vävnader och broderier med sig i boet.

samhällsskikt för att pryda textilier. I folklig tradition har broderade föremål varit betydelsefulla både för hemmets inredning och i det folkliga dräktskicket. Det har också varit en viktig och dyrbar del av kvinnans hemgift som förblev hennes egendom under äktenskapet. Arbetsinsatsen bakom varje textil tål att tänkas på. Åkern skulle förberedas, linet skulle sås, ryckas och sedan beredas och spinnas. Tråden skulle sedan varpas och väven sättas upp. Därefter var det dags att väva. Den färdiga väven skulle blekas. Först därefter var det dags att klippa, sy och brodera. En väl tilltagen process där den slutgiltiga produktens användningsområde var väl planerat och uttänkt.

De broderier som finns bevarade tillhör hemmets textilier och de var anpassade efter hur boendet såg ut. I Marks härad var en vanlig boendeform ryggåsstugan och det sydgötiska huset också kallad högloftsstuga. En ryggåsstuga har inga takstolar och det är öppet upp till nock. Det sydgötiska huset eller högloftsstugan är en ryggåsstuga som är ihopbyggd med ett eller två härbren med loft.

I ryggåsstugan, kunde taket vid högtider kläs med textil. Tygstycken som kunde vara broderade, mönstervävda eller enfärgade fästes upp i taket. De kallas hängkläden, lister eller drättar. De kunde fästas upp både lodrätt och vågrätt.

Denna handling transformerade utseendet på rummet, från mörkt till ljukt, från vardag till fest. Att klä stugans tak med textil har kopplats samman med eldstadens funktion. Skorstenar introducerades i lant-

hemmen under 1600-talet och 1700-talet. Innan dess gick röken ut ur ett hål i taket, därför var det meningslöst att ha något permanent på taket, sot och rök gjorde allt svart.

Traditionen att klä tak och väggar, fortsatte efter införandet av rökgångar. Bruket att klä tak och väggar, eller att dra stugan som det kallas, kan beläggas till 1700-talet och är mycket vanligt i början på 1800-talet, men vissa menar att traditionen med nedtagbara väggprydnader hade medeltida eller rent av förhistoriskt ursprung. Ett imponerande broderat hängkläde finns i Textilmuseets samlingar. Det är 6,7 m långt och kommer från Bockagården i Örby. Den är troligen gjord kring sekelskiftet 1700–1800. Den är full av hjärtan, fåglar, cirklar och sick-sackrankor.

I hemmet fanns också sängar. Sängkläderna var kvinnans bidrag till hemmets tillgångar. Till den blivande brudens utrustningen hörde bland annat lakan och örngott. Örngotten, eller kuddvar, putevar, pudevar eller långputevar som de också kallas, kunde vara rikt dekorerade. De finaste användes inte till vardags.

Det var inte bara hemmet som krävde sina textilier, det finns även en grupp textilier som hade symbolisk och rituell betydelse. En typ av textil som ofta dekorerades var handklädet. Det kunde användas att skydda psalmboken vid kyrkobesök eller hänga ned från midjan. Handkläderna användes också i inredningen, det kunde hänga som ett mindre hängkläde, eller hänga för att dölja besman och handdukar eller också faktiskt för att torka sig på innan man steg in i storstugan. Det finns ett antal handkläden med Marbosöm bevarade och de är från 1700-talet och början av 1800-talet.

De äldsta textilierna är av linne, längre fram blev det vanligt med bomull. De broderades med olika stygn. Det är olika typer av bottnar, stjälkstygn, flätsöm, korsstygn, langettstygn och ensidig plattsöm. Det är intressant att jämföra en framsida och en baksida av ett broderi. På baksidan är det inte många långa stygn, mest små prickar, det mesta av broderitråden är på framsidan. De sydde ekonomiskt och slösade inte med broderitråd på baksidan.

De gamla broderierna är sydda med blått lingarn och rött bomullsgarn. Garnet var mycket tunt och man sydde med flera trådar i nålen. Putevaren är nästan alltid broderade med rött. Att brodera rött på vitt var vanligt i hela landet, och i hela Europa faktiskt. Det hör samman med bomullens ökande betydelse från och med 1700-talets slut.

Det röda bomullsgarnet var en nyhet i Sverige i slutet på 1700-talet.

*Blått och rött garn gäller för gamla broderier.
Handkläde broderat av Anna-Stina Söder.*

Färgen kallades turkiskt rött, eftersom tekniken att färga bomull rött länge hade varit känd i Turkiet. De röda garnerna importerades till en början. 1827 startades AB Levantens färgeri i Göteborg som färgade bomullsgarn som såldes. Med hästforor spreds garn från Göteborg. Närheten till hamnen i Göteborg och säkerligen den textila handel och förädlingsproduktion som skedde i Marks härad gör att bomull som material brukas tidigare här än på andra håll i Sverige. Bomullens

nyhetsvärde gjorde den eftertraktad och det ansågs vara finare än det vanliga handvävda linnetyget.

Mönstren till Marbosöm är uppbyggd av cirklar, kvadrater, hjärtan, fåglar, kvistar, blommor och timglas. På de gamla broderierna är mönsterformerna tätt placerade, alla tomrum fylldes med mönster. Detta sätt att fylla upp alla ytor kallas *horror vacui*, latin för rädslan för tomrummet. Det går också att kalla det dekorationsglädje. *Horror vacui* anses vara ett allmänt stildrag för folkkonst. Om mönsterformerna har en djupare betydelse vet vi inte men det är lätt att läsa in kristen symbolik i tuppar och kors och önskan om lycka och kärlek i hjärtan och blommor.

Från bruksföremål till museiföremål

Under 1800-talets hundra år går de folkliga broderierna från blomstrande till vissnade, i slutet av århundradet kom en motreaktion. Det var en omvälvande tid och 1800-talets industrialisering påverkade samhället på många vis. Industrierna krävde arbetskraft och landsbygdens befolkning flyttade till städer och industriorter. I samtiden reagerade man på industrialiseringens avigsidor som var fattigdom, rotlöshet och

elände. Industrialiseringen påverkade inte bara levnadsvanor utan även försörjningsvillkor och konsumtionsbeteenden. De gamla sätten att tillverka byttes ut mot nya. Industrierna försåg marknaden med billiga industrialiserade produkter som ersatte de handgjorda textilierna. Marknaden översvämmades av billiga textilier, som trängde undan traditionella produktionsformer, som helt hotades att försvinna.

I det sena 1800-talet var intresset för hembygd och gamla tider stort. Det var en kombination av nationalromantik, tankar om nationen och rädsla för att något oåterkalleligt höll på att försvinna, det gamla sättet att leva. Denna strömning fanns i hela Europa och var ett symptom på den enorma samhällsförändring som industrialiseringen innebar. Dialekter, byggnader, föremål, traditioner och seder som ansågs ingå i bondens förindustriella liv utforskades och samlades in för att bygga tanken om det nationella och för att bevara och dokumentera för eftervärlden.

I Sverige var det personer som Arthur Hazelius, som grundade Nordiska museet, och Lili Zickerman, hemslöjdsrörelsens chefsideolog, som agerade på tidernas förändring. Hela landet inventerades och föremål samlades in. Runt om i landet startades hemslöjdsföreningar som inventerade slöjd och textil. En struktur i det insamlade materialet var geografisk tillhörighet.

Västgötasöm

Det finns en landskapssöm som kallas Västgötasöm. För den som är obekant med området så för kanske ordet landskapssömmar tankarna till landskapsblommor eller landskapsfåglar. Det vill säga alla landskap har tilldelats sin fågel, sin blomma som representerar det landskapet. En strandskata för havet och Bohuslän och en linnea som för tankarna till Linné och Småland.

Landskapssömmar fungerar inte på samma sätt. Det finns inte en söm för varje landskap och av de sömmar som kallas landskapssömmar är inte alla uppkallade efter landskapsnamn. Antalet landskapssömmar är inte heller helt klart, men det finns några som alltid är med. De sömmar som vanligtvis räknas upp som landskapssömmar är Blekingesöm, Hallandssöm, Skåniskt yllebroderi eller Skånsk schattersöm, Anundsjösöm, Delsbosöm, Järvsösöm, Jämtlandssöm och Västgötasöm.

Begreppet landskapssömmar skapades genom att hemslöjdsföreningar tog upp och vidareutvecklade vissa typer av folklig prydnadsöm i början av 1900-talet. Intresset för folklig textilkonst var vid

Så här presenteras Västgötasöm/Marbosöm i mappen Svenska allmogemotiv.

tiden stort och mönster i traditionell stil togs upp i undervisningen på folkhögskolor och slöjdsolor. Äldre broderier sågs som förebilder både tekniskt och formmässigt. Att lansera dessa sömmar som landskapssömmar var också en marknadsföringsstrategi för nystartade hemslöjdsföreningar. Syftet var att utveckla hemslöjd

som binäring.

Hemslöjdsföreningarna inventerade äldre slöjd och hade behov av att sortera och katalogisera sitt material. Genom att lyfta fram föremål med utmärkande mönsterformer eller teknik och ge dem namn efter ort eller landskap blev de satta i ett större sammanhang. Sömmar från Marks härad blev synonymt med hela Västergötland. Sömmar från norra Halland blev synonymt med hela Halland.

En annan orsak till landskapssömmarnas etablering som begrepp var den obligatoriska slöjdundervisning som infördes på 1920-talet i Sverige. Landskapssöm ingick i läroplanen och en mönstermapp med lösa blad med titeln Svenska allmogemotiv gavs ut av G. Sjöberg och R. Ekberg, 1925–1928. I den mappen fanns Västgötasöm med. Förlagorna till mönstren är alla folkliga broderier från Marks härad. Originalen till Västgötasömmönstren i Svenska allmogemotiv finns på Röhsska Konstslöjdmuseet och på Göteborgs Historiska museum.

Mönstren prydde en mängd nya föremål som passade den moderna tiden. Det syddes förkläden, gardiner, dukar av olika slag, separatordukar och bonader.

Marbosömmen i förhållande till Hallandssömmen

I allt som har skrivits om Marbosömmen påpekas likheten till Hallandssömmen. Det framhålls att mönsterteckningen är likartad, att färgerna är liknande även om det understryks att Hallandssömmen är övervägande broderad i rött och Västgötasömmen/Marbosömmen bro-

derad i rött och blått. Av de textilier som är bevarade är de med Marbosöm något äldre än de med Hallandssöm.

Vad är då Hallandssöm för något? Hallandssöm är namnet för en grupp broderier från 1800-talet, där de allra flesta kommer från Fjäre och Viske härad i norra Halland. Det är oftast röda broderier på vit botten och de karakteriseras av sin ganska strama grafiska komposition.

Fjäre och Viske härader delar sina östra gränser med Marks härad. Viskan rinner genom Marks härad och finner havet i Viske härad. Fjäre härad och Marks härad delar den stora sjön Lygnern. Stora vattenmassor binder samman. Vatten och sjövägar betyder mycket kontakt. Att områdena ligger jämte varandra betyder också att ett föremål kategoriseras som Marbosöm och ett annat som Hallandssöm och de är broderade ett par kilometer ifrån varandra. Ibland ännu närmre.

Urval till samlingar och till det som dokumenterades baserades i mångt och mycket på geografi. Läns museerna koncentrerade sig på det som fanns inom länets gränser och Nordiska museet skulle ha den nationella överblicken. Också hemslöjdsföreningarna hade geografisk indelning, som Halländska bindslöjden eller Älvsborgs läns hemslöjdsförening. Ett resultat av detta blev att landskapsgränser blev kulturgränser. För hemslöjdsföreningarnas var idén om att understryka det lokala och regionala marknadsföringsmässig taktik.

Om vi ser på de äldre broderierna från Fjäre, Viske härad och Marks härad kan vi se att det har funnits en broderi- och formtradition som, om det inte gick en landskapsgräns genom området, säkerligen skulle ses som en gemensam grupp. Det är också viktigt att påpeka att begreppen Hallandssöm och Västgötasöm är konstruerade begrepp som kom till lång tid efter att broderierna skapades. Brodösen på 1800-talet i Fjärås vid sjön Lygnerns södra ände kallade inte sina broderier för Hallandssöm och brodösen i Sätilla, på andra sidan sjön kallade dem inte Västgötasöm eller Marbosöm.

Ateljé Gullberg HB

Under 1900-talet fick barnen brodera Västgötasöm i folkskolans slöjdundervisning. Under senare delen av 1900-talet var intresset för folkkultur stort och under 60–70 och 80-talet var det många som gick studiecirklar i folkdräktssömnad eller olika slöjdkurser. En person som hade ett stort intresse för folklig kultur i allmänhet och Marbosöm i synnerhet var Anna-Stina Söder. Hon gjorde en stor insats för att öka

Broderier i Marbosöm skapade av Anna-Stina Söder, Ateljé Gullberg.

kunskapen om denna grupp med gamla broderier. Hur kommer det sig att det kallas både Marbosöm och Västgötasöm? Västgötasömmen har som förklarats tidigare att göra med folkskolans slöjdundervisning. Att det heter Marbosöm kan vi tacka Anna-Stina Söder från Gullberg i Örby för. Anna-Stina gick bort 2017 men jag träffade Anna-Stinas dotter Maria Björnkvist som berättade och visade en del av det stora material Anna-Stina lämnat efter sig. Lådor och korgar och pärmar till brädden fyllda med broderier, mönster, kuddar, förkläden, ja allt möjligt.

Anna-Stina började som hårfrisörska men var väldigt intresserad av slöjd, hantverk och kulturhistoria. Hon gick många broderikurser där hon kom i kontakt med folkligt broderi och med Västgötasömmen. Bland annat gick en kurs i konstsnömnad på Komvux som omfattade 100 timmar. Självklart fick hon

högsta betyg! Snart nog började hon själv att hålla kurser. Hon var en väldigt uppskattad kursledare och många är de i Mark och på andra ställen som via henne kommit i kontakt med Marbosömmen.

Hennes intresse stannade inte vid vad hon lärt på de kurser hon hade gått. De vackra broderierna väckte Anna-Stinas nyfikenhet. Hon började göra efterforskningar, hon kontaktade flera museer som kunde tänkas ha broderier i sina samlingar. Det visade sig när hon sammanställde materialet att alla de broderier som kallades för Västgötasöm i själva verket kom från Marks härad och mer specifikt de södra delarna av häradet. Det var då mer korrekt att kalla sömmen för Marbosöm istället för Västgötasöm. Hon sammanställde sina efterforskningar i en

Maria Björnkvist verkade tillsammans med sin mor Anna-Stina Söder på Ateljé Gullberg och förvaltar hennes broderiarv.

skrift, Marbosöm – allmogesöm från Marks Härad. Där skriver hon om de gamla broderiernas historia, hur de vad sydda, med vilka stygn och vilka mönsterformer som var de vanligt förekommande. Det finns också uppriktade mönster och beskrivningar på de olika stygnen.

Som kursledare hade hon också kursdeltagare som hade gamla broderier hemma som hon fick studera. Så växte Anna-Stinas mönsterskatt. I mitten av 80-talet var Anna-Stina med och skapade en utställning på Borås Museum "Av hjärtans lust – allmogesöm från

Marks härad". Det var en heltäckande utställning om detta speciella broderisätt. Aldrig tidigare hade så många broderier med Marbosöm visats upp samtidigt. Det var originalbroderier, nyproducerade kopior och nya produkter som inspirerats av de gamla mönsterformerna. Det var föremål från museisamlingar men också från privatpersoner. Utställningen blev en välbesökt vandringsutställning som vandrade runt i Älvsborgs län som Anna-Stina arbetade med. Anna-Stina hade broderat flera av kopiorna och många av de nyproducerade föremålen.

Anna-Stina och hennes dotter Maria drev företaget Ateljé Gullberg HB. Där arbetade Maria med ekonomin och bokföringen och Anna-Stina tog fram modeller och mönster. Tillsammans hjälptes de åt att göra materialsatser. För det var det som de sålde. Det var ett koncept med kurser, materialsatser och försäljning hos återförsäljare som till exempel Borås Museum eller på Akleja, ett konsthantverkskooperativ i Rydal, där Anna-Stina var engagerad. De arbetade med produktutveckling och hade en del storsäljare. Något som var väldigt populärt var lampslöjor, alltså ett broderat tyg som man hängde på skomakarlampans skärm.

– Det blir ett väldigt vackert sken, poängterar Maria. Sen hade de en kollektion med kläder, blusar, skjortor, barnförkläden och fina barnhättor. Kunderna köpte material och broderade och sydde själva. Anna-Stina hade ett stort mönsterarkiv och med ett säkert öga plockade hon upp mönster från föremål som förlorat sin praktiska funktion och överförde dem till föremål som kan användas av oss idag. Hon

kunde ta delar av mönster från de gamla broderierna, kombinera om och formge nya produkter.

Anna-Stina Söder var en produktiv, driven och formsäker slöjdare och brodös. Maria rullar upp det ena fantastiska broderiet efter det andra och det strålar av kreativitet och visar på Anna-Stinas passion. Pärnarna är fulla av avritade mönster, analyser av material och förslag på motsvarande kvalitéer från idag. Anna-Stina Söder gjorde ett imponerande inventeringsarbete och samlingsarbete som gör att vår bild av Marbosömmen idag är mer samlad och fyllig. På Akleja håller de Anna-Stinas arv levande och det finns materialsatser och färdiga föremål för den som är intresserad.

2000-talet – nya färger och egna stygn

En som gick kurs hos Anna-Stina Söder var Linnéa Öjdefors, då var hon 17–18 år. Sedan dess har hon broderat och experimenterat med material och uttryck och gör sin egen version av Marbosöm. Vi träffades en kväll för att prata broderi och handarbete. I sin korg har Linnea med sig prov på vad hon själv gör och saker hon har köpt på loppmarknader och som hon har kommit över i andra sammanhang.

Linnéa håller på med olika typer av textilslöjd, stickning och virkning, men det är egentligen bara för att få något att brodera på. För det är broderi som hon tycker är allra roligast. Hon har gått många kurser och provar gärna olika tekniker och uttryckssätt men hon landar oftast i det lokala. Hon gräver i den rika textila historia som finns i Sjuhäradsbygden i allmänhet och från Marks härad i synnerhet.

Det lokala och det kulturhistoriska är något som intresserar Linnéa. Hon började släktforska som 14-åring och när hon var liten älskade hon att titta på gamla foton med sina mor- och farföräldrar.

– Slöjd och släktforskning hör ihop, menar Linnea. Den gamla slöjden är saker som har använts och skapats av människor i bygden och som fanns i deras hem. Det är saker som hör ihop med dem och den tiden och om slakten kommer härifrån så blir det som en direktlänk till dem och deras liv. Linnéa använder den lokala mönsterskatt som Marbosömmen innebär och broderar i traditionell stil med rött och blått på vit botten, men hon experimenterar också. Hon visar upp en vacker babyfilt som är krokad med ullgarn och broderad med omisskännliga marboformer i ull. Hon har också sytt ett antal babylakan. Då får blommorna och bårderna andra färger och en ny komposition allt efter Linnéas eget huvud, men släktskapet till de gamla broderierna är

tydligt. Hon handfållar och syr allt för hand och lakanen är gamla fina lakan av bra kvalité.

Hon visar babylakan som hennes mormor Elsa Andersson broderat. De var de lakanen som gav henne idén att brodera egna med inspiration av Marbosömmen. Jag frågar varför hon tycker om att brodera.

– Jag blir glad när jag ser det. Jag blir glad av dessa gamla broderier. En gång sa någon till mig att jag är bra på att göra vackra saker, och det är det jag tycker är roligt. Jag tycker om när det blir vackert.

Och visst är det vackert, både de gamla mönstren och Linnéas nytolkningar. Linnéa understryker att det är viktigt att kunna saker och veta saker som kommer härifrån. Många blir imponerade av Dalarna och deras textiltraditioner men det finns så mycket vackert och intressant här också.

Unge markbon Axel Skoglund trivs fint i babylakan med Marbosöm. Linnea Öjdefors har skapat dessa broderier.

Mycket som är ganska okänt för många.

– Vi måste lyfta upp det som vi har, det finns så mycket fint från våra trakter!

I framtiden vill hon brodera ännu mer. Nu gör hon gärna småsaker, som små påsar och annat, men skulle gärna sätta tänderna i ett större projekt.

Linnea Öjdefors, Akleja och SV Sjuhärad arbetar alla idag med Marbosöm. Varje stygn blir en fortsättning på en lång tids broderitradition. Tiden står aldrig stilla, men samma skaparglädje lyser i de blekta stygnen sydda för nära tvåhundra år sedan som i Linnéas sydda för två veckor sedan. Lång tid emellan, men visst skapar slöjden och det egna görandet en tidsportal och en känsla av gemenskap. Århundraden skiljer oss åt men nog blir man glad av det som är vackert. För det är skönheten och de gamla mönstren som gör att vi om och om igen kommer tillbaka till denna mönsterskatt. Mönstren är frejdiga och vackra, tiden har blekt deras röda och blå trådar till mjukt rosa och ljusblå, men de sjunger genom århundradena. Jag är säker på att vi kommer att se nya tolkningar och kreativa vägar som stygnen kommer att ta när nya ögon upptäcker vilken rikedom som finns bevarad.

*Detalj av babyfilt tillverkad av Lena Öjdefors.
Krokad ullfilt med Marbosöm i ull.*

Gunnar Carlstedt slet ut sex par robusta Lundhagskängor på de 3000 mil som han vandrade för att finna spår efter tidiga bosättare och deras verksamhet . Så skaffades underlaget för bland annat följande artikel.

Vägar och forngårdar i södra Mark

GUNNAR CARLSTEDT

Under 1998-2019 genomförde Gunnar och Britt-Marie Carlstedt projektet Jägare, herdar och bönder. Under 3000 mil till fots kartlades spår efter yngre stenålderns, bronsålderns och järnålderns människor i delar av Mark, Kind och det inre av Halland. Data från sökningen till fots har kombinerats med information från arkiv och museer. Här presenterar Gunnar Carlstedt en del av rönen, med fokus på vägar i Mark.

Under perioden 4.000 f Kr till 1200-talet var de absolut viktigaste investeringarna vägar och ängsmark. Dessa har underhållits under hela den tiden. Samhället och dess utveckling har ordnats efter dessa.

Översikt utveckling

Under den tidiga förhistorien har människorna varit jägare. Fiske har förekommit främst utmed kusten och då troligen indirekt genom att jaga säl. Avkastningen på jakt är mycket låg och krävde territorier på tiotals kvadratmil. Förflyttning skedde där säsongsviss över stora av-

stånd. Spår finns av redskap vid de större sjöarna.

Herdarnas boskapsskötsel märks först ca 4.200 f Kr då skogen öppnar sig. Ungefär samtidigt finns fynd av spetsnackiga yxor som tillhör Trattbägarkulturen. Boskapsskötseln var den basala näringen. Den bygger på att mängden mjölkande djur skall hållas konstant och att kalvning skall ske årligen. En avslaktning av 75 procent av djuren måste då ske under de tre första åren. Djuren delades in i flera hjordar främst på grund av att slippa katastrofer vid sjukdomar samt för olika stora djur. Mjölkande kor gick antagligen separat. Sättrar användes.

Skogsbete dominerade i början. Efter ca 1000 år har en ängsmark (B-område) med gräs öppnats runt gården. Omkring 2.000 f Kr hade denna blivit överbetad. Ängen blev till slut, omkring 500 f Kr, ca 1,5 kvadratkilometer stor. I landskapet fanns då ca fem procent öppen mark. I början behövdes det ca tre kor per capita. En gård omfattade 20-50 kvadratkilometer areal.

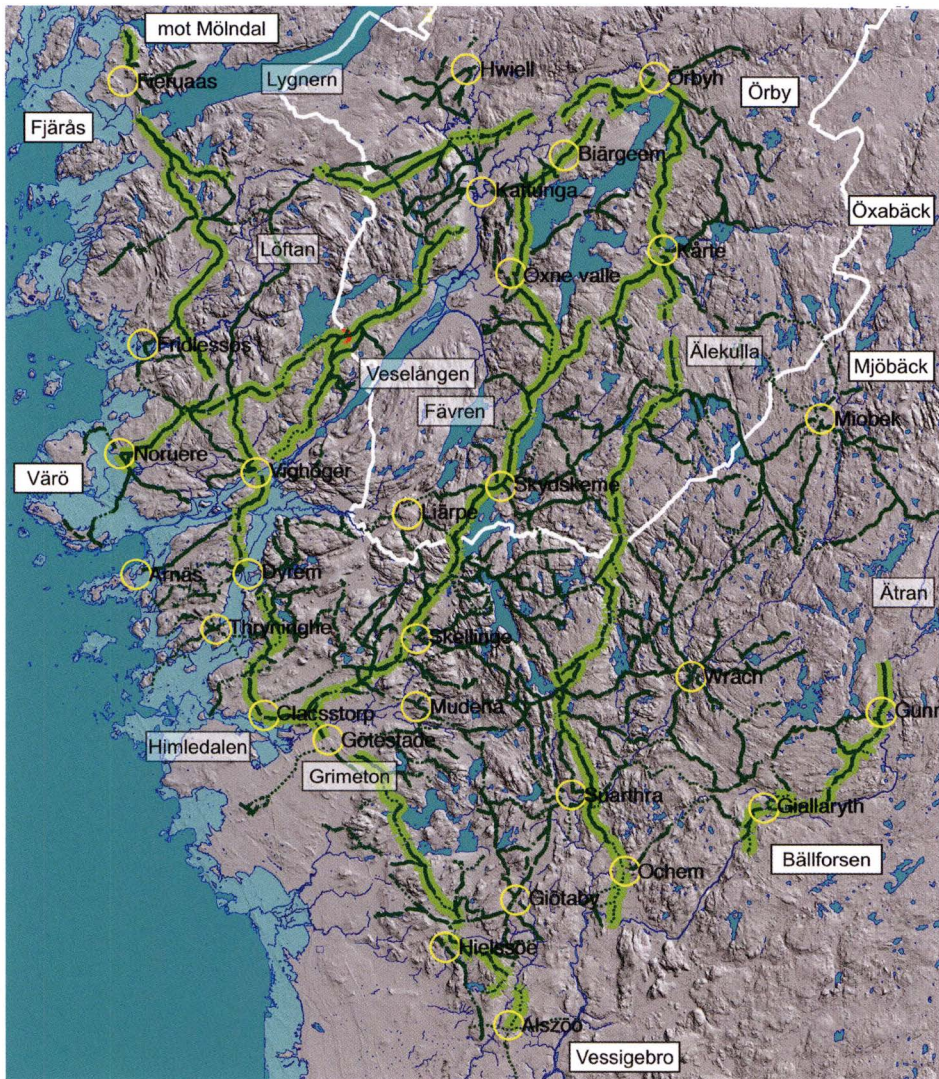
Odling krävde markbearbetning. Merparten av de tidiga gårdarna lades därför på isälvsediment i deltalandskap där knappast någon sten behövde röjas. Deltan skapades av stora vattenflöden under isavsmältningen för runt 15 000 år sedan. Odlingen var helt beroende av ljus och kväve. Från början var odlingen blygsam. Sedan utnyttjade odlarna kvävecykelns lagring i marken. Markytan uppvärmdes till 300-400 °C som tömde marken på kväve. Sedan fick man vänta 15 år att odla på detta ställe.

Senare utnyttjades kvävenedfallet genom transport av boskapens gödsel. Olika metoder användes som ökade produktionsförmågan. Avkastningen bestämdes helt ekologisk, knappast av redskapen. Populationen ökade till omkring fyra människor per kvadratkilometer.

Under 400- 500-talet, men även i mer blygsam omfattning före år noll, avknoppades gårdar.

Lien kom till Skandinavien under vikingatid. Sakta övergick odlarna till slätter. Denna förbrukade kvävet som då flyttades till ladugården. Det blev kvävebrist och slättermarken måste utökas. I början användes närliggande hösättrar. Slutligen tvingades människorna att flytta ut. Så skedde till ängsmarken (B-området) runt gården, längs fornvägar och till sättrar. Dessa blev de historiska gårdarna.

Kristnandet skedde från runt 700 e kr. Kyrkor fanns så tidigt som på 800-talet. Socknar bildades genom förhandlingar mellan forngårdar. Den kanoniska kyrkolagen krävde att alla socknens invånare skulle ha farbar väg till kyrkan. Kyrkan lades därför där minst ny väg behövde byggas.

Karta 1: Inventerade vägar. Grönt markerade vägar refereras i texten. Ortnamnen är de äldsta kända.

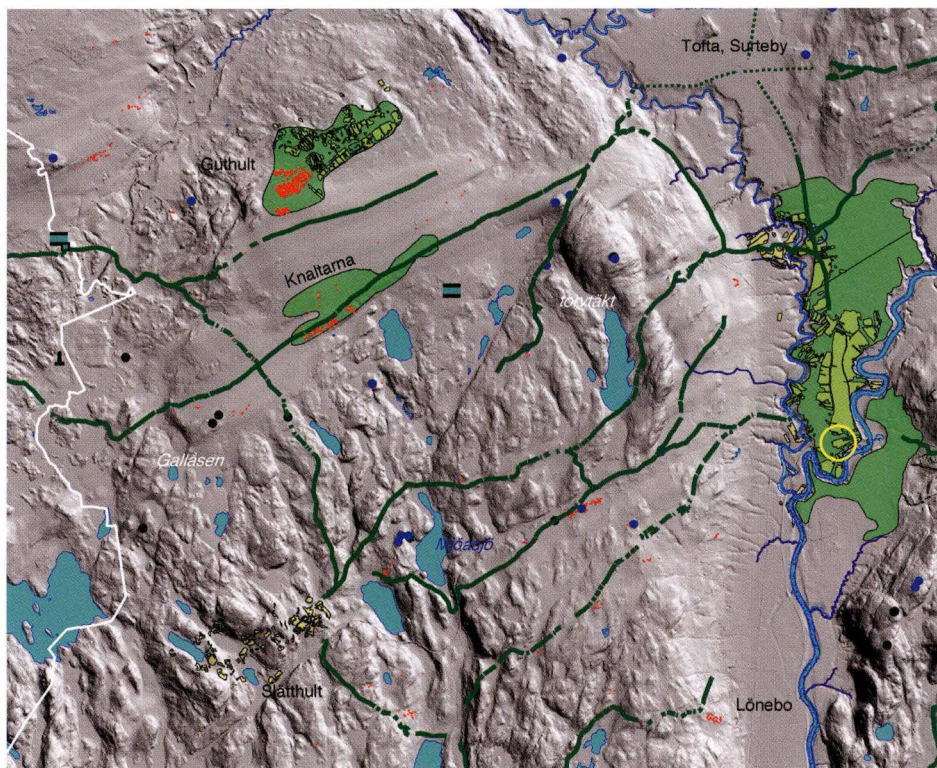
Vägsystemets början

Det är okänt hur vägsystemet börjar. Med tiden går vägar mellan forngårdar och sätrar. En mycket tidig väg går utmed kusten från Vessigebro upp till Mölndal, karta 1. Den passerar ett flertal forngårdar som

fått namnet "vägen" (Jäll-, Gäll-, Fjär-, Hjelm-). De har gravar i form av gånggrifter, dösar, hällkistor och bronsåldersrösen.

Fjordar såsom Lygnern, Löftan, Veselången (Viskan) och Himledalen sträckte sig in i landet. Vägen passerar på näs. Före 3500 f kr var de som färdades tvungna att ta sig över vatten, dock mycket korta avstånd. Färdvägen går delvis på Göteborgsmoränen utmed kusten. Det är osäkert huruvida gårdarna var först, eller vägen.

En inre väg fanns i närheten av Ätradalen. Ätran passerades vid Bällforsen (bäll- = ljuda) i Gällared. Den har möjligen utgjort en tidig väg till Falbygden. Från Grimeton går en väg förbi flera forngårdar mot Örby. Även denna väg har begränsats av vatten: Fävren och Viskan. En väg går rakt genom ett säterområde och passerar Älekulla, Kärte i Torestorp och når Örby. Öster om denna går en väg förbi Mjöbäck för att troligen passera Öxabäck och nå Örby. Havet nås från Värö och Fjärås via Kattunga.

Karta 2: Fornvägar från forngården Kattunga (nu Björketorp). Karttecken se figur 4.

Vägtyper

Vägarna har på okänt sätt skapats. Erfarna vandrare väljer ofta samma placering. Där har de tidigaste vägarna lagts. Under isavsmältningen flöt stora mängder vatten genom dalarna. Där det expanderade bildades deltalandskap med isälvsediment som blev lämpliga platser för gårdar. Där vattnet stod stilla bildades lera. Lövskogar invaderade landskapet. Dalarna blev alekärr med sumpiga marker, ofta på lera. Högt upp fanns morän som var stabil men ofta lätt stenig, dock lämplig för väg.

I sluttningar bildades hålvägar, på skrå byggdes terrasser, bild 3. Lösa stenar lades upp på sidan. I flackare terräng finns lämningar som ser ut som skidspår orsakad av olika vegetation. På marken syns inget. På flack terräng breddades ofta vägen och inga spår lämnades. De tidigaste vägarna gick nästan aldrig över sank mark. Bredden mäts i vägbanan (botten hålväg). Den har varierat med tiden. Förhistoriska hålvägar var 1,05 m breda (Y-väg), medeltida 1,35 m (M-väg) och historiska 1,80 m (H-väg). Terrasser är ca 30-50 cm bredare. Djupet på hålvägen bestäms av slitaget och sluttningen. De djupaste är 3-4 m djupa.

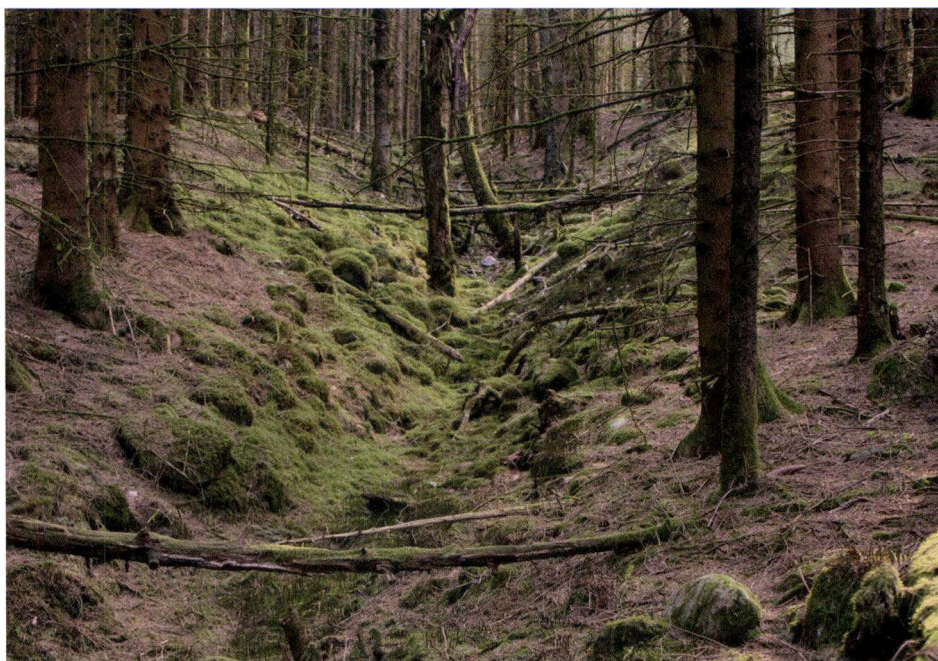
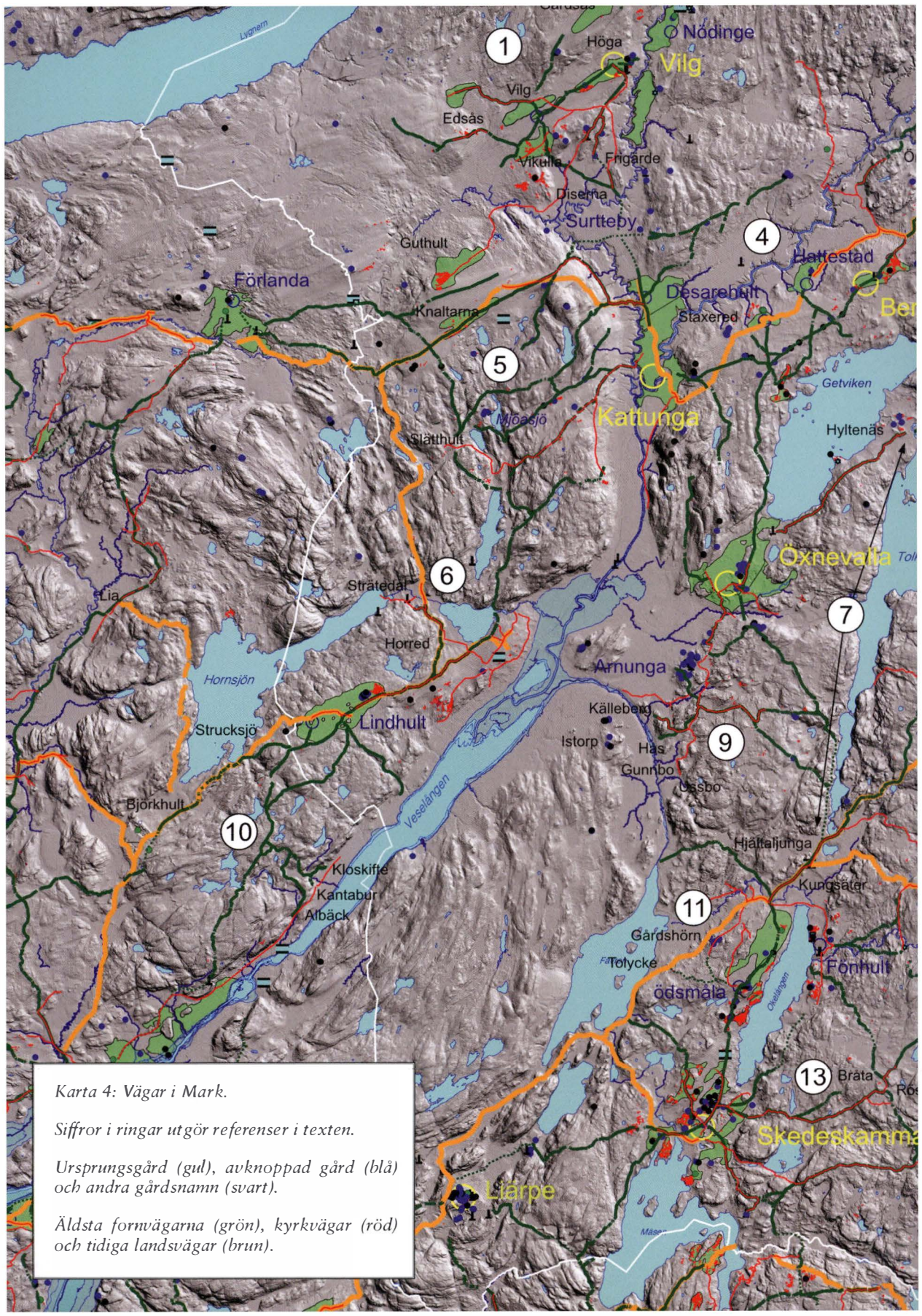

Bild 3: Hålväg på sluttningen av Galläsen.

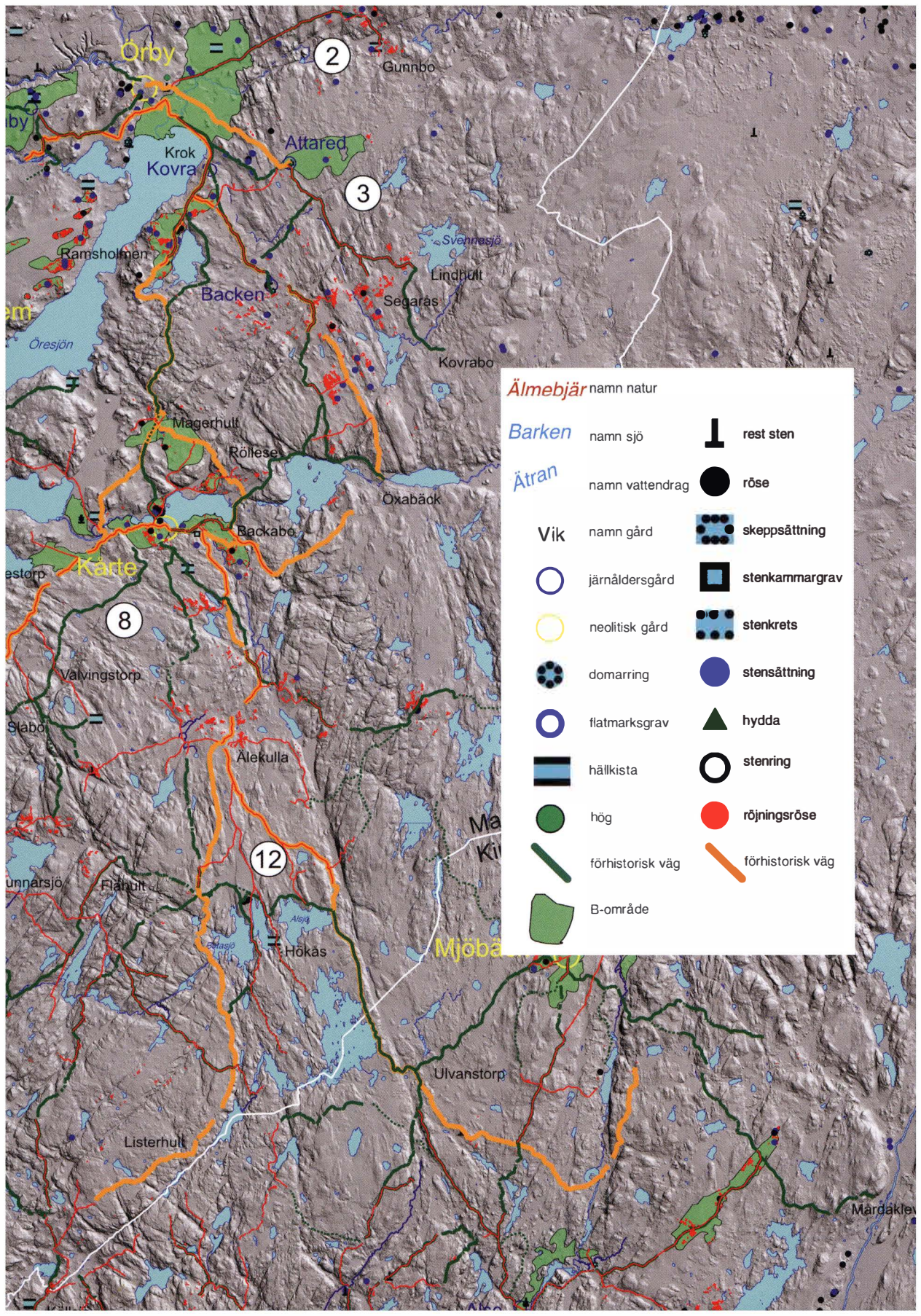

Karta 4: Vägar i Mark.

Siffror i ringar utgör referenser i texten.

Ursprungsgård (gul), avknoppad gård (blå) och andra gårdsnamn (svart).

Äldsta fornvägarna (grön), kyrkvägar (röd) och tidiga landsvägar (brun).

Älmebjör namn natur

Barken	namn sjö		rest sten
Ätran	namn vattendrag		röse
Vik	namn gård		skeppsättning
	järnåldersgård		stenkammargrav
	neolitisk gård		stenkrets
	domarring		stensättning
	flatmarksgrav		hydda
	hällkista		stenring
	hög		röjningsröse
	förehistorisk väg		förehistorisk väg
	B-område		

Örby

2

Gunnbo

Krok Kovra

Attared

3

Svennesjö

Ramsholmen

Backen

Lindhult

Segaras

Kovrabo

Magerhult

Röllese

Öxabäck

Backabo

Kärte

8

Valvingstorp

Ålekulla

12

Flårhult

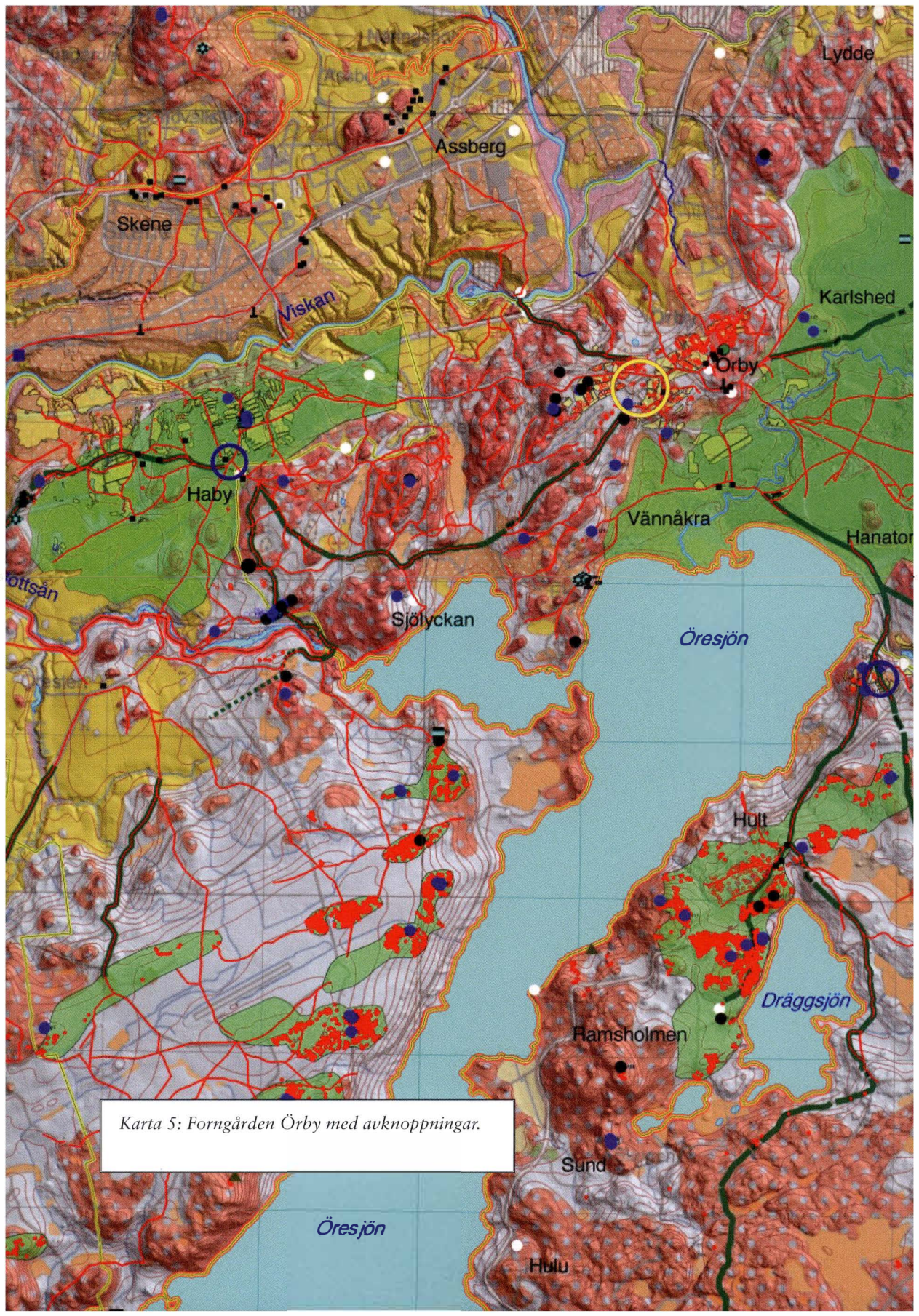
Hökås

Mjöbä

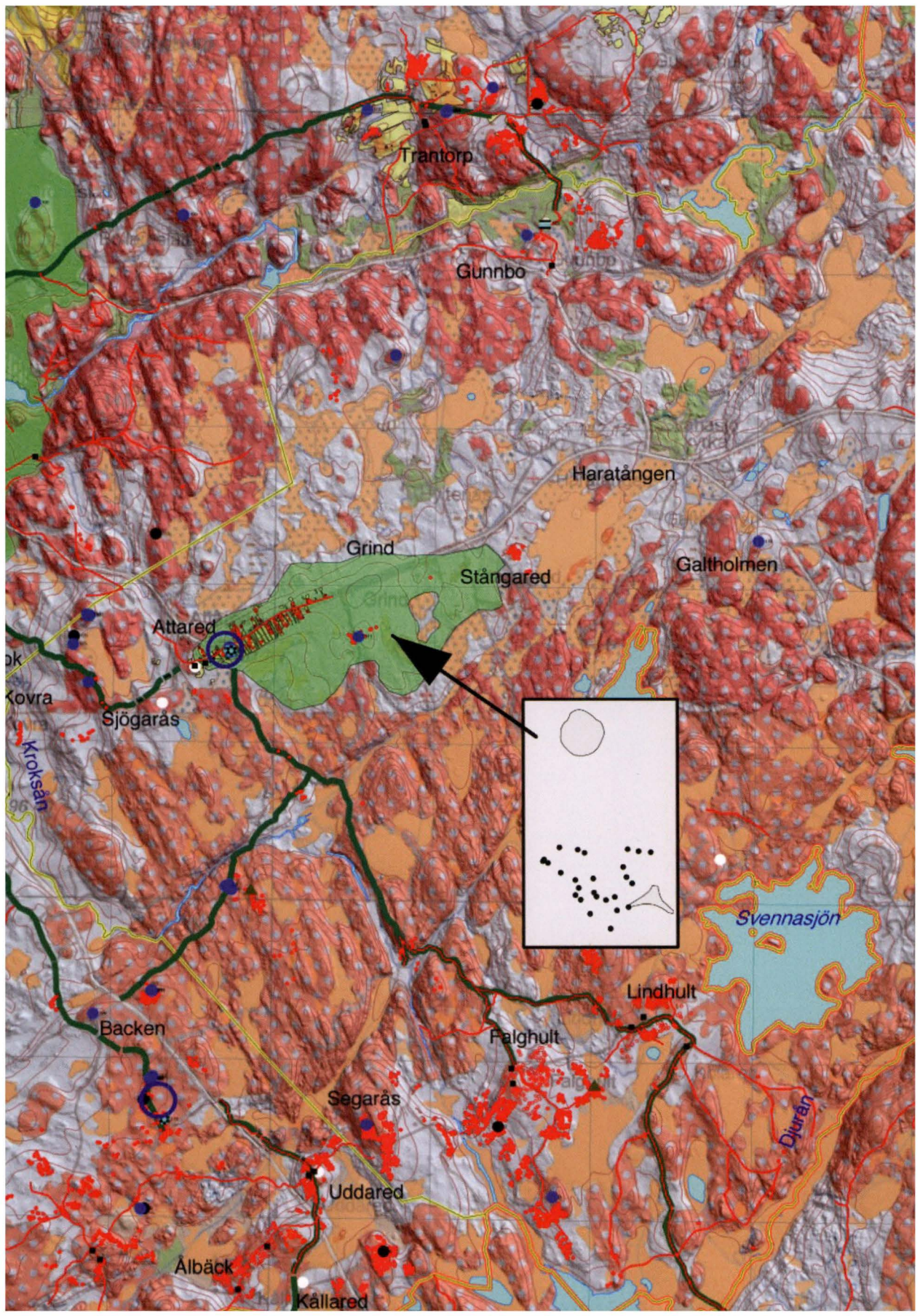
Ulvastorp

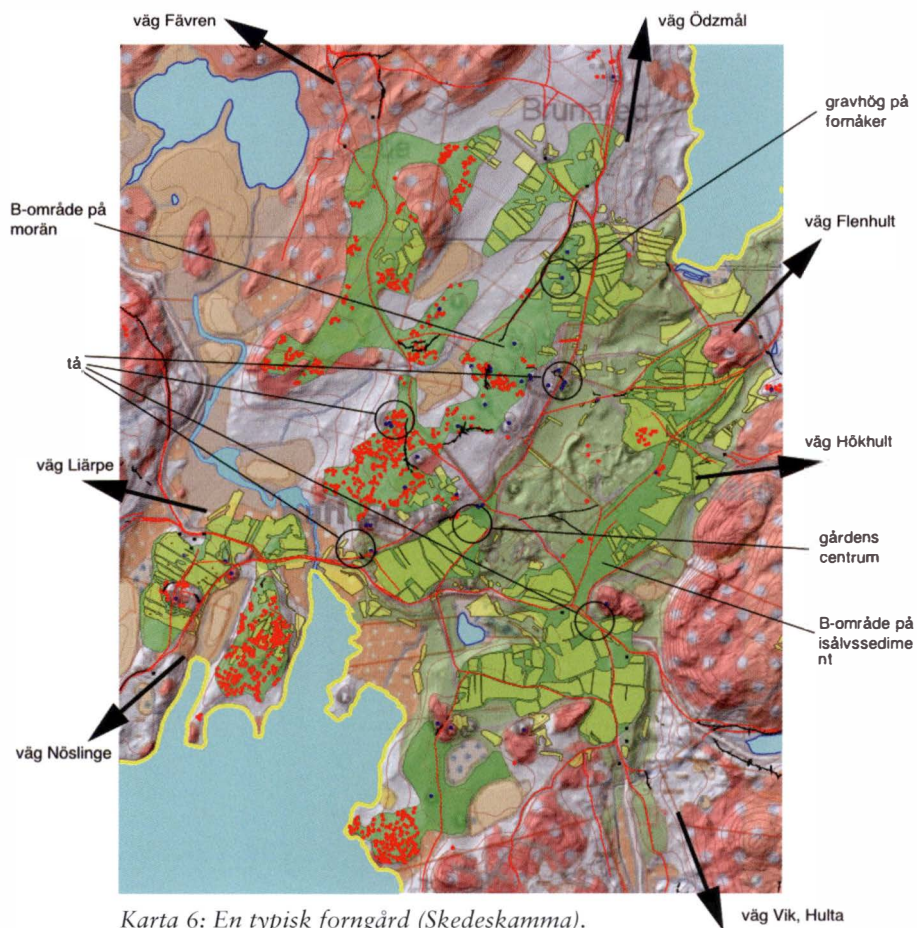
Listerhult

Mårdaklev

Karta 5: Forngården Örby med avknoppningar.

Karta 6: En typisk forngård (Skedeskamma).

Sättrar och avsondrade gårdar

Boskapsskötseln krävde sättrar. De har placerats på olika avstånd från gården: närsäter, mellansäter och långsäter. Ett tydligt vägsystem skapades mellan säter och gård. Kattunga (kath = brant dal) forngård, nu Björketorp, hade mellansättrar på Gallåsen (geil, gall = väg), karta 2 och karta 4.5. Fornvägarna dit var kantade med stensättningar. Fornåkrar bildades vid Guthult, Knaltarna med hållkista och Mjöasjö, som har kvadratisk stensättning och domarring. Viskadalen söder om Kattunga var sjö och fylldes av Viskan fram till 2.700 f Kr.

På samma sätt har fornvägar gått från Vilgs forngård mellan drumlinerna vid Höga, Edsås och lerslätten Diserna, karta 4.1. Det är osäkert

var Vilgs tidiga gård låg, förmodligen vid Höga. En avsöndrad äldre järnåldersgård har antagligen legat vid Nödinge. Gärdsås har varit Nödinges närsäter med stor fornåker där mer än hälften finns kvar. Från denna löper djupa hålvägar. Dalen mot Hajom (hed-) har utgjort B-område.

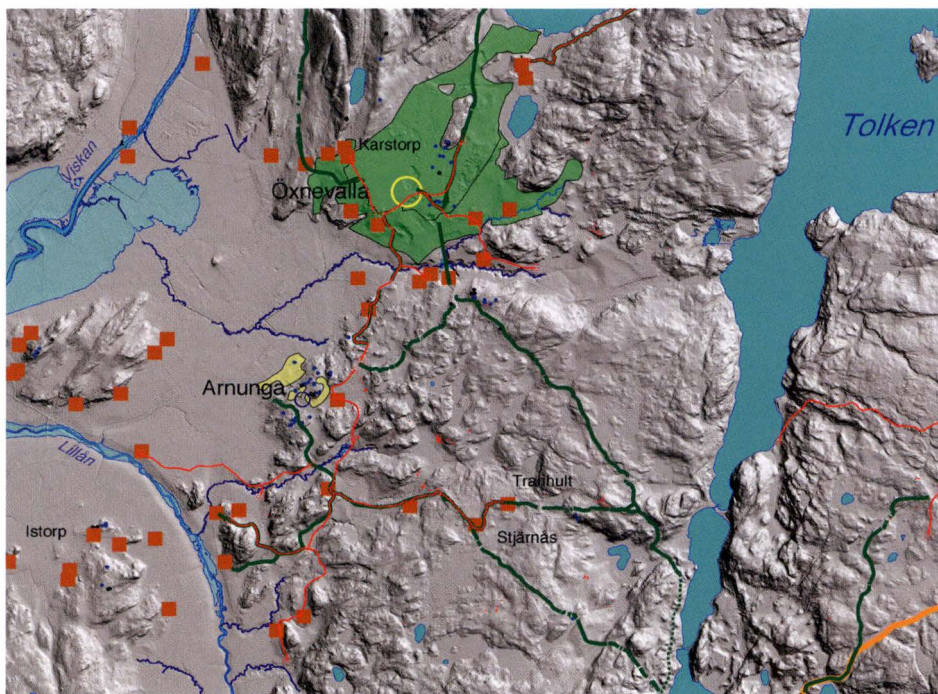
Öxnevalla har haft säter i Hyltenäs, med domarringar, och Hjalta-ljunga. med hällkista, karta 4.7.

Örby har haft sätrar vid Ramsholmen (ram- = tak, för torkställning?) med stensättningar och hällkista och omkring Svennasjö (svenja- = svedja) med stensättningar, karta 4.3 och 5. På dessa fornåkrar har återfunnits redskap från bondestenålder och bronsålder. En annan äldre järnålderssäter med stora stensättningar har legat i Trantorp (tran- = U-form = hålväg?), även karta 4.2. Vägen dit har även använts som kyrkväg. Hålvägen fortsätter till Gunnbo (gunn- = gånga) där hällkista finns. Närmast Örby har kablar grävts ner i hålvägen och den utgör djup gångväg.

Berghems forngård låg vid den urgamla fornvägen Örby - Skedeskamma, karta 4.4. Gravrösen från bronsålder och stora stensättningar från äldre järnålder finns. Avknoppningar har skett till Hat-testad (atta = otta = vakta) med stensättning och Desarehult (des = gravhög) med gravfält och domarring. Troligen har båda utgjort sätrar som använt slättmarken fram till Viskan. Från dessa går fornvägar i östlig riktning till fornåkrar vid Öresjön. En av dem passerar Staxered (stack för hö, -se = sjö) och når Getviken (geta = ha djur på bete).

Forngården i Kårte i Torestorp har haft en fornväg mot Kungsäter, karta 4.8. Utmed denna har funnits sätrar som senare blev gårdar, som Valvingstorp (trakten för att valla, nu Vallsås), och Slåbo (slogbod = vindskydd slätter). En senare väg från kyrkan anlagd under kristen tid ligger väster om denna. Dit finns anslutningar från gårdarna. Kyrkan ligger i trakten av en utflyttning med ett litet gravfält med domarringar.

En långsäter, någon mil från en forngård, har funnits i Älekulla (äla = ha ungdjur på bete) vid Hökås (hög- = gravhög) med hällkista och några små gravrösen, karta 4.12. Sjöar bredvid är Alsjön (äla-) och Botasjön (fåbod-). Vägar har gått från Mjöbäck, Skedeskamma, Kårte och Svarträ. En motsvarande säter har funnits vid Lindhult (linda = fornåker) i Horred med väg till Kattunga och Vidhöge (nu Veddige), karta 4.10. Bredvid finns ett oregistrerat gravfält. En hällkista finns i närheten av kyrkan.

Karta 7: En forngårds utveckling. Öxnevalla och Arnunga.

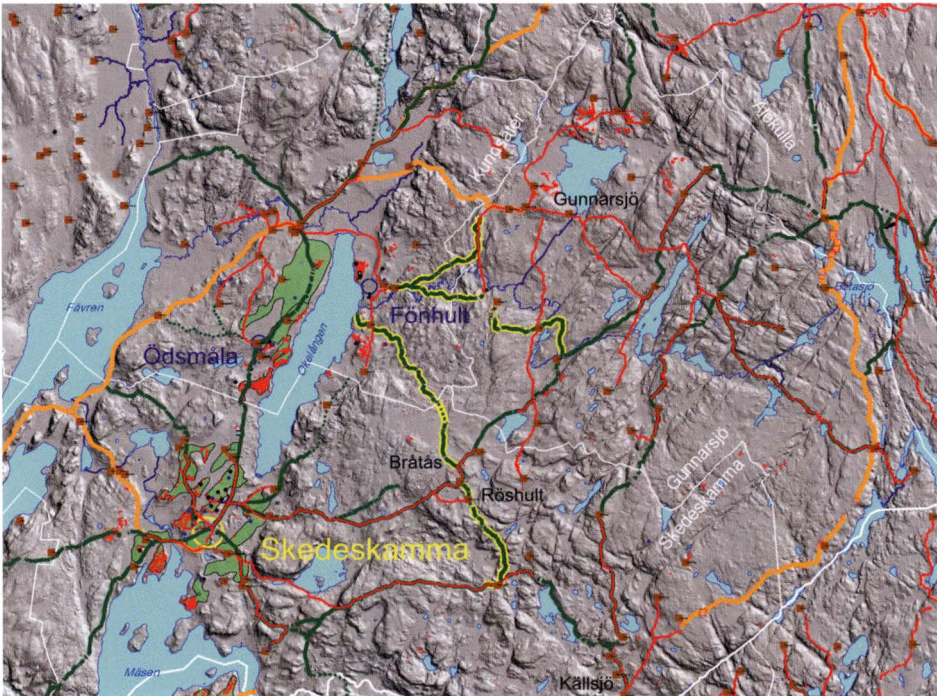
Gårdens vägar

Vägar lämnar området närmast gården vid tår, karta 6. De är oftast belägna vid randen av B-området. Där finns gravfält. Gravrösen och stensättningar från bronsålder ligger på hög höjd runt B-området. Vissa gårdar har haft ytterligare ett B-område, t ex Ödsmåla för Skedeskammars gård, karta 4.13. Fornväg gick mellan dessa. Gårdarna från yngre järnålder har sina gravar i dess omedelbara närhet.

Boskapen vandrade mellan B-område och sätrar. Topografin var ibland sådan att boskapen tvingades gå på samma plats som vägen. Denna breddades och fördjupades då kraftigt på grund av erosion, som vägen från forngården Kattunga upp mot Gallåsen.

Från mitten av järnåldern krävde odlingen att torv användes. Torvtäkter anlades. Från tidigare fornvägar lades nya bivägar till torvtäkter. Detta är tydligt vid Gallåsens västligaste fornväg, karta 3.

Under slåttern blev odlarna tvungna att använda speciella närliggande fornåkrar, hösätrar (namn: hestra = hes-saetre, hes = hö). Vägar

Karta 8: Väggenerationer. Omkring Skedeskamma (nu Karl Gustav).

till dessa slets upp och blev djupa. Från Vilgs forngård går sådana till Diserna (dis = nek), karta 4.1.

Yngre järnåldersgårdars sätrar

Örby avknoppade forngården Attared (atta = otta = vakta), karta 5 och karta 4.3. Där finns ett gravfält med resta stenar, domarring och treudd, troligen från 400-500-tal. Medeltida vägar går till Lindhult (linda = fornåker), Segarås, Uddared (udda = otta = vakta) och Backen. Troligen har dessa varit Y-vägar samtida med gården. De medeltida vägarna har använts som kyrkvägar. Dock så viker kyrkvägen av innan Attared. Sista biten in till Attared är en djup hålväg av Y-typ. Den slutar som ett sorts dike strax bredvid gravfältet. Byggnaderna har antagligen legat där.

På motsvarande sätt finns i Lindhult i Horred vägar från Albäck (äla- = ungdjur på bete), Kantabur (kant = brant, -bur = fåbod) och Kloskifte, karta 4.10. Forngården i Höga/Vilg har motsvarande vägar till Vikulla (-kielle = väg) och Frigärde (fri- = allmänna), karta 4.1.

Såsom beskrevs ovan har järnåldersgårdarna Hattestad och Desarehult vägar mot Öresjön. Järnåldersgården Ödsmåla har vägar till sätrar utmed Fävren: Gårdshörn och Tolycke, karta 8 och 4.11. Från Arnungared går M-vägar till Källeberg, Hås, Gunnbo och Ussbo som ligger utmed Lillån, karta 7 och 4.9. Det är inte undersökt, men troligen ligger Istorps gårdar vid en fortsättning av vägen via Källeberg (källe = väg-) och Brattorp (bro- över Lillån).

Ursprungsgårdens utveckling

Den ursprungliga gården i Öxnevala har bedrivit boskapsskötsel på lermarkerna mot Viskan och Lillån, karta 7. Troligen har gården haft samma namn som socknen (öxe = nötkreatur). Vid Arnungared finns ett stort gravröse och flertalet andra gravar men inget direkt gravfält. Det har funnits en fornåker vid kyrkan på vilken stått ett stort gravröse. Där finns även två yngre järnåldersgravfält. Ingen av de tidigaste fornvägarna går till dessa båda ställen. Utmed den urgamla fornvägen Örby - Skedeskamma finns en samling stora gravrösen. Därifrån leder en fornväg till Arnungared. Rakt öster ut finns en fornväg genom Tranhult (tra = U-formad, troligen halvvägen) från den urgamla vägen. Denna ansluter i Stjärnås (stjärna = möjligen från vägförgrening) till en motsvarande väg från söder. Därför har Arnunga (-red) och platsen vid kyrkan varit gårdar. Vid utflyttningen övertog Karshult (karl : män = folket) markerna vid kyrkan. Överhuvudet flyttade. Gravröserna har legat på tår. Det är osäkert vilken av de två gårdarna som var först.

Väggenerationer

Flera väggenerationer framgår tydligt i trakten av Skedeskamma, nu Karl Gustav, karta 8 och karta 4.13. Den tidiga gården låg vid dansbanan som är byggd på ett gravfält. En äldre järnåldersgård avknoppades på det redundanta/separata B-området Ödsmåla. Från denna löper M och H-vägar till de nuvarande gårdarna utmed Fävren. På östsidan av Okelången bildades en yngre järnåldersgård vid Fönhult på en fornåker (fön = varm, bränna?). Skedeskamma hade sätrar vid Gunnarsjö (gunn = gång), Flähult (flä- = boskap), och Bråtås/Röshult (bråta = röja), alla med fornåkrar, samt långsäter i Källsjö. Nya fornvägar anlades dit från Fönhult. Vid kristnandet lades en kyrka i Gunnarsjö. Nya medeltida vägar anlades till gårdarna som flyttat ut till säterområdena och längs gamla fornvägar.

Landsvägar

De huvudvägar vi hade på 1800-talet skapades troligen efter 1400-talet. Några så sent som 1600-talet. De fick med tiden stenvalvsbroar och milstenar. På 1200-1300 talet skapades nya vägar av typen M av statsmakterna/kyrkan. Dessa är mycket svåra att kartera då många har vidareutvecklats. Vissa sträckor är dock uppenbara, karta 4.10. En väg har funnits Veddige – Björkhult – Lia med fortsättning norrut. Från denna har gått väg Björkhult – Strucksjö (stråk- = väg) – Lindhult och fortsätter – Strätedal (strät- = väg) – Slätthult. Det finns en fantastisk alpliknande väg efter Strätedal, karta 4.6. Vägen delar sig. Den ena går mot Förlanda och den andra är tydlig och går på Gallåsen – Björketorp. Den fortsätter över Kattunga – Desarehult. Troligen har den passerat Öresten. Från Krok har väg gått över Ramsholmen – Magerhult, karta 4.3. Den delar sig och går som ovan sagts förbi Torestorp - Kungsäter. Den andra fortsätter förbi Röllelse – Backabo. Den delar sig mot Öxabäck. Den andra fortsätter förbi Ålekulla och delar sig och fortsätter mot Listerhult och går västerut efter nationsgränsen. Denna väg gick armén till slaget vid Axtorna. Den andra passerar Ulvanstorp och följer nationsgränsen, troligen ända till Mårdaklev. På båda sidor nationsgränsen går vägar, den svenska anlagd före den danska.

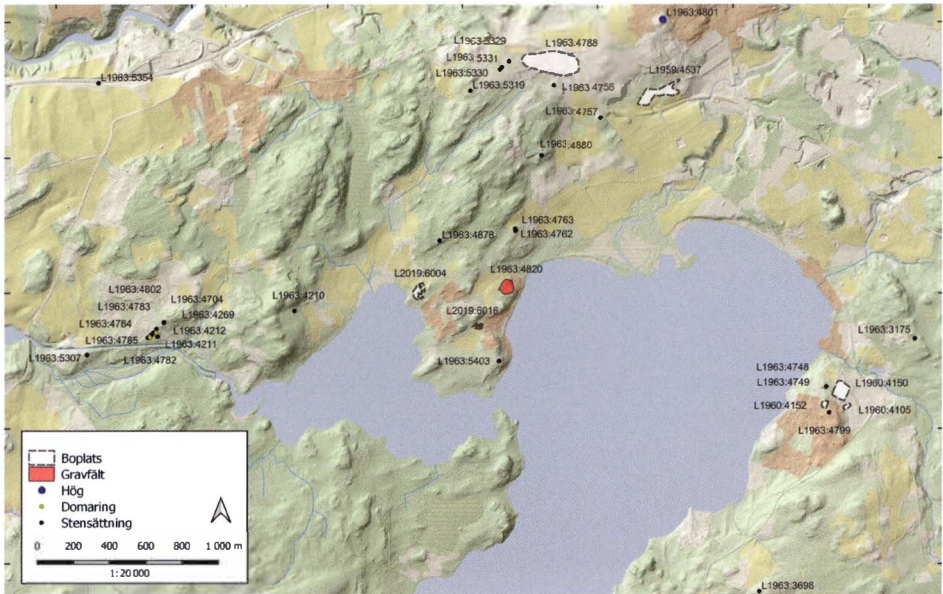
Jägare, herdar och bönder

Gravar, fornåkrar, hyddor, ortnamn och speciellt vägar har tillsammans använts för att rekonstruera ett samhälle. Landskapet har haft en topografi som har premierat långsiktig markanvändning. Rekonstruktionen torde vara god från stridsyxekulturen och framåt. Uppodlingen på 1700- och 1800-talet har förstört många lämningar. Idag förstör skogsbruket ytterligare. Projektet hade turen att utföras under en tid då GPS och hyggligt många lämningar fanns kvar. Den tiden är nästan över!

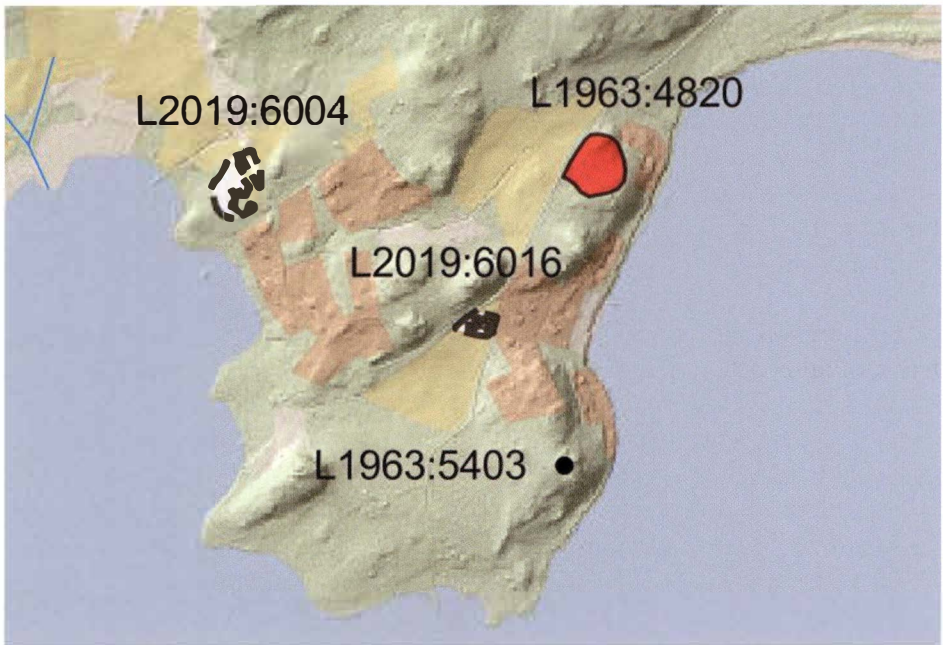
Tacitus Germania beskriver år 98 boskapskötsel i Götaland. Valla djur, avla, föda = gæita , giæta, geta, göta, göda, gota, guta.

Källa:

Jägare, herdar och bönder: kolonisationen av ett västsvenskt landskap / Carlstedt Gunnar; Carlstedt Britt-Marie. - 2019. - 976 sidor. - (Vafrudner / Carlstedt Elektronik AB, ISSN 1650-2027; no 20)
ISBN 978-91-89546-20-2

Området kring Östra Öresjöns norra del är rikt på fornminnen. Det som idag är Örby var gynnsamt läge för tidiga bosättningar.

Detaljbild från halvön där de senaste utgrävningarna utförts. L2019:6004 och L2019:6016 är platserna som nu utforskas. L1963:4820 markerar gravfältet Domareberget.

Utgrävning ger pusselbitar om Örby tidiga historia

LINA HÅKANSDOTTER

Vid nya utgrävningar vid Vännåkra vid norra stranden av Östra Öresjön i Örby har arkeologer funnit bland annat spår av långhus. Fynden ger nya pusselbitar för att klarlägga forntid i Örby. Området var tidigt befolkat. Här bjöds goda möjligheter för bosättning. Arkeolog Lina Håkansdotter berättar här om de aktuella utgrävningarna och sätter in resultaten i sitt sammanhang.

Den som ger sig ut på fornlämningsafari i Örby socken, Marks härad, har möjlighet att se spår i landskapet från ett brett tidsspektrum. Här finns stenåldern representerad i form av bland annat en hällkista med beteckningen L1963:4831 vid Galgberget på Brättingstorpsvägen. Bronsålderns gravmonument finns exemplifierat på ett krönläge i bronsåldersröset Stora Rör, med beteckningen L1963:3676. Därtill finns otaliga gravar i form av högar, stensättningar och gravfält som skvallrar om mänsklig närvaro under järnåldern.

L-numren hänvisar till Kulturmiljöregistret, där alla kända fornlämnningar finns registrerade. Tidigare bestod numren av sockennamn följt av 2–3 siffror. Nu gäller sju- eller åttasiffriga L-nummer. Det går att hitta

information om varje fornlämning i Riksantikvarieämbetets karttjänst Fornsök (<https://app.raa.se/open/fornsok>).

En fornlämningsrik men utforskad bygd

Trots att Örby socken, liksom flera andra delar av Mark, är så fornlämningsrikt saknade arkeologer länge djupare kunskaper om hur människor levt och bott i trakten i förhistorisk tid. Det berodde på att relativt få utgrävningar hade genomförts. Orsaken står att finna i vår egen tids samhällsplanering – de platser där exploateringstrycket är som högst är också de platser som är de mest arkeologiskt välundersökta. De ständigt expanderande storstadsregionerna, samt utbyggda motorvägar såsom E6 och E22, har genererat stora arkeologiska undersökningar under de senaste årtiondena. De inre delarna av Västergötland har fram tills nyligen inte givit upphov till arkeologiska insatser av samma kaliber – men detta förhållande är på väg att ändras.

I Sverige är alla fornlämningar skyddade enligt lag, och alla markingrepp ska prövas enligt Kulturmiljölagen. Den som i samband med ett byggprojekt vill göra ingrepp i en fornlämning är också skyldig att bekosta en arkeologisk undersökning. Samtliga ärenden prövas av Länsstyrelsen, som också är den som fattar beslut om tillstånd till ingrepp i fornlämning. Av alla arkeologiska utgrävningar i Sverige utförs den absoluta merparten enligt detta förfarande – något som kallas för uppdragsarkeologi.

Det är tack vare uppdragsarkeologin som arkeologer allt oftare, under de senaste cirka 25 åren, hittat till Örby socken.

Vännåkra och halvön vid Östra Öresjöns norra strand

Området runt Östra Öresjöns norra vik präglas av naturskön jordbruksmark. Själva sjön är en avlång sprickdalssjö med branta, skogbeklädda stränder. Längre upp i sluttningen från viken ligger Örby med kyrkan vackert tronande i den gamla byns mitt. Vid sjön ligger Hanatorps camping med sin välbesökta sandstrand. Österut ligger områden med sjönära kolonistugor och villor, och i vikens sydvästra del sträcker sig stranden ut i en halvö nedanför Vännåkra. Halvön bestod i äldre tid av gårdar och torp omgivna av åkrar och betesmark, och bebyggdes under andra halvan av 1900-talet av sommarstugor som i allt högre grad förvandlats till året runt-bostäder.

Vännåkra by omnämns för första gången i skrift i Skara stifts jordebok 1540 som Vendaker eller Wedaker. Byn upptas då av tre gårdar; Lillegården, Östergården och Västergården. Namnet Vännåkras förled tycks

Området Vännåkra med halvön där utgrävningarna genomfördes.

ursprungligen vara dialektal och komma ur ordet vånda (vitna), 'vändning, varv, och slutledet är en gammal plural form av åker. Lillegården är ett kyrkohemman med ett 1/2 mantal, som hör under Örby Prästegård, dock användes sällan namnet Lillegården i dagligt tal. Östergården och Västergården var båda två klosterhemman med vardera 1 mantal. I dagligt tal kallades Östergården 'Håkans i väst' och Västergården för 'Smedens i Väst'.

Undersökningar inför kommunalt vatten och avlopp

Då halvön nedanför Vännåkra (området kallas för enkelhets skull för Vännåkra i den här artikeln) med dess växande antal permanentbostäder skulle anslutas till kommunalt vatten och avlopp fattade Länsstyrelsen beslut om att låta arkeologer ta reda på huruvida projekteringen skulle påverka fornlämningsmiljön. Det är en typ av rutinuppdrag som vi ofta utför. Arbetet sker vanligen i tre steg; utredning, förundersökning och undersökning. I det sista steget grävs en fornlämnung ut i sin helhet, efter att först ha undersökts och avgränsats med hjälp av mindre sökschakt.

På flera ställen längs den planerade sträckan för VA-ledning i Vännåkra visade det sig finnas spår av förhistorisk aktivitet, och vi arkeologer fick anledning att återvända till Vännåkra vid flera tillfällen. Under vintern 2020 och våren 2021 utfördes utgrävningar av de delar av boplatserna

som berördes av ledningssträckan. Dessa undersökningar resulterade i spår av flera förhistoriska långhus – tre hus inom den boplats som kallas L2019:6004, som ligger på halvöns västra sida, och ett långhus inom den boplats som kallas L2019:6016, belägen under dagens boulevarderna vid Ekuddevägen. Dessutom registrerades och undersöktes flera mindre lämningar, såsom härdar och kolningsgropar, längs ledningssträckan. Den typen av mindre lämningar anses i regel färdigundersökta inom ramarna för en utredning eller förundersökning.

Utgrävningarnas resultat

Inom L2019:6004 öppnades med hjälp av grävmaskin ett avlångt schakt, där det översta jordlagret skalades av. Det brukar räcka med att 30–40 centimeter jord skalas bort för att spår av förhistorisk verksamhet skall synas i form av mörka fläckar i marken. Fläckarna, som vi kallar anläggningar, var här över 200 till antalet, och talrikast var så kallade stolphål. Det är spår av stockar eller pålar som körts ner i marken, oftast som en del av en huskonstruktion. Även gropar som till exempel kan ha använts för att förvara mat, samt härdar där man eldat, är vanligt förekommande på förhistoriska boplatser. Inom L2019:6004 tycktes härdarna ha placerats

Schaktet inom område L2019:6004. Det översta jordlagret skalades bort för att blottlägga spår av tidiga bosättningar

en bit ifrån huslämningarna. Det går inte att förutsätta att alla härdar existerat samtidigt som husen, men det verkar som om man haft brandrisken i åtanke.

Det är ofta sparsmakat med fynd på förhistoriska boplatser, men en viss mängd keramikskärvor hittades. Dessa skickades iväg för analys hos en expert på förhistorisk keramik, som jämfört olika typer av lera. På kemisk väg går det att se att en del av keramiken var lokal och tillverkad av lera som hämtats i närområdet. Andra skärvor kom från kärl vars lera har hämtats längre utåt kusten och söderut, då lerans kemiska sammansättning visar likheter med lera i Falkenbergsområdet.

Även inom L2019:6016 banades en yta av. Denna yta var lite mindre, och det gjordes alldeles innan arbetet med att lägga ner VA-ledningar tog vid. Precis som förväntat påträffades under matjordslagret rester av det långhus som man redan sett spår av under förundersökningen.

Spår av långhus i marken

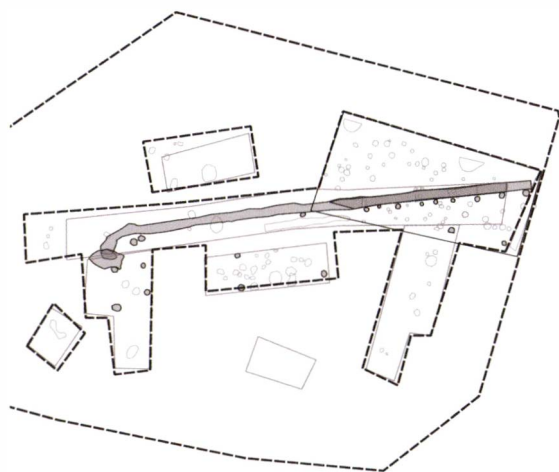
De huslämningar som påträffades på de båda boplatserna kunde identifieras genom att mörkfärgningarna i marken bildar mönster. Sådana mönster känner vi arkeologer igen, då de liknar åtskilliga andra huslämningar som hittats genom åren. De består i regel av stolphål i rader, ibland par av stolphål, som har burit upp taket i ett långhus. Ibland har även väggkonstruktionen lämnat avtryck i marken. Det brukar se ut som långa rännen, eller rader av mindre stolphål.

Inom L2019:6004 hittades två huslämningar som troligen kommer från romersk järnålder, cirka 200–400-tal efter Kristus, samt en huslämning som enligt både kol-14-datering och konstruktionsform tycks vara cirka tvåtusen år äldre. Den daterades till övergången mellan bondestenålder och äldsta bronsålder, vilket innebär cirka 1800 år före Kristus.

Även inom L2019:6016, på den boplatz som ligger under dagens boulebana vid Ekuddenvägen, hittades spår av ett långhus. Husets form och storlek, tillsammans med kol-14-dateringar, visade att huset byggdes någon gång under folkvandringstid, cirka 450–500 efter Kristus.

Gravar och boplatser runt Östra Öresjöns norra vik

När arkeologiska utgrävningar sker inom ramarna för uppdragsarkeologin får vi arkeologer inte själva välja var vi ska gräva. Vi får heller inte bestämma hur stor yta vi ska gräva ut. Allt avgörs av hur stor markyta som omfattas av det förestående byggprojektet – och i fallet med Vännåkra

Kartan visar spår av långhus inom området L2019:6016. Den långa linjen är husets vägglinje. De grå prickarna markerar de stolphål som finns kvar efter stolparna som burit upp husets tak.

ingick i den så kallade Göteborgsinventeringen, som genomfördes under ett par år fram till 1923. Örby och Berghems socknar inventerades för första gången åren 1919–1922. Därefter inventerades trakten i den stora fornlämningsinventeringen 1959, och på nytt vid revideringsinventeringen 1987. De fornlämningar som idag finns registrerade i Kulturmiljöregistret bygger till stor del på den information som insamlades vid dessa tillfällen.

Bara ett par hundra meter från de boplatser där vi påträffade huslämningar finns det fina gravfältet Domareberget (L1963:4820), som hyser inte mindre än sexton domarringar. Gravfältet ligger på en höjd intill viken och hyser flera gravtyper som troligen varit typiska för romersk järnålder och folkvandringstid. Strax norr om Örby kyrka finns en stor, troligen vikingatida, gravhög (L1963:4801), och i skogarna runt Östra Öresjön finns åtskilliga ytor fossil åkermark i form av terrasser och röjningsrösen.

Men även om kunskapsläget gällande fornlämningsmiljön kring Östra

gällde det endast en smal ledningskorridor. Därför kommer de pusselbitar som vi kunnat tillföra till kunskapen om Örby sockens förhistoria från begränsade ytor, där vi vet att en stor del av de arkeologiska fynden ligger kvar i jorden runt omkring.

Men som tur är finns åtskilliga andra pusselbitar i landskapet runt omkring. Det vi sedan tidigare vet om fornlämningsmiljön i Örby socken bygger till stor del på fornlämningar som syns ovan mark, såsom stensättningar, rösen, gravfält och fossil åkermark. Det beror i sin tur på att flera stora fornminnesinventeringar utförts i Västsverige. Området kring Vännåkra

Domarberget, gravfält med bland annat 16 domarringar, ligger i närheten av de utgrävda områdena.

Öresjön av naturliga skäl haft en tonvikt mot gravfält och ensamliggande gravar, så har det genom åren utförts ett antal arkeologiska undersökningar. Ett exempel är boplatsen L1963:4788, belägen cirka 1,5 kilometer nordnordost om det aktuella undersökningsområdet, under nuvarande länsväg 156. När den undersöktes av Riksantikvarieämbetet år 1997 påträffades ett stort antal anläggningar, däribland ett konstaterat långhus och ytterligare tre osäkra huslämningar. Även härdar och kokgropar hittades, vilka daterades till förromersk järnålder. Boplatsen låg något högre beläget än Vännåkra, och måste ha haft en vid utsikt över Östra Öresjön. Det har troligen inneburit en strategisk placering i landskapet. Undersökningen av L1963:4788 var den första boplatsundersökningen som någonsin utfördes i denna del av Sjuhäradsbygden, och de kol-14-dateringar som gjordes vid undersökningen var de första dateringarna av arkeologiskt material i området. De arkeologiska undersökningar som dessförinnan hade gjorts i trakten präglades av en mer ålderdomlig metodik, såsom gravundersökningar av den välkände arkeologipionjären Oscar Montelius år 1872.

Folkvandringstida hus på båda sidor av viken

På motsatta sidan av Östra Öresjöns vik har förhistoriskt boplatmaterial undersökts vid flera tillfällen i Krok, ett sjönära område beläget mittemot och något sydost om Vännåkra. Landskapet sluttar här brant mot sjön och området har förtätats med villor under de senaste åren, något som föregåtts av flera arkeologiska insatser.

År 2007 undersöktes flera boplatlämningar i Krok av arkeologer från Lödöses och Bohusläns museer. Då hittades bland annat ett härdområde med stenpackningar runt en bergshöjd som daterades till förromersk och romersk järnålder. Dessutom grävdes ett treskeppigt långhus fram, som kol-14-daterades till folkvandringstid, vilket betyder ca år 400-550 efter Kristus. Folkvandringstid är den tidsperiod som föregår först vendeltid och senare vikingatid.

Det sistnämnda tycker vi är extra spännande. Det folkvandringstida långhuset som hittades i Krok 2007 är nämligen väldigt likt den huslämning som vi arkeologer hittat i Vännåkra under de senaste årens utgrävningar. De båda huslämningarna är ungefär lika långa, och vi kan se utifrån den struktur som mörkfärgningarna i marken bildar att de varit byggda på ungefär samma sätt. De fick också liknande dateringar vid kol-14-analysen, vilket gör att vi vet att båda husen byggdes under folkvandringstid, det vill säga den tidsperiod som föregår vikingatid.

Har husen stått på varsin sida av Östra Öresjöns vik samtidigt? Vi kan inte med säkerhet säga att husen byggdes samtidigt, utan bara att de hör till samma tidsperiod. Men det är svårt att inte frammana en bild av järnålderns landskap i det som idag är Örby socken – små gårdar med långhus omgivna av åkrar och betesmarker och gravfält på de omgivande höjderna, där man begravde sina döda. Och på varsin sida av viken ligger långhus som tycks spegla varandra.

Det är också svårt att bortse från att Örby socken med omnejd utgjort ett gränsområde gentemot det danskkontrollerade Halland i historisk tid. Längs med gränsen, i det som idag är Marks kommun, ligger flera spår av borgar och befästa gårdar; Öresten, Kinnaborg och Hansagården i Berghem för att nämna de närmaste. Från Vännåkra är det fågelvägen bara ett par kilometer till Öresten.

När vi tittar på kartan över Örby socken är det inte svårt att se att Öresjöarna är en del av ett sjösystem, som tillsammans med sjöar som Oklången och Tolken leder ut mot kusten. Detsamma gäller den närbelägna ån Viskan. Även kemiska analyser av keramik som påträffats på boplatserna visar på kontakter med kusten och fyndplatser i Halland.

Så här kan långhusen i Örby ha sett ut. Bilden visar ett rekonstruerat långhus i Ekebagens forntidsby. Just detta långhus finns dock inte kvar på platsen. Foto Ekebagens forntidsby.

Reste järnålderns Örbybor ner till kusten på fredliga handelsfärder? Eller var området runt Östra Öresjön ett gränsområde även under järnålder, som behövde bevakas mot fiender?

Dessa frågor kan vi arkeologer inte svara på utifrån det material som grävts ut hittills, och än så länge kan vi bara spekulera i vad för sorts lokalsamhälle som funnits i trakterna runt Vännåkra och Örby under förhistorien. Vad vi med ganska stor säkerhet kan säga är däremot att landskapet runt Östra Öresjön har varit en gynnsam plats att leva på, med fynd av både gravar och långhus som pekar på att dagens Örby varit en central bygd redan i förhistorisk tid.

Marks kommun skapades 1971 genom att kommunerna Sättila, Fritsla, Örby, Svansjö, Horreds och Västra Mark fördes samman med köpingarna Kinna och Skene.

Marks kommun är född i split

CHRISTER AHLBERGER

Marks kommun skapades 1 januari 1971. I denna kommun ingår en stor del av Marks härad. Hur gick det till? Vilka konsekvenser har konstruktionen fått för medborgarna? Inte minst namnet väckte diskussioner som lever än idag. Historieprofessorn Christer Ahlberger granskar kommunreformen och vad den ledde till. Han prövar också idén att klyva kommunen.

Marks kommun formades genom en sammanslagning av de sex kommunerna Västra Mark, Sätilla, Svansjö, Horred, Fritsla och Örby samt de två köpingarna Skene och Kinna. Dessa var i sin tur en frukt av 1952 års kommunreform då 18 kommuner slogs samman. Dessa 18 skapades i samband med 1862 års kommunreform. Så Marks kommun kom till världen efter en sammansmältning av ursprungligen 18 socknar/kommuner. Dessa upplöstes och uppgick i Marks kommun efter närmare 1000 års existens. Ett av våra viktigaste kulturarv gick i graven.

Marks kommun skapades liksom Sveriges övriga kommuner genom kommunreformer som innebar en grundläggande, för att inte säga

Kinna: kommun 1863 - 1946, köping 1947 - 1970		
Skene: köping 1951 - 1950, bröt sig ur Örby kommun 1951		
Örby: kommun 1863 - 1970		
Fritsla: kommun 1863 - 1951	Fritsla	
Skephult: kommun 1863 - 1951	kommun 1952 - 1970	
Horred: kommun 1863 - 1951		
Istorp: kommun 1863 - 1951	Horred	
Öxnevalla: kommun 1863 - 1951	kommun 1952 - 1970	
Torestorp: kommun 1863 - 1951		Mark
Älekulla: kommun 1863 - 1951	Svaosjö	kommun 1971
Öxabäck: kommun 1863 - 1951	kommun 1952 - 1970	
Hyssna: kommun 1863 - 1951		
Sätilla: kommun 1863 - 1951	Sätilla	
Berghem: kommun 1863 - 1951		
Fotskäl: kommun		
Hajom: kommun 1863 - 1951		Västra Mark
Kattunga: kommun 1863 - 1925		kommun 1952 - 1970
Surteby: kommun 1863 - 1925	Surteby - Kattunga	
	kommun 1926 - 1951	
Tostared: kommun 1863 - 1951		

Marks kommunråd. Av 19 enheter skapades i olika steg en enda kommun

revolutionär, omvandling av Sveriges administrativa geografi. På nationell nivå innebar storkommunreformen och kommunblocksreformen att ca 2 500 kommuner 1950 minskade till 278 år 1974.

Grundtanken var att med större kommuner och fler skattebetalare skapa resurser för att finansiera bland annat skolor, daghem, idrotts-hallar och ålderdomshem. Med stora enheter och starka centrum skulle även perifera områden få möjlighet att ta del av det nya välfärdssam-

hällets frukter. Reformerna är ett monument över svensk social ingenjörskonst och är utan tvekan en av de mest genomgripande förändringar vi har i svensk historia.

Bråk redan om namnet

Inför sammanslagningen visade det sig snart att den största tvistefrågan handlade om vad kommunen skulle få för namn. Det förelåg flera förslag: Viskadalen, Kinna, Öresten och Mark. Till en början verkade Öresten vara det som de flesta föredrog. Men namnet Mark, som syftar på gamla häradsindelningen, fick snart flest anhängare. Namnet Kinna kommun var det viktigaste motförslaget. Så hette det kommunblock som bildades 1964 som en förberedelse inför kommunreformen 1971.

Namnbeslutet föregicks av diskussioner mellan de åtta kommuner som skulle förenas. Enligt protokollen framgår det att fyra av dem, Skene, Horred, Sätilla och Västra Mark, enhälligt röstade för namnet Mark. I Fritsla vann förslaget Mark med 15 röster mot nio. Kinna, Örby och Svansjö röstade för namnet Kinna. Den norra och östra delen föredrog alltså namnet Kinna, den södra och västra delen önskade Mark.

När samarbetsnämnden för kommunblocket lämnade sitt förslag till beslut i december 1969 fanns konsensus i de centrala frågorna utom när det gällde namnet. Majoriteten i samarbetsnämnden föredrog Mark medan ledamöterna från Kinna reserverade sig.

Att den av plankommittén föreslagna centralorten Kinna blev överkörd i namnfrågan kan te sig harmlöst. Det kan tyckas handla mer om prestige än sakfrågor. Men beslutet fick betydelse för utvecklingen.

Två huvudargument framfördes för namnet Mark. Att det skulle bildas en helt ny kommun som hade rötter i det gamla häradet. Och att med det nya kommunnamnet kunde alla känna sig hemma, (30 år s 9). Fokus låg på att starta på nytt och att ingen kommun eller köping skulle stå framför någon annan.

Kommunfullmäktige i Kinna hade en annan uppfattning. Här fanns enighet om att den nya kommunen borde heta Kinna. I mycket hänvisades till reformens huvudsyften. De argument som framfördes var:

- Det är praxis att kommuner får namnet av centralorten och kommunen ser inget sakligt skäl att frångå praxis.
- Namnet Kinna är känt och etablerat.
- Namnet Mark används i så många olika sammanhang att det kan uppstå missförstånd.
- Det tar lång tid att introducera ett nytt namn.
- Den nya kommunen omfattar inte hela häradet.

Invändningarna som framfördes av kommunfullmäktige i Kinna låg alltså i linje med statens intentioner och reformens huvudidé: att skapa starka centralorter. Att ge kommunen namnet Mark var att frångå praxis. Att namnet Kinna var känt och etablerat var ett rimligt argument. Dessutom fanns det en poäng med att namnet Mark kan vara svårtolkat och att det skulle ta tid att etablera. Kinna kommunfullmäktige talade dock för döva öron.

Mark som nybildning

Kinnas motstånd hängde också samman med vad det var för typ av kommun som skapades. Enligt den så kallade indelningslagen fanns två typer av konstruktioner. Den ena var att de ingående kommunerna slogs samman och inkorporerades med centralorten. Enligt denna fortlevde centralorten, staden eller köpingen, och övriga ingående kommuner upplöstes. Om denna väg valdes skulle de sju upplösas och införlivas med Kinna. Enligt den andra konstruktionen, den segrande, upplöstes alla ingående enheter och en helt ny kommun, en nybildning, skapades.

Att Kinna köping skulle bestå och övriga kommuner, liksom Skene köping, skulle upplösas och ingå i Kinna kommun verkar ha tett sig otänkbart för en majoritet. Den accepterade linjen gick dock på tvärs mot reformens grundtanke som innebar att centralorterna skulle särbehandlas. Genom att bibehålla och stärka centralorten gentemot övriga kommundelar skulle centralortens identitet stärkas och de ingående kommunernas försvagas. Istället för att alla skulle bli kinnabor föredrog en majoritet att alla skulle bli just markbor.

Mark som häradskommun

Av de 278 kommuner som bildades vid reformen utgjorde blott runt 14 procent nybildningar. Exempel är kommuner som Nordanstig, Lekeberg, Berg och Härjedalen. Av nybildningarna utgör häradskommuner

endast 1,7 procent av de 278. Dessa fem har fått sitt namn efter härad. Vid sidan av Mark är det Ale, Kinda, Ydre och Uppvidinge.

Liksom övriga nybildningar präglas häradskommunerna av svaga eller konkurrerande, centralorter. Möjligen går det att se en gemensam nämnare i att de alla är gränshärader. De tre östra kommunerna ligger längs den urgamla kulturgränsen Flodströmslinjen i området där Småland och Östergötland möts. Mark och Ale ligger vid den gamla gränsen mellan Danmark och Sverige.

Ser vi på dessa kommuner idag så kännetecknas de av en ofta turbulent kommunpolitik och en stark socken- eller kommunaldensitet. Det senare är kanske inte så förvånande eftersom själva konstruktionen av häradskommunerna ju syftade till att ha en svag centralort. Den starka socken- eller kommunaldensiteten skapar ständigt återkommande konflikter kring lokaliseringar av bland annat skolor och brandkårer i dessa kommuner.

Kolonialmaktsperspektiv

När vi betraktar dåtidens källor och underlag framträder en bild av att tjänstemän och politiker hade ett perspektiv som i mycket liknar det som vi finner hos gamla kolonialmakter. Gränser dras godtyckligt utan hänsyn till lokala förhållanden. Sammanslagningsprocessen gick i stort sett ut på att ett antal tjänstemän lade ett kommunpussel där olika bitar skulle passas in med utgångspunkt från kriterier fastslagna på riksnivå.

Det tog ungefär tio år att lägga det omfattande kommunpusslet där de flesta bitarna passade någorlunda medan några blev över. Möjligen kan vi se Mark och andra nybildningar som exempel på dessa överblivna bitar som fick skarvas rejält innan de gick att foga ihop.

Centralortsteorin

Det som styrde reformen var centralortsteorin. Mycket kortfattat utgår den ifrån en föreställning om att varor och tjänster har en viss räckvidd. Centralorter har ett stort utbud som kan försörja ett stort kundunderlag. När räckvidden är nådd för en centralort tar en annan vid.

Intressant att notera är att reformen faktiskt bygger på en teori, det är också intressant att notera att få, om någon, ifrågasatt denna modell.

Forskare och tjänstemännen byggde upp ett system för att mäta centralitet. Här introducerades Godlunds respektive Jacobsons metod.

Orterna klassificerades i centralitetsavseende efter den styrka, med vilken de påverkar omgivningen. (not "Länsstyrelsen i Älvsborgs län..." kap A). Dessa centralitetsvärden användes sedan som utgångspunkt för att geografiska indela de framtida kommunerna. Här är de värden som tätorterna i blivande Marks kommun fick enligt de båda metoderna. Övriga tätorter ansågs för små för att få poäng.

Godlunds metod	Jacobsons metod (max VIII poäng)
Kinna 10	VII
Skene 6,5	VI
Fritsla 5	V
Örby -	II
Horred 3,3	IV

Kriterierna för att sätta poäng var till synes objektiva. Bland bedömningsgrunder fanns närvaro av inrättningar som systembolag och herrekekipering. Hur vägningen gick till framgår inte. Som exempel fick Kinna ett poäng för pälsaffär, lika mycket som Skene fick för lasarettet. Skene fick varken poäng för häradsrätt eller domsaga medan Kinna fick poäng för advokatbyrå. Visserligen upplöstes häradsrätten 1971 men den fanns kvar när studien genomfördes.

Utgångspunkten för gränsdragningar och olika subcentra utarbetades i enlighet med centralortsteorin. Centralortens dominansområde delades in i ett teoretiskt och ett empiriskt omland. Det första byggde på centralitetsvärdet, enligt ovan. Ett högre värde angav en starkare dragningskraft som kunde stödja ett större geografiskt område. Centralorter i denna teoretiska definition var de som hade ett värde av minst 10 enligt Godlunds metod. Det empiriska omlandet bestämdes utifrån faktorer som kommunikationer och detaljhandel. Slutsatsen som drogs är att Kinna är den självklara centralorten i det tänkta kommunblocket.

Vägningarna i tjänstemännens poängbedömning känns inte helt rättvisa. De verkar lite snåla mot Skene som var en urgammal centralort för kommunikation, jurisdiktion, administration och handel. Kinna var något av en uppkomling som genom omfattande industrietableringar på några decennier fått en stor befolkning. Kinna överflyglade Skene som centralort genom att Skene, tycks det, fick för få centralitetspoäng. Det var ingen bra början.

Det gavs lite snåla poäng till Skene, trots att ortens tingsplats och tingshus var centrum i Marks härad sedan medeltiden. Här är det senaste tingshuset, från 1901.

Kinna ville ha mindre kommun

Kanske är det därför som kommunfullmäktige i Kinna redan 1963 hyste betänkligheter mot att skapa ett så stort kommunblock som det föreslagna. De menade att vissa perifera kommuner borde föras till andra kommunblock. De fick emellertid inget gehör för detta. Kinna ansåg från början att blocket var för omfattande och att centralorten var för svag för att ge fullgod service till invånarna.

Ytterligare en konsekvens av att den nya kommunen fick en svag centralort var att det skapade oklarheter kring var de nya centrala funktionerna skulle placeras. Förslagen var flera, bland andra Assberg, Hede och Skene. Även om denna fråga fortfarande diskuteras har det, talande nog, ännu inte blivit något avgörande. Satsningar har gjorts i Kinna och Skene och i Assberg, vid gränsen mellan de två huvudorterna. Assberg har delvis utvidgats med gymnasium, badhus och köpcentra. Andra centralfunktioner finns kvar i Skene och Kinna. En följd av detta är att Marks kommun idag har ett utsmetat och i huvudsak upplöst stadsrum där det är svårt, särskilt för utsocknes, att orientera sig.

Marks kulturary: Att göra på sitt sätt

Varför blev Marks kommun en pusselbit som kanske inte helt passade in i den stora framtidsvisionen? Var det för att invånarna styrdes av oförmåga att förstå vilken bra idé den nya kommunen var? Sannolikt inte. De visste rimligen precis vad de gjorde. De ville helt enkelt inte "va mä" på projektet. Åtminstone inte på tjänstemännens och överhetens premisser.

Det hela strider mot något som lite ovetenskapligt kan kallas Markandan. Det finns förmodligen flera definitioner av den men i detta sammanhang kan den beskrivas i tre punkter:

- Egensinnighet
- Ständiga trätör med grannkommuner och grannsocknar
- Misstro mot stat och överhet

Möjligen kan detta härledas från att Mark är ett gammalt gränsområde där befolkningen lärde sig att sköta sig själva och att misstro överheten som med ständiga pålagor och krigsprojekt plågade befolkningen. Varför skulle invånarna som historiskt präglats av egensinnighet och misstro mot stat och överhet underordna sig de nya kommunreformerna?

Misstron mot staten och överheten, ofta representerad av kommunala tjänstemän, är grundmurad.

Viskadalsbanan försenades 30 år på grund av trätör om dragning. Oenighet om brandkårers vara och placering är rutin. Att Skene och Kinna inte ens kunde enas om vilken sida gatlamporna ska stå på manifesterar ännu idag lusten att vara oense.

Sockenidentitet

Det finns inga systematiska undersökningar av sockenidentitetens betydelse i Mark. Men studier har visat att befolkningen i häradskommuner som Ydre och Kinda tenderar att i första hand identifiera sig med socknen och i andra med den nya stora kommunen. Mycket talar för att sockenandan är stark även i Mark och att invånarna identifierar sig med den gamla socknen i första hand och med Mark i andra.

För markbon är det en skillnad mellan en horredsbo, sätilabo, skenebo, fritslabo, berghemsbo, örbybo eller torestorpare. Vari skillnaden består är dock för det mesta oklart. Bakom denna sockenidentitet ligger gränser som funnits i mer än tusen år och som växt fram organiskt. Socknarna hade ju i generationer skapat en grund för livsviktiga

funktioner som kyrklig gemenskap, administration, skola, indelningsverk, fattigkassa, kronomagasin och försvar.

Den gemenskap och det kulturarv som socknen skapat försvinner inte lättvindigt utan lever kvar hos markborna och har kanske även förstärks. Förmodligen kommer den också att leva kvar länge. Möjligen hade sockenandan utmanats mer om den nya kommunen fått en stark centralort och där alla blivit kinnabor. Troligen ryser en hel del markbor fortfarande redan vid tanken.

Misslyckande och succé

Marks kommun kan ses som ett misslyckande utifrån statens ambitioner men som en succé utifrån Markandan. Frågan kvarstår dock om det var så lyckat att skarva pusselbiten så grovt som det gjordes? Det finns ju faktiskt en hel del problem i det kommunalpolitiska arbetet som hänger samman med själva konstruktionen. Var det en så bra idé att bygga en vidsträckt kommun där centralorten kanske inte orkar ge alla kommuninvånare den bästa servicen?

Strategin att göra på sitt sätt har många fördelar men även nackdelar. En är att det kan vara svårt att etablera sig i kommunen om man inte kan läsa signalerna. Det gäller kanske särskilt statliga satsningar. Medan Mark i stort saknar statliga verksamheter satsar staten stort i Borås, främst med Högskolan och nuvarande Rise. Dessa ger en utmärkt bas för skatteinkomster som Mark i stort saknar. Här har markborna på ett effektivt sätt värjt sig mot överheten.

Tvådelad lösning

När vi går igenom källmaterialet från tiden då kommunen skapades dyker det upp en lösning som knappast beaktats. I namndiskussionen var kommunen delad i två delar. Marks kommun skulle då kunna delas in i två block istället för ett. Det ena skulle heta Skeneblocket och skulle innehålla Sätilla, Västra Mark och Horreds kommuner. Det andra, Kinna-blocket, skulle bestå av Fritsla, Örby och Svansjö kommuner.

Båda kommunerna skulle få en befolkning som skulle ligga på mellan 10-15000 invånare så det skulle finnas tillräcklig skattekraft i båda konstruktionerna. Dessutom, vilket vore en stor fördel, skulle konkurrensen och det symbiotiska förhållandet mellan Kinna och Skene inte påverka de kommunala besluten.

Ser vi närmare på till exempel Kinds härad så var situationen snarlik. Här fanns den gamla centralorten Svenljunga med inrättningar som

häradsrätt, gästgiveri, provinsialläkare. Därtill existerade uppkomlingen Tranemo som präglades av industrietableringar. Att skapa Kinds härad sågs inte som en realistisk lösning. Exempelen är många där tjänstemännen nogsamt undvek att slå ihop kommuner som präglades av hatkärlek: Gävle - Sandviken, Trollhättan - Vänersborg är exempel.

Det finns en möjlig förklaring till att tjänstemännen missade detta förhållande när Mark mejslades ut. Utifrån kartan och de mätmetoder de använde ser det ju faktiskt ut som att det finns en sammanhållande centralort. Men på samma sätt som när koloniserarna drog upp sina gränser såg inte våra tjänstemän den osynliga men skarpa gräns som fanns mellan Kinna och Skene.

Finns det någon lärdom att dra av detta? Förmodligen en hel del. Ett är att stora nya reformer skapar nya problem men också nya lösningar. Även dåliga beslut kan bli bra när de justeras och utvecklas. Problem kan dock uppstå om det finns underliggande krafter som komplicerar och skapar svårigheter att genomföra viktiga beslut.

Hur är det då i Mark idag? Finns det djupgående motsättningar som bottnar i sockenidentiteten och som skapar problem i det kommunala arbetet? Är det så kan en delning av Marks kommun genomföras och två kommuner bildas, Skene och Kinna.

Väglamporna på bron vid gränsen mellan Kinna och Skene. Här på bron byter de sida. En marbo vill ha det på sitt sätt.

Låt mig avsluta med en politisk spekulatio. De båda starkaste politiska krafterna hade helt olika utgångspunkter och mål när Marks kommun bildades, men lösningen var ändå i bådass smak. Politiskt dominerades Kinna, Fritsla, Örby och Skene av Socialdemokraterna. Centern var den viktigaste politiska faktorn bland de övriga kommunerna. Socialdemokraterna drev på reformen och kunde samsas över gränserna. De såg att detta framtidsprojekt skulle bryta ner de gamla sockenstriderna. Den nya Markidentiteten skulle vinna i framtiden. Centern var förespråkare för decentralisering. En svag centralort skulle garantera detta. Därför såg de också positivt på den lösning som genomfördes.

Underlag

Den litteratur som i huvudsak använts för artikeln är:

Berry, Martin. Sockenänk. En studie av två deltagardemokratiska experiment i Ydre Kommun. Linköping 2013.

De trettio första åren. Marks kommun 1971-2001. Borås 2001.

Makt och Missnöje. Sockenidentitet och lokalpolitik 1970-2010. Red Åberg Martin & Christer Ahlberger. Lund 2014.

Wångmar, Erik: Från storkommun till kommunblock. En djupstudie av reformen som skapade de moderna svenska kommunerna 1959-1974. Stockholm 2013.

Använda källor:

Kommunarkivet i Mark: fullmäktigeprotokoll, dokument från samarbetsnämnder och plankomitéer
Riksarkivet, Stockholm

Civildepartementet: Kammarkollegiet, konseljakter

Inrikesdepartementet: Kommunindelningen i Älvsborgs län 6 mars 1964

Länsstyrelsen i Älvsborgslän: Förslag till plan för indelning av länet i kommuner (kommunblock och samarbetsområden); upprättat i december 1962 samt reviderad i mars 1963.

Promemoria med förslag om sammanläggning av Kinnablockets kommuner. Svenska kommunförbundet. 15/8-1969”

Speciellt tack:

Författaren riktar ett speciellt tack till Erik Wångmar, Linnéuniversitet, för hjälp med källmaterial och kloka råd.

Arkitektur som skulle ta Mark framåt. Italiensk marmor och schakrutigt golv i Rydals vattenkraftverk från 1916 skulle imponera och locka investerare.

Vart tar arkitekturen Mark?

LISA HELLER

Arkitekturen berättar om Marks förflutna men pekar också framåt. Lisa Heller, stadsarkitekt i Marks kommun, tar oss med till intressanta byggnader som är exempel på vad god arkitektur kan betyda och vad bristande omsorg om arkitektur kan leda till. Hon höjer fingret mot rivningsiver och manar till respekt gentemot de som verkat här tidigare.

Vad är arkitektur och var hittar vi den i den lantliga bygd som Mark utgör? Arkitektur som fenomen tenderar ju att förknippas med mer stadslika strukturer snarare än med de uppenbart rurala.

Och var hittar vi arkitekturen i detta område som är så starkt identitetsmässigt färgat av sin historia samtidigt som det trevar efter vad det är idag?

Marks förflutna som orolig gränsbygd med karga förutsättningar formade tidigt sina invånare till att bli uppfinningsrika och entreprenöriellt mångfacetterade. Kärva förhållanden formade den hantverkskultur som i sin tur resulterade i den successivt växande textilindustrin. Enskilda näringsidkare och arbete för husbehov övergick till den omfattande förläggargårdskulturen, därefter till den storskaliga textilindustri. Dessa företeelser har gemensamt att de har sysselsatt många som, med liv och hälsa som insats, gjort ett fåtal personer mycket rika.

Vilka fysiska spår har detta lämnat i den byggda miljön, avtryck som kan anses vara arkitektur? Var gränsar dessa mot att vara bebyggelsehistoria, en beskrivning snarare av byggnadstraditioner? Och vilka konsekvenser fick textilkrisen utöver de strikt ekonomiska? Vad hände med stoltheten och självbilden? Hur påverkades arkitekturen?

För att undersöka ovan ställda frågor, låt oss göra nedslag i ett antal objekt som har tillkommit i Mark under olika tider. Dessa är valda utifrån det förhållandevis löst hållna kriteriet att de, enligt min mening, kan säga någonting om den tid de har formats i, samt om vår nutid och möjliga framtider.

Var i historien är det då lämpligast att sätta ner foten och börja? Här väljer jag att göra distinktionen att arkitektur är något som skapas av arkitekter. Av denna anledning låter jag också vår historiskt orienterade utflykt i Mark ta sin början i det tidiga 1900-talet.

Rydals vattenkraftverk

Vi inleder vår exkursion i Rydal, detta idag i törnrosasömn slumrande lilla samhälle vars blotta existens bör kunna ses som en manifestation av textilindustrins betydelse och kapitalet kopplat till densamma. Nere vid Viskans porlande vattnet, bakom själva fabriken, står en vitputsad byggnad i klassicerande stil: vattenkraftverket, färdigställt år 1916. Vid en första anblick ter det sig, trots sin påtagligt ståtliga siluett, något anspråkslöst dolt bakom den väldiga fabriken och dess karakteristiska naturstensfasad. Det är en svår granne att leva med för den som vill utmärka sig.

När jag första gången stiger uppför den ganska långa invändiga trappan tar dock interiören och den svävande rumsligheten fullkomligt andan ur mig. Något som alltid slår mig när jag betraktar gamla industribyggnader är hur deras påkostade och ofta rikt dekorerade arkitektur så påtagligt skiljer dem från nutidens industrilador, där bristfälligt utformade plåtskal enbart tycks syfta till att skydda de inre funktionerna mot väder och vind. Vad vi kan sakna den stolthet och den dignitet som präglade det tidiga 1900-talets industrier! Sällan har det varit mer påtagligt än i Rydals vattenkraftstation, med dess instrumentpaneler i italiensk marmor och schackrutiga stengolv. En tanke bakom den påkostade utformningen ska ha varit att imponera på framtida möjliga investerare. Om den inte fyllde den funktionen väl under 1900-talets första halva vet jag inte vad som skulle ha gjort det.

En air av flärd och den stora världen signalerades 1919 med Kinna konserthus. Men väverksan skyndar förbi i förgrunden. Hon har bråttom till förläggaren och har inte tid med teater och konserter. Britt-Marie Jern har skapat skulpturen.

Kinna konserthus

Från Rydal följer vi strömmen ner till Kinna, där vi hittar fler tecken på det tidiga 1900-talets storhet i Mark. Det var inte enbart i fabrikslokaler som bygdens välstånd behövde synliggöras, utan också i vilka nöjen platsen hade att erbjuda. Musik och teater skulle komma folket till del. Ambitionen att öka ortens attraktivitet fanns som en underliggande tanke när nöjesutbudet år 1919 utökades med en teater. Kanske en önskan vi åter känner igen idag?

Byggnaden i sig själv, med dess vita, slätputsade fasad, syntes för hundra år sedan långväga ifrån. Exteriören är i tydligt nyklassicistisk stil, med påtagliga symmetrier och betonad vertikalitet. Interiören är pampig och till stor del bevarad idag. Tillsammans måste detta tydligt ha signalerat en air av flärd och den stora världen till de kinnabor som gästade föreställningar här.

Intill konserthuset uppfördes år 1961 kommunhuset. Detta innebar tyvärr att Kinna Sandens gamla statarbostäder revs, i linje med det modernistiska och framåtsträvande 60-talets ideal. På tidigt 80-tal, när den nya, större kommunen vuxit ur sitt kommunhus, byggdes här även Kinna bibliotek. Alldeles nyligen har den mindre lyckade lösningen med en gemensam ingång mellan teatern och biblioteket ersatts. Teatern har återigen försetts med pampiga entréportar.

Parkskolan från 1908 markerar den dignitet industrisamhället hade när textilindustrin blomstrade.

Parkskolan

Från Kinna och konserthusets karakteristiska 20-talsklassicism rör vi oss nu fortsatt söderut längs Viskans lopp och landar i Skene. Även här hittar vi påtagliga spår av det tidiga 1900-talets välstånd, både i enskilda byggnader och i stadsbyggnadsskalan. Strax öster om Örbyvägen står flera intresseväckande byggnadsverk. Ett exempel är den nationalromantiska Skene kyrka, uppförd 1922 efter ritningar av den välkände och fritslabördige Sigfrid Ericson. Den kända Masthuggskyrkan i Göteborg hör också till hans verk.

Just denna gång väljer vi dock att fokusera på en ståtlig byggnad belägen strax nedanför kyrkan. Parkskolan utgör sedan 1908 en välkänd och påtaglig siluett för såväl skeneborna som för de som passerar på väg 156. Skolan ritades av Boråsarkitekten Lars Kellman i karakteristisk jugendstil. 20 år efter att huvudbyggnaden färdigställdes adderades de två flygelbyggnaderna för att möta det växande industrisamhällets behov av skollokaler.

Sedan byggnationen har skolan till stor del behållit sin ursprungliga karaktär och kommit att bli en signifikant byggnad för Skene som samhälle. Skolan är markör för den dignitet industrisamhället hade när textilindustrin blomstrade. Inte alla samhällen hade råd med en så här stor och påkostad folkskola.

År 2023 är dock skolans framtid oviss. Från politiskt håll har ett inriktningsbeslut fattats om att samla skolorna i Skene runt Ängsskolan och Tingvallaskolan. Det innebär att den drygt 100-åriga perioden av skolverksamhet i Parkskolan sannolikt går mot sitt slut. Vad blir

Ängskolan är ett bra exempel på skolbyggnad från 1950-talet. Byggnaden har utvecklats och anpassats över tid för att möta nya behov, utan att radera tidigare tidslager.

det då av denna ljust putsade, kulturhistoriska pärla, som har ett så påtagligt värde för hela ortens identitet? Uppenbart för var och en bör åtminstone vara att den stolta skolbyggnaden måste bevaras och även fortsättningsvis inrymma en central funktion i samhället.

Ängskolan

Väster om Örbyvägen, på Gästgivaregatans södra sida, hittar vi ytterligare kapitel i Skenes skolhistoria: Ängskolan. Tegelskolan ritades av arkitekten Hugo Häggström, även han från Borås. Vid invigningen 1956 torde den ha varit efterlängtd och ett svar på ett stort behov, eftersom planerna på en ny skolan inleddes redan på 30-talet. Också här spelade textilindustrin en betydande roll, då det var Borås Wäfveri som skänkte den stora tomten för ändamålet. Skolan utformades i enlighet med de då moderna tankarna om en enhetsskola, med ett nytt åttonde skolår.

Senare kompletterades skolan i omgångar under framförallt 60-talet, men även senare, i takt med att skolväsendet förändrades och antalet elever ökade. Även komplementen ritades av Häggström, vilket sannolikt är en del i förklaringen till hur hänsynsfullt och harmonierande med den ursprungliga byggnadskroppen dessa har utförts. Ängskolan utgör därför idag inte bara ett bra exempel på en skolbyggnad från 1950-talet. Här visas också hur den här typen av bruksbebyggelse på ett respektfullt och adekvat sätt kan utvecklas och anpassas över tid för att möta nya behov, utan att äldre tidslager raderas.

Under 2022 påbörjades bygget av en ny skolbyggnad på Ängskolans

Tingvallaskolan står för pragmatisk modernism. Byggt av prefabricerade sektioner som monterades på plats under åtta veckor. Bra exempel på sena 60-talets skolarkitektur.

skolgård för att inrymma högstadiet. Den befintliga skolbyggnaden kommer sannolikt framöver att få fylla syftet som mellanstadieskola. Tyvärr har planerna på en ny, stor skolbyggnad på platsen också resulterat i att ett antal av skolans tidigare tillbyggnader har rivits.

Tingvallaskolan

Norr om Gästgivaregatan uppfördes redan år 1968 nästa skolbyggnad i Skene: Tingvallaskolan. Likt Parkskolan och Ängskolan är Tingvalla fullt ut en produkt av sin tid. Det innebar under det sena 60-talet något helt annat än 50 år tidigare, när den ståtliga folkskolan uppfördes intill Örbyvägen. Här är den pragmatiska modernismen det genomgående temat, något som även gällde själva byggnationen: skolan är byggd av prefabricerade, färdiginredda sektioner som monterades på plats under ynka åtta veckor. I enlighet med tidens ideal uppfördes skolan i ett plan, så att alla klassrum fick markkontakt, och med 'underhållsfria' material. Även om Tingvallaskolan knappast är det som i första hand dyker upp för vår inre syn när vi idag tänker på god arkitektur innebär detta att skolbyggnaden är ett bra exempel på det sena 1960-talets skolarkitektur.

Det forna stolta Epa-varuhuset är idag så gott som oigenkännligt och har förvanskats till ett klumpigt schabrak till byggnad med enbart baksidor, fyra stycken.

Tidigare Epa

Vad hände mer i Mark arkitektoniskt under det i Sverige så expansiva 1960-talet? I Kinna liksom i landet i stort tycks framåtandan och önskan om modernitet ha levt och frodats i högönskelig välmåga. Kanske hade vi senare generationer rent av önskat oss en något mindre framstegsivrande anda i Mark under denna epok. På många platser runtom i landet fick äldre bebyggelse lämna plats för den nya, moderna tidens arkitektur och för industriellt byggande. Så även i Kinna, där bland annat ett Epa-varuhus nu uppfördes.

Här kan vi som lever idag vara tacksamma över den inställning som Ivan Ludvigson hade som ägare till den aktuella tomten. Han lät inte som i så många andra fall den äldre bebyggelsen på platsen försvinna in i evigheten och glömskan till förmån för moderniteten. Han såg till att den befintliga byggnaden, Lilla Sanden, flyttades till en ny plats, ett antal hundra meter bort. Där tas den idag om hand av hembygdsföreningen och används som vandrarhem.

Men åter till det nya. Kring år 1960 uppfördes Epa-varuhuset i Kinna, vid Mor Kerstins torg. Den öppna torgytan utformades som parkeringsplats i det nya moderna, bilanpassade samhället. På våning två hade varuhuset en stor, välbesökt restaurang som överblickade tor-

Epauset i sin ursprungliga stilrena form. Anpassat för bilism.

get. Byggnaden i sig var strikt modernistisk, med vit fasad med svarta detaljer och en mycket starkt betonad horisontalitet.

Den storskaliga modernismens intåg i våra stadskärnor är på vissa sätt högst beklagansvärd. Den medförde att äldre bebyggelse i mycket stor utsträckning jämnades med marken och uttraderades. Att söka det nya snarare än att värna det gamla är en del av modernismens DNA. Mycket av det som byggdes under den andra halvan av 1900-talet utgör också en typ av arkitektur som idag inte uppskattas av den breda allmänheten, sannolikt av flera anledningar. Bland annat för att den ännu inte är gammal nog för att omfattas av en verkligt nostalgisk bevarandevurm.

Min analys är också att det starkt spelar in att samhället utformades med utgångspunkt i bilen. Fasaderna är avsedda att beskådas när man far förbi dem i bil, vilket gör dem storskaliga för en människa som rör sig intill dem till fots. Den mänskliga skalan och detaljeringsgraden saknas. Fasaderna är också strikt repetitiva på ett sätt som inte faller alla på läppen. Men med en arkitektutbildning i bagaget är det svårt att inte tjasas av de historiska fotona som visar Epa i sin prakts dagar. Det är otroligt stilrent!

Och så lyfter jag blicken från fotot och skådar samma byggnad idag, intensivt undrande hur det kunde bli så här. Svaret är sannolikt enkelt:

helhetsgrepp saknas, bristande arkitektoniskt kunnande och omsorg samt små förändringar som har beviljats och genomförts över tid. Det forna stolta Epa-varuhuset är idag så gott som oigenkännligt, och har förvanskats till ett klumpigt schabrak till byggnad med enbart baksidor, fyra stycken. En av dessa vetter mot Kinnas mest centrala torg. En bedrift i sig kan det tyckas. Från en forn stolthet och en del av det moderna Sverige i den rika textilbygden till i det närmaste en symbol för småstadens utarmade och illa hållna centrumbebyggelse. En klart nedslående utveckling.

Vart tar arkitekturen Mark?

Med detta avrundar vi våra mycket summariska, historiskt orienterade nedslag i några få delar av Marks arkitektur. Vad kan då dessa nedslag säga om svaren på de initialt ställda frågorna? Vad menar jag att vi kan lära oss av dem?

Min åsikt är att dessa få objekt säger mycket både om den tid de har byggts i, och tiden som har passerat sedan dess. Av dessa kan och bör vi lära oss inför framtiden.

Till att börja med: var hittar vi arkitekturen i Mark? Jag anser att de mest påtagliga arkitektoniska värdena här inte står att finna i de bevarade industrimiljöer och förläggargårdar som finns kvar. Detta trots att dessa för all del är ståtliga så att det förslår och viktiga för att förstå bygden. Värdena finns inte heller i några monumentalverk, utan framförallt i den vardagliga bruksbebyggelsen och i själva blandningen av stilar och tidslager som existerar parallellt. Tillsammans berättar de historien om platsen som den är och har varit.

All byggd miljö utgör redan konsumerade naturresurser som vi bör och måste hushålla med på ett ansvarsfullt sätt. Det byggda är också monument över historiska mänskliga strävanden och ansträngningar som dagens människor bör behandla med respekt. Även arkitektur som inte tilltalar oss med dagens ögon bidrar till helheten genom att addera tidslager, samtidigt som dessa byggnader utgör redan konsumerade tillgångar. Dessutom verkar det sannolikt att vi i framtiden återigen ändrar åsikt om vad som är tilltalande arkitektur.

Idag vurmar vi exempelvis för alla de gamla stadskärnor som revs under 60- och 70-talen för att sanera bort lort-Sveriges låga levnadsstandard och lämna plats för det nya och moderna Sverige. Allt för att i nästa andetag förespråka rivningar av hus från 1900-talets senare delar.

Varje tid har sina ideal. Det enda vi egentligen vet är att dessa kommer att skifta i all oändlighet och att byggelse som rivs aldrig går att återskapa. Från de nedslag i Marks arkitektur som vi har gjort kan vi få värdefull guidning i olika sätt att göra tillägg och förändringar allteftersom nya behov uppstår och tiderna förändras. För hus måste ju också kunna användas för att bevaras. Antingen kan man som i Parkskolans fall addera tydligt harmonierande, men visuellt underordnade, tillägg i samma stil som den ursprungliga. Eller så kan man göra som man historiskt har gjort på Ängskolan: addera nya tillägg under årens lopp i den stil som för närvarande råder. Detta på ett sätt som tydligt respekterar och samtalar med den ursprungliga bebyggelsen. I det här fallet handlar det bland annat om ett enhetligt val av fasadmateriäl.

Sist men inte minst visar området runt konserthuset hur en plats kan tillåtas utvecklas över tid, utan påtaglig anpassning till det befintliga. Det går faktiskt alldeles utmärkt att låta en 20-talsbyggnad bryggas ihop med 60-talet genom ett 80-talstillägg. Speciellt om 80-talstillägget delvis förbättrats på ett påtagligt sätt under nästkommande 20-tal. Varje tid får synas fullt ut i respektive del. Vissa grepp uppskattas mer eller mindre av olika personer, men genomförs de på ett medvetet och omsorgsfullt sätt bör de ändå kunna accepteras av flertalet. Tillåts däremot successiva och ogenomtänkta förändringar över tid, utan ett helhetsgrepp och utan omsorg, står vi istället där med en vanprydande och stillös byggnad intill det mest centrala torget.

Frågan som återstår är dock rubrikens: vart tar arkitekturen Mark? Vart leder den oss i framtiden? Min absoluta åsikt är att det är avgörande att göra medvetna val. Tillägg och anpassningar efter nya behov i verksamheter och i samhället kan göras på olika sätt. Men då måste tilläggen göras med omsorg och eftertanke och inte tillåtas falla offer för slumpen. Även den mänskliga skalan, detaljeringsnivån och att bara låta saker vara vackra för sin egen skull, ser jag som absoluta framgångsrecept. Stilideal kommer och går, men den här typen av värden består.

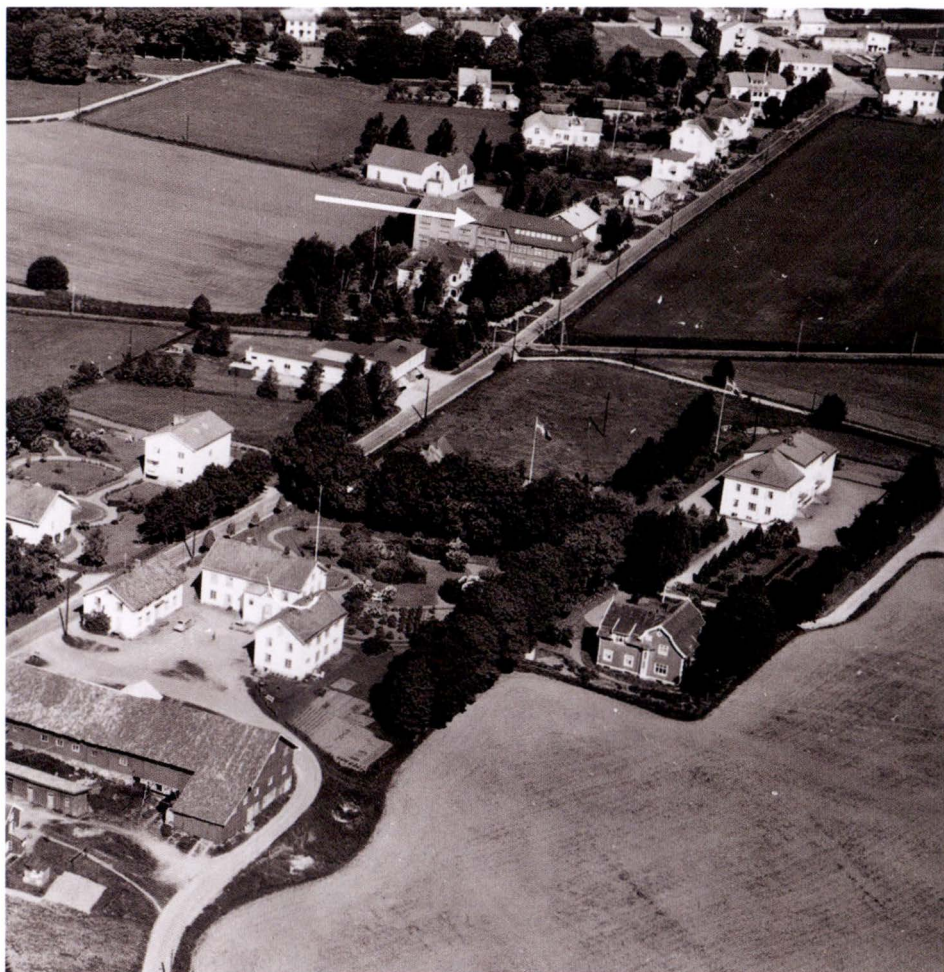
Det vi river försvinner för alltid. Rivningar är nästan alltid onödiga och är ett oansvarigt sätt att handskas med våra gemensamma resurser. Dessutom tas ingen hänsyn till de ansträngningar som de som kom före oss har gjort. Platsens självbild suddas ut. Vi måste veta vilka vi har varit för att kunna veta vilka vi vill bli i framtiden. Kan vi ha dessa aspekter i åtanke mer än vad vi har idag, kan arkitekturen ta oss långt. Till attraktivitet, till platsmässig identitet och till goda livsmiljöer. Bevarar vi historien och gör kvalitativa tillägg behöver vi inte söka

efter vilka vi är. Då vet vi redan. Tillåter vi däremot befintliga värden att förvanskas eller förstöras och ersättas med själlös dussinarkitektur får vi istället en identitetslös dussinplats. Den vardagliga arkitekturen kan tyckas vara av mindre vikt än de storslagna verken. Men inte minst på en rural plats, i en småstad, behöver vi den. Vi behöver arbetarbo-städerna och skolorna, för det är i stor utsträckning där vi hittar vår arkitektur och berättelsen om vad som formade samhället.

Sist men inte minst: kulturen och skönheten stärker alla platser; både byggnadskulturen, arkitekturen och kulturlivet. Även det är en till synes enkel historisk lärdom från Marks glansdagar att låta frodas.

All arkitektur pekar inte framåt. Skene kyrka, invigd 1922, visar istället bakåt i historien. Fritslafödde arkitekten Sigrid Ericson ritade denna kyrka, liksom kyrkorna i Kinnarumma och Svenasjö i Marks härad. Masthuggskyrkan i Göteborg är han mest kända kyrkoskapelse.

Flygvy från 1954 över Aratorpsvägen i Fritsla. Syfabriken syns uppe i mitten, vid vita pilen. I förgrunden till vänster syns förläggargården Högen. Bilden är beskuren.

Fritsla Syfabrik – konfektionsfabrik i vävarbygd

JOHANNES DAUN

Historiskt sett har näringslivet i Marks härad mest förknippats med den tyngre textilindustrin, med framträdande företag såsom Rydboholmsbolaget, Rydahls Manufaktur, Kinnaström och Ludvig Svensson i Kinna eller L. J. Wingqvist i Fritsla. Men förutom väverierna, spinnerierna och trikåfabrikerna i Mark, fanns konfektionsindustrier, fabriker för sömnad av kläder, om än inte i lika stor omfattning som i Borås med omnejd eller i Ulricehamn. Den största konfektionsfabriken inom Marks härad under 1900-talets första hälft var Fritsla Syfabrik, som vi här ska bekanta oss med.

Företaget Fritsla Syfabrik var verksamt under ett halvt sekel, från 1905 fram till 1955. Därefter fortsatte sömnaden i samma lokaler under Konfektions AB Funks ledning fram till början av 1970-talet. Fritsla Syfabrik bildar på så vis exempel på en verksamhet som var med och byggde upp fabrikssamhället Fritsla och gav arbete till hundratals personer, främst kvinnor, som kommit och gått under årens lopp. I bygg-

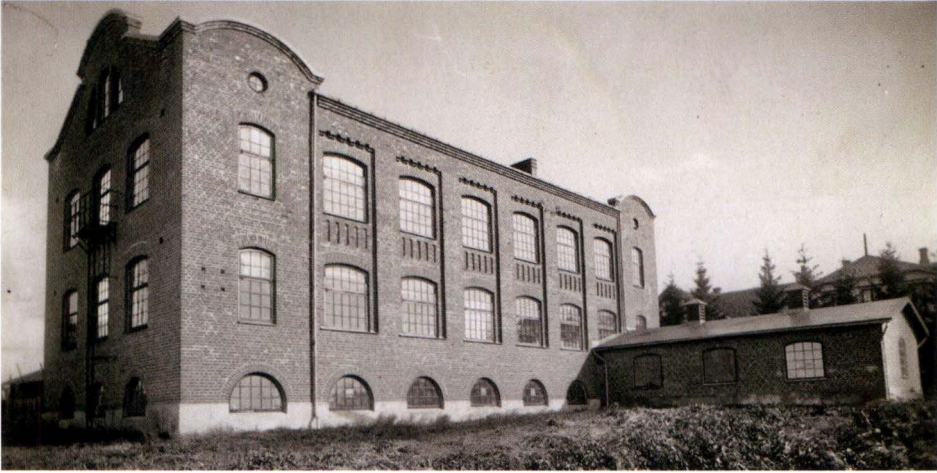
Fritsla Syfabriks före detta fabriksbyggnad på Aratorpsvägen i Fritsla, fotograferad 2023.

naden finns idag ett företag som säljer textilier och inredningsartiklar, vilket innebär att platsens textila tradition lever vidare.

En stor del av uppgifterna i denna artikel kommer från intervjuer med före detta arbetare på Fritsla Syfabrik. Intervjuerna gjordes 1982 av ekonomhistorikern Ulla Wikander och var egentligen avsedda som underlag till en större studie om den tekniska utvecklingen och arbetsdelningen inom industrin, men materialet från Fritsla tycks aldrig ha publicerats av Wikander. Intervjumaterialet kom däremot till nytta i ett litet avsnitt om Fritsla Syfabrik i sockenboken *Fritsla förr i tiden*, från 1993. Kopior på intervjuerna förvaras idag på Textilmuseet. Wikander har för övrigt meddelat undertecknad att det står alla som är intresserade fritt att läsa och publicera dem.

En tidig konfektionsfirma

Fritsla Syfabrik grundades 1905 av trion Charles Thorson, Edvard Nilsson och Carl August Willén. Charles Thorson var sedan flera år tillbaka verksam som detalj- och grosshandlare i Fritsla genom firma Thorson & Johansson, registrerad 1893. Thorson sålde allehanda varor, däribland kläder av olika slag. I form av ateljésömnad drev Thorson också egen tillverkning av kläder till Fritslaborna. Även Edvard Nilsson var en framträdande handelsman i Fritsla. Om Nilsson och Thorson re-

Sveriges Förenade Triksåfabrikers avdelning Fritsla. Direktören för denna fabrik var med och startade Fritsla Syfabrik. Byggnaden är idag riven.

presenterade handelsidan i syfabrikens grundar-trio, kan C.A. Willén sägas ha varit den som representerade industrin. Willén hade sin bakgrund inom trikå. Han hade först arbetat på Uddebo Triksåfabrik och drev från 1902 Fritsla Yllefabrik, ett triksåföretag som 1913 gick upp i Sveriges Förenade Triksåfabriker, senare Eiser, där Willén under en tid även ingick i styrelsen. Till Fritsla Syfabriks ledande krets hörde även K.F. Fridén, styrelsemedlem och fabriken's disponent under de första åren. Fridén kom från Nässjö, var aktiv inom det frikyrkliga Missionsförbundet och skall enligt intervjumaterialet ha haft bakgrund inom skrädderi. Fridén efterträddes som disponent av Evert Strand 1911, som i sin tur ersattes av Uno Thorson 1925.

Det första tre åren höll Fritsla Syfabrik till i den före detta folkskolans lokaler, den så kallade Norlingsskolan, benämnd efter folkskolläraren Norling. Byggnaden stod tom efter att en ny, större skolbyggnad nyligen hade uppförts. 1908 flyttade företaget in i en nybyggd fabriksbyggnad på Aratorpsvägen i Fritsla, nära där järnvägen korsar samhället. Sömmerskan Karin Viking, som då var barn, beskriver det så här: ”De köpte Odelsborg och villa Älvdal, där emellan var en stor åker och där byggde de syfabriken.” Byggnaden hade tre våningar, vindsvåningen inräknad, och var försedd med stora fönster som gav sömmerskorna välbehövligt ljusinsläpp. I början av 1930-talet byggdes fabriken ut genom att den förlängdes kraftigt åt sydväst.

Fritsla Syfabrik växte snabbt och sysselsatte redan vid 1910-talets

början ett hundratal fabriksarbetare. Under företagets första tid var sömnaden helt inriktad på barnkläder, främst sjömansinspirerade koltar. Flera större konfektionsfabriker öppnade i andra tätorter i Sjuhäradsbygden vid ungefär samma tid, exempelvis N.J. Johanssons Eftr i Aplared, J.A. Pettersson i Målsryd eller Erikson & Larson och Bröderna Jacobson, senare med namnet Oscar Jacobson, inne i Borås. Precis som i Fritsla hade företagen som byggde fabriker sin bakgrund inom handeln. Fritsla Syfabrik avvek däremot i det att verksamheten inte hade sin bakgrund i hemindustrin och förläggverksamheten. Dessa pionjärfabriker skulle sedermera få ett stort antal efterföljare, inte minst i Sjuhäradsbygden som utvecklades till Sveriges viktigaste centrum för konfektions- och trikåindustri.

Syfabriken i ett vidare perspektiv

Fritsla Syfabriks 50-åriga historia överensstämmer ganska väl med den svenska konfektionsindustris generella utvecklingslinjer. I boken När man sydde kläder på fabrik, skriven av undertecknad, sammanfattas den svenska konfektionsindustrins historia i fyra faser. Årtalen ska ses som ungefärliga och givetvis finns många exempel som avviker från mönstret, men likväl ger de fyra faserna en bild av hur branschen i stora drag förändrades under 1900-talets gång.

- Upptakten (1890–1920)
- Genombrottet (1920–1945)
- Guldåren (1945–1970)
- Krisen (1970–1990)

Som nämnts ovan är syfabriken i Fritsla ett gott exempel på de pionjärfabriker som tillhörde konfektionsindustrins upptaktsfas. Att över huvud taget samla sömnaden i en fabrik var då någonting nytt och något som utmanade både hemindustrin och det traditionella hantverksmässiga skrädderiet. Upptaktsfasens fabriker drog nytta av den nya infrastruktur, teknik och ekonomi som decennierna kring sekelskiftet 1900 såg dagens ljus. I en ort som Fritsla fanns tillgång till elektrisk kraft, järnvägsförbindelser och närhet till tygleverantörer. Företaget som hela orten kretsade kring var den stora textilfabriken Fritsla Mekaniska Wäveri, firma L.J. Wingqvist.

Den svenska konfektionsindustrins andra fas innebar dess mer regelrätt industriella genombrott och inföll under mellankrigstiden, alltså på 1920- och 1930-talen. Konfektionsindustrin växte mycket snabbt

under mellankrigstiden, antalet arbetare mer än tredubblades och produktionsvolymen ökade mer än så. Branschen breddades också genom att nya varuslag nådde marknaden. Etableringen av nya fabriker var mycket omfattande, men de svenska tillverkarna kunde ändå inte möta efterfrågan fullt ut. Det hade i princip krävts att en firma missköttes för att den inte skulle bli lönsam. Något som hade en stor betydelse för konfektionsindustrins genombrott var den snabba utvecklingen av specialmaskiner, det vill säga symaskiner konstruerade för särskilda sömnadsmoment. Detta effektiviserade produktionen och innebar en övergång till tempoarbete. Dessutom knöts mer av tillverkningen till företagens fabriker, till nackdel för hemindustrins arbetare.

Även för branschens genombrottsperiod stämmer Fritsla Syfabrik ganska väl in med den generella bilden. Företagets sortiment breddades till att utöver barnkläder innefatta herrkostymer och damkappor. Med herrkonfektionens införande lämnade man också den traditionella helstyckssömnaden, där varje sömmerska syr ett helt plagg i taget. Istället delades arbetet upp mellan sömmerskor som arbetade i lag om cirka sex personer. Senare förfinades arbetsdelningen i ett mer utpräglat tempoarbete, så kallad momentsömnad.

Den första specialmaskinen som Fritsla Syfabrik införskaffade var en knapphålsmaskin. Tidigt fanns även en "bandsåg" för tillskärning. Att sy knapphål på maskin gav en påtaglig tidsbesparing jämfört med att sy dem för hand. Just knapphålsmaskinen var nästan alltid den första specialmaskinen som fabriker försåg sig med. På Fritsla Syfabrik gick dock den tekniska utvecklingen relativt långsamt därefter. Längre höll man fast vid att sy komplicerade moment för hand istället för att köpa in specialmaskiner eller på annat sätt effektivisera produktionen, men under 1930-talet tillkom likafullt ett antal specialmaskiner, exempelvis för träckling, krejning (söm för fällning) och för att fästa knappar.

Den svenska konfektionsindustrins guldår ägde rum under 1940- och 1950-talen. Då var branschen som störst och framtidsutsikterna goda. Fritsla Syfabrik kunde för all del njuta av framgångsrika år under delar av denna period, men mot slutet av perioden började företaget att gå sämre. Som redan nämnts gick man i konkurs 1955, vilket var långt före den egentliga tekokrisens år. I Fritsla Syfabriks fall är det således svårare att härleda konkursen till de strukturella faktorer som drabbade hela branschen under de efterföljande decennierna. Istället tog ett annat större konfektionsföretag över, nämligen Konfektions AB Funk, en firma med bas på Västgötagatan på Norrby i Borås. Fabriken

i Fritsla blev en av flera filialfabriker under Funks ledning. Att inrätta filialfabriker var vanligt inom konfektionsindustrin vid denna tid eftersom företagen i de större städerna – inte minst i Borås – hade svårt att rekrytera arbetskraft i den hårda konkurrens som då rådde mellan företagen. Därtill var exempelvis tomtpriserna ofta lägre i mindre orter.

Den svenska konfektionsindustrins fjärde fas är åren av kris och strukturomvandling, som innebar konkurser, nedläggningar och branschens stora omställning till produktion i utlandet. Svenska fabriker fick det allt svårare i konkurrensen med företag i länder med lägre produktionskostnader, i takt med att marknaden globaliserades. Konfektions AB Funk lades ner 1970. Funks största arbetsställe var då fabriken i Fritsla. Bland tidningsrubrikerna blev dessa förlorade arbetstillfällen bara en nyhet i mängden, men lokalt i Fritsla hade nedläggningen stor inverkan eftersom många drabbades och det var ont om andra konfektionsjobb. Omplacering till andra teko-yrken, omskolning till nya branscher, flyttning till storstäderna, arbete i den växande offentliga sektorn eller pensionsavgångar blev följden för arbetarna på fabriken i Fritsla, precis som för tiotusentals andra konfektionsarbetare under 1970-talet.

Tabellen nedan visar antalet arbetare på Fritsla Syfabrik under ett urval av år. Utöver arbetarna fanns också ett antal tjänstemän, som alltså inte är medräknade här. Tabellen visar hur fabriken stadigt minskade i storlek. Kvinnodominansen, som var så typisk för konfektionsindustrin, framgår också med tydlighet. 1934 var andelen kvinnor så hög som 91 procent.

Antal arbetare på Fritsla Syfabrik 1924–1949

År	Män	Kvinnor	Summa
1924	22	132	154
1929	13	117	130
1934	11	117	128
1939	11	92	103
1949	15	55	70

Källa: Primäruppgifter till Industristatistiken, Kommerskollegiums Statistiska byrås arkiv. Excerpter sammanställda av Ulla Wikander (kopia i Textilmuseets arkiv).

Andra konfektionsfabriker i Fritsla var bland annat Marks Fabriks AB (25 anställda 1950), Manufaktur AB Nytex (15 anställda 1950), Ajo-konfektion och Esste-konfektion. Ortens konfektionsföretag

kunde inte mäta sig med den lokala industridominanten L.J. Wingqvist, där det arbetade cirka 500 personer år 1950, ej heller med Sveriges Förenade Trikåfabrikers Avdelning Fritsla med 74 anställda. Däremot var Fritsla Syfabrik större än väverierna Fritsla Gardinfabrik (45 anställda), Fritsla Linneväveri (29) och Marks Gardinväveri (11). Antalen avser år 1950 och gäller både arbetare och tjänstemän.

Arbetet på fabriken

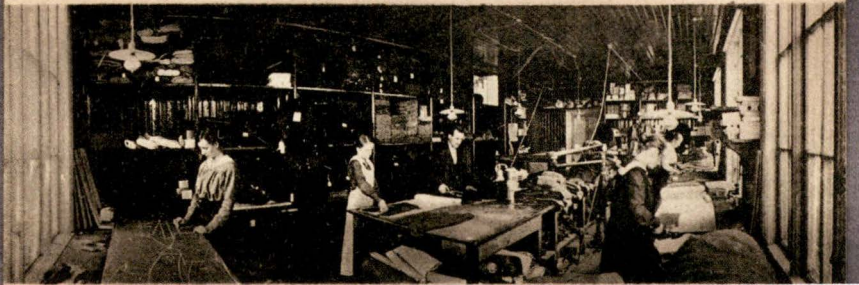
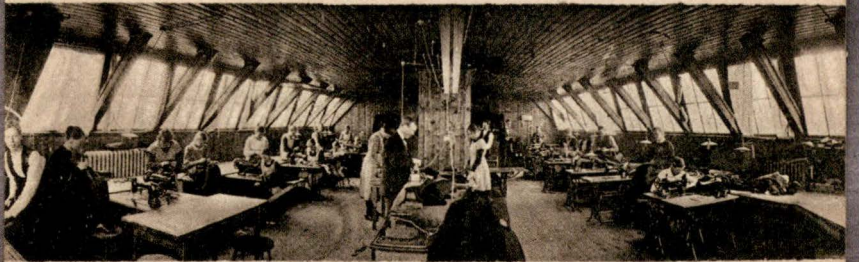
Företaget var inledningsvis inriktat på att sy koltar för småbarn, men under 1910-talet tillkom herrkostymer och damkappor i sortimentet. Utifrån beskrivningar i intervjuer med arbetare kan en ungefärlig bild ges av hur denna tillverkning var fördelad och organiserad på fabriken. Här tänker vi oss någon gång under 1920-talet, det vill säga innan fabriken byggdes ut.

Fabriksbyggnaden, som stod klar 1908, hade tre våningar samt källare. På första våningen syddes barnkläder. Sömnaden av barnkläder gjordes i helstyck, det vill säga att varje sömmerska själv sydde hela "sitt" plagg. När man var klar lämnades plagget till föreståndaren som avsynade. På 1920-talet var en skånska vid namn Matilda Magnusson föreståndare där. Om något var fel kom förestånderskan ut och skällde, men om plagget klarade avsyningen gavs ingen respons. Det var därför en nervös väntan för sömmerskorna efter att de lämnat in plagg för avsyning. På första våningen fanns också tillskärningsrum och lager. Under många år var en Lennart Nordh lagerchef på fabriken.

Fabrikens andra våning rymde en stor sysal. Här var högt till tak och stora fönster. De enskilda symaskinerna drevs vid denna tid inte av en egen motor. Istället fanns en central motor som drev en axel som symaskinerna var kopplade till, så kallad transmissionsdrift. Sömmerskorna satt jämte varandra vid båda sidor av långa bord där symaskinerna var fastmonterade. Under borden löpte drivaxeln. Tre sådana rader av bord – kraftbord är facktermen – rymdes i sysalen. På bilden på nästa sida ser vi sysalen och dess trånga möblemang i vidvinkelperspektiv. I denna sal syddes herrkostymer, framför allt kavajer. Föreståndare var en Albert Olsson. Även disponenten Evert Strand, som hade skräddarbakgrund, deltog i avsyningen av plaggen, medan den senare disponenten, Uno Thorson, inte engagerade sig i själva arbetet i sysalen. På andra våningen fanns också tillskärningsrum.

På tredje våningen, vindsvåningen, satt kappsömmerskorna. Arbetet leddes av föreståndaren Gerda Magnusson, syster till föreståndaren på barn-

A.-B. Fritsla Syfabrik, Fritsla.

Interiörer från syfabriken som de visades upp för kunder.

avdelningen. Sömnaden skedde utan specialmaskiner och med betydande inslag av handsömnad. Handsömnadsmomenten utfördes på traditionellt vis sittande på bordet, något som flera sömmerskor berättar om. Kappor hade från början bara sytts måttsydda för kunder som beställde i detaljbutiken i fabriken källare.

Innan man byggde ut fabriksbyggnaden (1931) var verksamheten spridd över ett antal olika sömnadsverkstäder i området kring fabriken. En av verkstäderna kallades Paradiset och var troligen en byggnad på Björsvägen i närheten av fabriken, idag Fritsla 31:1. På Paradiset arbetade ett lag med sex-sju sömmerskor som främst sydde byxor, men även kavajer. En annan av verkstäderna gick under namnet "Högen", vilket svarar mot ett fastighetsnamn i Fritsla, samt "Lebbo". Det sistnämnda har undertecknad inte lyckats lokalisera, men det är kanske bekant för Fritslabor.

Av arbetarna var den stora majoriteten kvinnor, precis som inom konfektionsindustrin i övrigt. En av dem var Svea Simonsson, som började på fabriken 1917 när hon var 15 år. Hon sydde koltkläder till barn. En arbetskamrat på fabriken lärde upp henne i ett par månader innan hon började sy helstyck på egen hand. Under upplärningstiden fick hon inget betalt, men den som lärde ut fick däremot betalt i form av de plagg som Svea sydde. Svea fortsatte att sy barnkläder i många år, men 1932, i samband med att fabriken hade byggts ut, blev hon istället kappsömmerska. Även kapporna syddes i helstyck på 1930-talet.

Till hjälp för att fördela material, hålla rent, göra ärenden och hjälpa till med allehanda småsysslor fanns ett antal passflickor eller springflickor på fabriken. Det var vanligt att börja som passflicka och sedan avancera till att bli sömmerska. Alice Carling, sedermera sömmerska på fabriken, började som springflicka år 1919 när hon var 15 år gammal. I hennes arbete ingick att hämta och lämna arbeten hos hemsömmerskor i Fritsla, att fästa och dra ut trådar och att hålla rent i lokalerna. Arbetet med att sopa den stora sysalen var tungt och dammigt. Efter drygt en månad fick Alice istället börja sy, hon gick först i lära hos sin syster. Hon arbetade med sömnad ett halvår och började sedan på tillskärningen, där hon blev kvar. Där arbetade hon med att ta fram foder, knappar och andra tillbehör och att plocka i ordning paket med det som behövdes till varje plagg.

Hösten 1918 strejkade arbetarna på fabriken. Fackklubben var då sannolikt relativt nybildad. Det var ekonomiskt tuffa tider för vanligt folk i och med världskriget som rasat på kontinenten i fyra år men när-

made sig sitt slut. Inflationen var hög och därför utbetalades så kallade dyrtidstillägg. Det befintliga dyrtidstillägget var på 20 procent av lönen och nu skulle det höjas. Arbetsgivaren erbjöd en höjning med ytterligare 10 procentenheter, till totalt 30 procent, men arbetarna ville ha 40 procent. Den 10 oktober gick man ut i strejk. Det var full uppslutning bakom strejken. Strejken varade i fem veckor och avblåstes den 15 november. Parterna hade då enats om att mötas på mitten och det nya tillägget blev 35 procent. Några av de intervjuade arbetarna minns strejken. En av fabriksarbetarna, Marta Persson, som då var tonåring och arbetade där med sin syster, minns oron över att gå hemma utan inkomst: "Det var någonting förskräckligt att gå och ingenting göra." Hennes mor gillade inte heller att barnen strejkade, "hon var mer gammalmodig".

Hemsömnaden

En viktig och karaktäristisk del i hur konfektionsindustrin var organiserad, åtminstone före 1950-talet, är att en stor del av produktionen utfördes av hemarbetare. Dessa hemsömmerskor utgjorde ursprungligen en majoritet av konfektionsbranschens arbetskraft. I takt med att fabriker växte, rationaliserades och försågs med symaskiner specialanpassade för särskilda sömnadsmoment, så minskade efterfrågan på hemsömmerskor. I Sjuhäradsbygden kvarlevde systemet dock jämförelsevis länge och var betydelsefullt på många fabriker fortfarande efter andra världskriget.

Även Fritsla Syfabrik anlät hemsömmerskor. Tygen skars till på fabriken så att hemsömmerskorna kunde hämta ut en bunt med material, exempelvis för tio par byxor. Många av Fritsla Syfabriks hemsömmerskor bodde i tätorten och kunde själva hämta och lämna material från fabriken. Till hemsömmerskor i Roasjö, Skephult, Ljushult och andra socknar i området, gick transporter med häst och vagn. Runt 1950 utbyttes hästtransporterna mot bil, vilket uppskattades av de anställda: "När han [disponent Uno Thorson] köpte ny bil så sa han, nu får ni ta den gamle bilen å ha till å köra ut på hemsömnad. Och det tyckte pojarna på lagret var roligt, så de körde gärna ut med hemsömnad", som en tjänsteman på fabriken berättar.

Flera av de intervjuade sömmerskorna berättar att de eller deras bekanta började med hemsömnad efter att de fått barn, som ett sätt att dra in pengar till familjen samtidigt som de kunde ta hand om barnen och hemmet. Det var tidvis inte helt lätt att få tag i hemsömmerskor.

visas i rum 215 Gustav Adolfs Folkskola

FRITSLA KONFEKTIONSFABRIK

Fritsla

**HERR- och POJKKLÄDER, FLICK- och
DAMKAPPOR**

Fritsla Syfabriks kläder såldes under varumärket Atlas. Här en annons ur katalogen för Boråsmässan 1949.

Många fabriker konkurrerade om arbetskraften. En lokal konkurrent om hemsömmerskorna i Fritsla var Ajo-konfektion, men Fritslabor sydde även för fabriker i Borås. 1951 fanns det fortfarande 31 personer i Fritsla som ägnade sig åt hemsömnad för industrin, varav två män. Detta enligt uppgifter från den statliga företagsräkningen som geografen Björn Sterner tagit fram.

Försäljning och sortiment

När syfabriken på 1910-talet införde herrkläder i sortimentet rekryterades skräddare från Vingåker i Sörmland, en ort som var känd för skrädderi och konfektion. Vingåkersskräddarna ledde arbetslag där sömnaden fördelades enligt en enklare modell av momentsömnad.

Herrkonfektionen såldes under varumärket Atlas, eller Atlas-kläder.

Länge användes en logotype där ordet Atlas är skrivet i en triangel, som synes på bilden. Under andra världskriget gick en stor del av produktionen till försvaret, framför allt syddes militärrockar. På fabriken syddes ibland också måttbeställda kläder, exempelvis kostymer till fabriksledningen.

Ett exempel på omfattningen av Fritsla Syfabriks produktion ges i tabellen nedan. Där visas antalet plagg av olika typer som företaget producerade under år 1949. Uppgifterna i tabellen kommer från företagets eget underlag som lämnades till Kommerskollegium för den årliga industristatistiken. Materialet har sedan excerperats av Ulla Wikander. Tabellen visar att utbudet av barnkläder nästan helt försvunnit framme vid 1949 – företaget hade ju ursprungligen varit inriktat på barnkonfektion. Istället dominerar herrkostymer av olika slag. Även damkapporna är många till antalet. Vi ser också att 1 672 trenchcoats syddes, ett plagg som då var på modet.

Produktion år 1949 vid Fritsla Konfektionsfabrik/Fritsla Syfabrik

Plaggtyp	Antal	Saluvärde
Kavajkostymer i ylle	3 706 st	430 000 kr
Sport- och skidkostymer	7 934 st	600 000 kr
Udda yllekavajer	563 st	30 000 kr
Udda västar	104 st	1 500 kr
Yllebyxor, herr	1 944 st	42 000 kr
Trenchcoats	1 672 st	190 000 kr
Damkappor	4 526 st	275 000 kr
Yllejackor, dam	157 st	7 800 kr
Gosskostymer	313 st	15 500 kr
Udda pojkbxor	139 st	2 000 kr
Yllekappor, barn	111 st	4 400 kr
Impregnerade rockar, barn	45 st	2 250 kr

Källa: Samma som föreg. tabell.

Bland Fritsla Syfabriks större kunder fanns varuhus som Paul U Bergström (PUB) och NK i Stockholm och Valerius Hansson i Göteborg. Två män arbetade som resande försäljare och sålde till klädbutiker runtom i landet. Även disponenten Uno Thorson deltog i säljresor. När man besökte större städer var det brukligt att hyra ett rum på hotell som fungerade som visningsrum, dit kunder fick komma och titta på de uppsydda proverna inför kommande säsong. I samband med detta ordnades lite kalas som skulle få kunderna på gott humör, dessa festligheter kunde pågå in på sena kvällen.

Mycket tid lades på försäljningsresorna. Eftersom kollektionerna förnyades regelbundet kunde man knappast räkna med att kunderna skulle beställa plagg utan att ha sett de senaste modellerna.

Tillverkningen i fabriken skedde i takt med att orderna kom in, vilket innebar att man bara sydde sådant som det fanns en beställning på, med undantag för vissa storsäljare. Därmed blev risken mindre att fabriken blev stående med osålda lager. Denna modell för försäljning och tillverkning känns igen även från andra konfektionsfirmor vid denna tid. Se exempel i När man sydde kläder på fabrik, kapitel 11.

Fritsla Syfabriks större kunder var måna om att deras konkurrenter inte skulle få köpa samma klädmodeller. När kunder hade ensamrätt på en produkt kallades det för ett solo-mönster. Det förekom också att större kunder begärde att få lokalt monopol på syfabrikens varor i sin stad. Därutöver såldes många plagg på plats i Fritsla, i fabriken egen butik i källaren, där det även såldes tyger, foder och inköpta varor såsom underkläder och strumpor.

Konfektions AB Funk tar över fabriken

Fritsla Syfabrik gick i konkurs 1955. Företaget hade då hunnit byta namn till det kanske modernare Fritsla Konfektionsfabrik och drevs som enskild firma av Uno Thorson (tidigare hade det varit ett aktiebolag). Åren fram till konkursen hade inneburit stora nedskärningar; fabriken gick från ett 100-tal anställda till 45–50, alltså en halvering av arbetsstyrkan.

Försäljningen hade gått trögt de sista säsongerna. Om plaggen inte sålde som beräknat fick man inte valuta för de materialinköp som gjorts. Företaget saknade till slut kapital för att göra nya tyginköp för kommande säsong, betala löner och andra utgifter. Samtidigt beviljade bankerna inga nya lån. Resultatet blev alltså konkurs, 1955. De modeinriktade konfektionsföretagen var särskilt sårbara eftersom de

var så beroende av att lyckas med försäljningen varje säsong. Så snart en säsong var avklarad påbörjades nästa, med ett nytt sortiment. Plagg som blivit kvar från tidigare säsonger förlorade snabbt i värde. Dessa mekanismer i modet går dock betydligt snabbare idag.

En global ekonomisk händelse som sannolikt bidrog till Fritsla Syfabriks ekonomiska svårigheter var att textilmarknaden i början av 1950-talet upplevt en stor expansion i samband med Koreakrigets utbrott. Denna ökade efterfrågan blev dock snart mättad, med följd att många fabriker överproducerade och att priserna föll. En annan förändring som ägde rum under 1940- och 1950-talen var att ylle överlag blev mindre populärt, medan bomullstyg och konstfiber blev vanligare. Ett företag som Fritsla Syfabrik, vars sortiment i hög grad bestod av ylleplagg, behövde anpassa sig efter sådana trendskiften.

De sista tjänstemännen var kvar på syfabriken tills alldeles i slutet av 1955. I början av 1956 övertogs lokalerna av Konfektions AB Funk. Detta företag hade sitt huvudkontor i Borås och gjorde Fritsla till en filialfabrik för sömnad av kavajer. Konfektions AB Funk drev också fabriker i Vegby och Dannike. Eftersom fabriken i Fritsla var en filial försvann hela kontorsdelen vid Funks övertagande 1956. Dessa funktioner fanns centralt i Borås. I början utfördes även tillskärningen i Borås, där också företagens varulager var beläget. Successivt satsade man dock mer på fabriken i Fritsla.

När Funk tog över verksamheten återanställdes en stor del av Fritsla Syfabriks tidigare personal. Det var dock ett glapp på uppskattningsvis ett halvår innan Funk tog över. Efter hand byttes det mesta av maskiner och annan utrustning ut och moderniserades. Exempelvis var det slut med att sitta på borden och sy, nu ordnades ordentliga sittplatser. Arbetare vittnar om att arbetet på fabriken blev mer styrt i och med de nya ägarna, exempelvis infördes tidsstudier för att effektivisera produktionen.

1970, när Konfektions AB Funk meddelade att företaget skulle läggas ned, var anläggningen i Fritsla deras allra största, med 80 anställda. Fabrikschef i Fritsla var då Göran Frantzich. Varumärket Funk levde sedan vidare ett antal år genom "Funk-byxan", men den verksamheten var inte knuten till Fritsla.

Beskedet om Funks avveckling innebar ett "Chockbesked i Fritsla", enligt Borås Tidning (1970-08-08). Fabriksnedläggningen rapporterades inte bara i lokalpressen i Sjuhärad. Så här skriver exempelvis Göteborgs-Tidningen (1970-08-08): "Stämningen är tryckt i Fritsla i dag.

Art. 316. Höstens stora favorit är denna klänning av Eisers lättvättade Crimped polyesterjersey.

Färg: Gul-svart.

8750

Art. 308 Elegant och skön klänning av lättskött Crimped polyesterjersey.

Färg: gul.

8250

Art. 901. Svart blomma som matchar fint. 10:95

Jerseylene

Storlekar 34—46

winges mode

- låga priser
- design Ing-Britt
- egen tillverkning

510 20 FRITSLA
Box 21
Ordertel. 0320-708 55

— Ring när som helst
vi har dygnet-runt-service.

Ni betalar det pris som anges i katalogen
inga extra kostnader tillkommer.

Omslag till katalog från postorderfirman Wings mode, troligen 1971. Wings tog över fabriken efter att Funk lagt ner.

Funks är en av ortens största företag med sina 80 anställda. Några möjligheter att slussa in dem i andra företag i Fritsla finns inte.” Pres-saren Nils Simonsson, som då hade varit på fabriken i 41 år, tillhörde de arbetare som fick ge en kommentar i tidningsartikeln. Han oroade sig för framtiden: ”Framtiden vågar jag inte tänka på. Hur det går med huset vet jag inte. Det är bara att hoppas att jag får nytt jobb så jag kan bo kvar i Fritsla.”

Ett annat företag som huserat i byggnaden är postorderfirman Wings Mode. Detta var under 1970-talet. Det mesta av Wings sömnad var utlagd på lönsömnadsfirmor och hemsömmerskor, men provsömnad av ny modeller utfördes i de egna lokalerna. Wings Mode grundades och drevs av Ing-Britt och Atle Winge. Det var Ing-Britt som designade plaggen som såldes. Ägarna till Wings drev även firman Din Boutique. Sedan ett par decennier tillbaka finns Fritsla Tyglager i lokalerna, ett företag som säljer tyger och inredningsartiklar. I en av sidobyggnaderna på fastigheten ligger ett bageri. Själva fabriksbyggnaden besitter tveklöst kulturhistoriska värden. Den är dock inte formellt utpekad i Marks kommuns kulturmiljöprogram. Byggnaden beskrivs däremot i en inventering av tekoindustrins bebyggelse i Mark från 1988 som ”en pärla under ett skal av eternit”.

En del av vårt kulturarv

Agnes, en kvinna i Fritsla som intervjuades 1982 när hon var 77 år gammal, tyckte inte att hennes långa erfarenhet från textilindustrin var något särskilt att minnas. Hon hade sytt herrkonfektion på Fritsla Syfabrik i sin ungdom, arbetat som hemsömmerska och på andra sy-verkstäder, hon hade sytt handskar i Borås, arbetat på skofabrik och drivit egen firma som gjorde vadd och rullade garner. Hennes föräldrar och make hade alla arbetat på L.J. Wingqvist. Hon och hennes familj var således ett typexempel på den enorma inverkan som tekoindustrin hade på näringsliv, sysselsättning och lokalsamhälle i Sjuhäradsbygden under förra århundradet. Men när hon såg tillbaka på sitt arbetsliv av-färdade hon det med att hon varit en ”hoppjerka” och att: ”det är väl inget att kunna ... det försvinner ju allt det här, så det är ju ingenting som en har någon nytta av.”

I själva verket satt kvinnor som Agnes på erfarenheter av stort värde. De hade varit med om att bygga upp och utveckla en av dåtidens viktigaste svenska industrigrenar – tekoindustrin – och samlat på sig kunskap om ett arbete som idag tillhör vår historia och vårt kulturarv.

Det är som en del av detta textila kulturarv som Fritsla Syfabrik ska betraktas, en pionjärverksamhet inom 1900-talets konfektionsindustri.

Otryckta källor

Dagspress via Textilmuseets klipparkiv samt via KB:s databas "Svenska dagstidningar". Excerpter av primärmaterial till industristatistiken. Kommerskollegiums Statistiska byrås arkiv, Riksarkivet. (Lästa via Riksarkivets Digitala Forskarsal samt via excerpter från Ulla Wikander i Textilmuseets arkiv.)

Intervjuer med personer som arbetat på Fritsla Syfabrik. Utförda av Ulla Wikander 1982. Transkriberade kopior i Textilmuseets arkiv.

Samtal med Ros-Marie Dresch, Fritsla, dotter till grundarna av Wings Mode (februari 2023).

Tryckta källor

Daun, Johannes, När man sydde kläder på fabrik: Den svenska konfektionsindustrins historia cirka 1900–1980, Göteborg: Bokförlaget Daidalos, 2022.

Ganslandt, Marie, Anders Larson & Trad Wrigglesworth, Textilindustriinventering, Älvsborgs län. Rapport 1. Marks kommun, Borås 1988.

Persson, Kenneth, Gösta Svensson & Sven Svensson (red.), Fritsla förr i tiden, Fritsla: Fritsla natur- och hembygdsförening, 1993.

Sterner, Björn, Textil hemindustri i Sjuhäradsbygden under 1900-talets första hälft, Stockholm: I.T, 1973.

Svensk textil- och beklädnadskalender. Flera årgångar.

1968 beviljade Fritsla byggnadsnämnd tillstånd för ombyggnad av fabriken. Bild ur bygglövs handlingen.

Gösta Gustavsson i Solbacken formar träet med vana händer. I kanske 500 år har svarvarna snurrat i Hyssna.

Spinnrockar, förläggare och svarvtradition i Hyssna

HANS JOHANSSON

Hyssna är vida känt för spinnrockar som här tillverkades i stor skala och såldes vida omkring. Svarvning var kärnan i tillverkningen. När spinnrockseran var över fortsatte Hyssnaföretag att svarva, bland annat bobiner och rullar för textilindustrin och komponenter för möbler. Om detta skriver Hans Johansson, vars Melltorps såg har levererat virke till rocktillverkare och andra svarvare i generationer.

Sjuhäradsbygden förknippas starkt med förläggarverksamhet: att en förläggare placerar ut utrustning och material hos hemarbetande för att sedan samla in produkterna för försäljning. När det i mitten av 1800-talet fanns gott om vävnadsförläggare så fanns det endast en spinnrocksförläggare i Marks härad.

Just spinnrockstillverkning genom svarvning är något som har genomsytrat Hyssna, där yrket gått från far till son i generationer sedan 1500-talet. Under 1800-talets senare hälft fanns det ett femtiotal tillverkare av spinnrockar, så kallad rocksvarvare, i Hyssna. Alla sålde inte till förläggaren utan skötte försäljningen själva på olika marknader. Det förekom också att en del hyssnabor köpte spinnrockar direkt av för-

Unik förläggargård. Medan Mark och Kind hade många förläggare med textil inriktning fanns bara en enda spinrockförläggare, lanthandlaren Anders Jonasson. Här är hans bostad Högen.

läggaren för att sälja dem vidare på marknader med en viss förtjänst.

Lanthandlaren Anders Jonasson, Högen, Hyssna var 1842 den enda registrerade spinnrocksförläggaren i trakten. Han försåg sannolikt rocksvavarna i torpen med virke från Melltorp och Högens kvarn och sågverk, som ligger längs med ån Surtan. Sannolikt var även smeden i Melltorp anlitad att göra de smidda vevstakarna. Vevstaken är den del i en vevmekanism som överför en rätlinjig rörelse till en roterande.

De rocksvavare som producerade större mängder var mer beroende av förläggaren än de som tillverkade färre. Detta eftersom de inte hade möjlighet att köpa in den mängd råvaror som krävdes för mer storskalig spinnrockproduktion. De var därför beroende av förläggaren som mellanhand, som också fungerade lite som en bank. Förläggaren kunde lämna kredit och försåg rocksvavarna med råvaror som de kunde betala vid ett senare tillfälle.

Familj med entreprenörsanda

Jonassons söner följde sin fars entreprenörsanda. När stickmaskinerna kom till Hyssna i början av 1880-talet såg de fyra sönerna en potential i tekniken och köpte in utrustning för maskinstickning. I slutet av 1910-talet sysselsatte bröderna 250 stickare i stugorna. Tre av bröderna hade på 1890-talet dessutom etablerat sig som vävnadsförläggare och hade kontrakt med drygt 900 väverskor. En av bröderna, Gustav Andersson, var också huvudredare för båten Isa, ångbåten som trafikerade Lygnern mellan Sätilla och Fjärås. Även de andra bröderna var delägare i båten. På så vis kunde de få ut de färdiga produkterna närmare kusten och till tåget i Fjärås. Därifrån kunde varorna fraktas vidare till exempelvis Göteborg.

Vid två marknader 1867 sålde Anders Jonassons söner inte mindre än 100 spinnrockar. Kunden fick då betala dubbelt så mycket mot vad rocksvarvaren fått betalt.

Från far till son i generationer

Svarvtraditionen har gått i generationer från far till son i Hyssnatrakten sedan 1500-talet. Innan porslinets intåg svarvades fat, koppar och andra hushållsredskap.

Svarvknallarna reste runt bland gårdarna med sina svarvar och verktyg och kunde på så vis svarva på beställning.

Den som har satt mest prägel på spinnrocksvävningen i Hyssna var den tidigare lantvärnsmannen Lars Ryd, som föddes i slutet av 1700-talet. Lantvärnsmän var ett slags soldater som uttogs till lantvärnet under finska kriget 1808–1809. Gården han bodde på kallades för Väla. Lars hade ett ordspråk som gick: ”jak har vat ute i Väla” med syfte på sin lantvärnstimid. Man kan ana att Lars under sin tid som lantvärnsmän tillgodogjort sig kunskap som senare bidrog till att utveckla vävningen i hembygden.

De flesta av Lars manliga ättlingar hade som yrke att tillverka spinnrockar, och kallades i vardagligt språk för ”rockasvarvare”.

Oskar Persson, Hyssnas siste rocksvarvare

Vintern 2023 träffar jag Margit Johansson och Eivor Magnusson, döttrar till Hyssnas sista rocksvarvare, Oskar Persson. De berättar att deras far höll fast vid spinnrockstillverkningen under hela sitt yrkesliv, trots svårigheten att få ekonomisk bäring i försäljningen.

Oskar Persson i full aktion vid svarven. Han var den siste spinnrockssvarvaren i Hyssna, troligen i hela landet.

I slutet av 1960-talet blev spinnrocken återigen populär hemma i stugorna och Oskar fick uppleva en renässans. Nu ville folk ha spinnrockar till prydnad och inredning och var beredda att betala bra för dem. Som en av Sveriges sista rocksvarvare hamnade han på Dagens Nyheters förstasida. Detta resulterade i att det kom mängder av beställningar, till och med från Amerika, dit han levererade ett antal av sina alster.

Eivor beskriver Oskars lilla verkstad, där det intill svarvarna även fanns en smedja. Det fanns en hjulsvarv och på en mindre handvevad svarv tillverkade Oskar de små detaljerna.

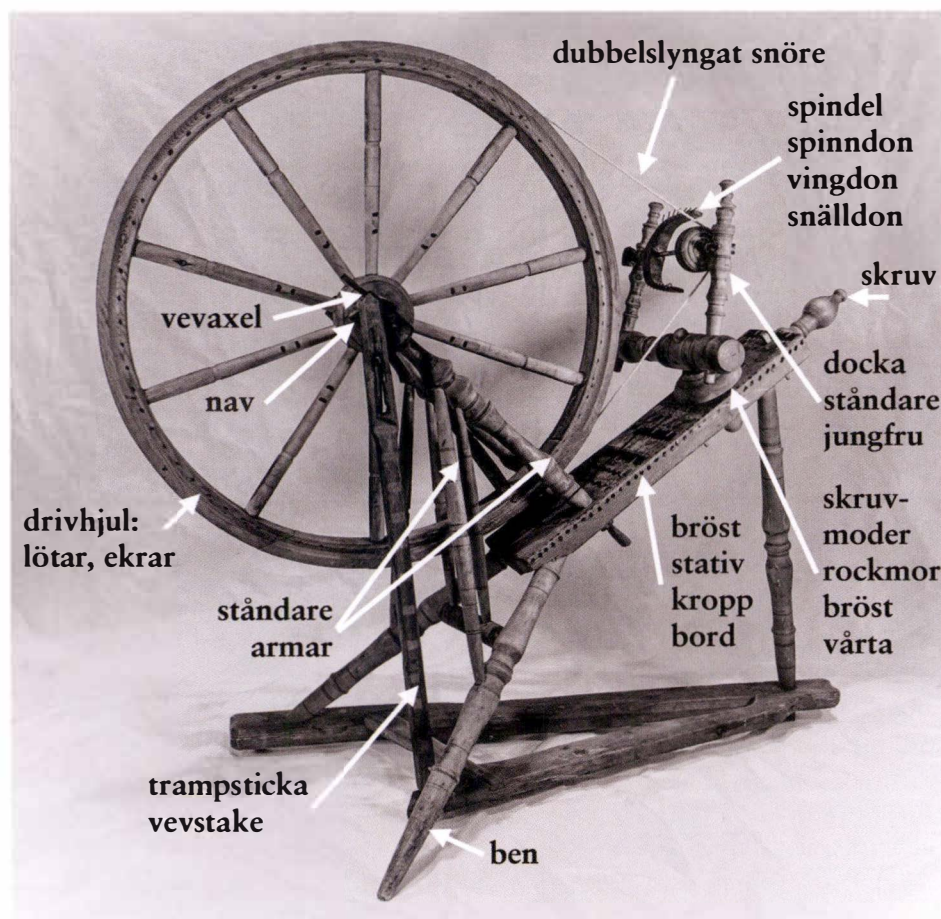
Han gjorde alla sina verktyg själv i smedjan, allt från svarvjärn till en del småsaker av metall på rockarna. När han smidde fast en ring på axeln till vingen hettade han upp materialet för att sedan springa till en plats där det fanns mjälajord och stoppade ner den för långsam kylning. Men hur fungerade det med vevningen av det stora hjulet till svarven, som behövdes göras för hand?

– Hemma var det en självklarhet att hjälpas åt. Eftersom mamma tog dagpassen fick jag och min syster Margit veva efter skolan för att pappa skulle kunna arbeta, förklarar Eivor.

Oskar jobbade efter egna mallar och mått och Eivor säger att hon

aldrig såg någon tumstock. Spinnrockstillverkningen krävde en viss planering. Först måste man skaffa virke: björk, gran och fur. Familjen var torpare och hade ett eget jordbruk som gjorde dem självförsörjande. Oskar var även näst intill självförsörjande på virke. Ibland var han tvungen att köpa hela träd av grannar för att få den rätta kvaliteten till tillverkningen. Vissa timmerstockar kördes till sågverket för genomsågning. Det gällde virke till hjulet, bordet och trampan.

En del timmerstockar sågade han med en bågsåg i lagom längder för att sedan klyva fram svarvämnen med yxa. Ämnena torkade han genom

Beteckningar över olika delar på en spinnrock. August Månsson har tillverkat den här fina Hyssnarocken.

att binda ett snöre runt ett antal och hänga upp på en spik i verkstaden. Margit berättar också om luckan ovanför köksspisen där han torkade virke. Under riktigt kalla vintrar tog han in huggkubben för att kunna arbeta i köket eftersom verkstaden saknade värme.

Det enda han inhandlade utifrån var draglimskakor, metallstång till smedjan och rött och blått färgstoff. För att få en svart rand höll man en eksticka mot hjulet när det gick i svarven så länge att det nästan tog eld. Draglimmet kokades i en speciell kokare som inte skulle bli varmare än åttio grader. Limmet applicerades sedan varmt med fina, veka kvistar av björk och sälg istället för pensel. Oskar tillverkade ungefär fyrtio spinnrockar om året. Han gjorde alltid fyra i varje omgång. Sina sista spinnrockar tillverkade Oskar som 87-åring. De kostade då 80 kronor styck.

Johannes Perssons spinnrocksverkstad finns på Göteborgs Stadsmuseum. Det var även den som sonen Oskar använde fram till 1970-talet.

Några som var kända för att tillverka spinnrockar med hög kvalitet var Johannes Persson (JPS), Oskar Persson (OPS) och August Månsson (AM).

Även de sista svarvarna i Hyssna som höll på fram till 1990-talet härstammar från Lars Ryd.

Knallarna och marknaderna

De bästa marknaderna fanns mot kusten, i Laholm, Falkenberg, Varberg, Kungsbacka, Morup och Göteborg. Inåt landet var marknaderna i Alingsås och Skara bra. I Skaraborgs län var det svårare att sälja de smäckra Hyssnarockarna. Där var folk vana vid klumpigare modeller. Spinnrockar såldes även på marknader i Mark och Kind.

År 1867 betalades i Kungsbacka två kronor för en spinnrock. Samma år kunde man få tre kronor i Falkenberg. I Varberg kostade en spinnrock med ekhjul 2,12 kronor.

Knallarna forslade rockarna på olika sätt. ”Stöta-Anders” forslade sina med en handdragen kärra och fick på så vis med sig 10–12 rockar. Namnet Stöta-Anders ska han ha fått eftersom hans förfäder gått med kyrkstöten. Han tjänade 50 öre mer per spinnrock på marknaden i stället för att sälja till förläggaren.

En kvinna vid namn Edla Andersdotter från Melltorp köpte tre spinnrockar åt gången och bar dem sedan på ryggen till bland annat Hisingen för att göra affärer.

Det fanns olika försäljningsknep. En svarvare brukade ställa sig på

Bobiner för textilindustrin blev en ny produkt för Hyssnas svarvare. Här Adolf Johanssons bobinverkstad vid Surtan som utvecklades till den första större svarvindustrin.

händerna på spinnrockens bröstbräda för att visa på hållbarheten hos den smäckra spinnrocken.

En annan rock svarvare brukade plocka ner en rock och placera framför sig. Kom det en kund sade han att rocken var bortlovad. Då blev köparen genast mer intresserad och fick köpa den 25 öre dyrare.

Svarvindustrins fortsatta utveckling i Hyssna

Under andra halvan av 1800-talet ersattes hushållsredskap i trä av porslin. Svarvade föremål efterfrågades mindre. Svarvarna inledde då ett samarbete med möbel- och textilindustrin. Särskilt textil- och svarvindustrin har varit mycket beroende av varandra.

Produktionen av tråd och garn blev möjlig tack vare de svarvade sländorna, spinnrockarna och spolrullar för garn, så kallade bobiner, och spetor.

Efter 1880 började vattenkraft användas för den grövre svarvningen, medan man fortfarande använde den handdrivna till finare svarvning.

Den vattendrivna Rya svarv vid ån Surtan byggdes 1902 av Alfred Johansson, barnbarn till Lars Ryd. Svarven drev han med sin bror Klas. Rya svarv var i drift fram till 1943 och tillverkade främst bobiner.

En tredje bror, Adolf Johansson, jobbade hos Strömans i Göteborg

som svarvare i sjutton år. Han återvände till Mark och startade egen verksamhet vid Surtan i Hajom. Det var svårt att få vattenhjulet att gå effektivt vid högvatten och 1899 flyttade han längre upp längs ån till Hyssna, där det fanns ett bättre fall. Huset monterades ner och sattes upp på den nya platsen. Vattenhjulet gick inte att demontera så det rullades till Hyssna. Den nya verkstaden utvecklades till den första större svarvindustrin i Hyssna, med namnet Adolf Johanssons Bobinverkstad.

Sönerna startade egna svarverier i flera generationer

Adolfs fyra söner, Robert, Erik, Gustav och Bertil, tog över firman som blev Hyssna bobinfabrik. 1932 satsade bröderna stort och byggde en turbindriven ramsåg på undervåningen och ett svarveri på övervåningen, efter att ha flyttat ytterligare ett hundratal meter uppströms.

1942 tog sonen Bertil över firman medan hans bröder startade egna verksamheter. Robert öppnade 1942 Hyssna Svarveri och Gustav och Erik startade Solbackens Svarveri 1946.

Under andra världskriget gick Hyssna Bobinfabrik på högvarv eftersom man då inte kunde importera bobiner från Italien och Finland längre. Samtidigt fick svarverier i Hyssna ta emot beställningar på handtag till handgranater.

Solbackens svarveri övertogs av Gustavs söner Gösta och Bertil. Sönerna till Erik fortsatte också de i samma spår, Lennart svarvade i huvudsak miniatyrer och Georg gjorde stora balustrader i ek (kraftiga, konstnärligt utformade räcken) till Gunnebo slott och utsmyckningar till kallbadhuset i Värberg.

Robers son Hugo Robertsson tog över Hyssna svarveri medan dottern Irma Karlsson startade Sätilla Träslöjd. Det blev även en del avknoppningar efter svarvarna då en del anställda öppnade eget, bland annat Hyssna Textilbobiner och Sjöholm & Larsson i Hajom.

I början av 1980-talet var det ett hundratal personer som arbetade med träsvarveri. Tio år senare köptes svarverierna upp av ett investeringsbolag. Man hade hoppats på en synergieffekt men resultatet blev i stället att alla svarverier lades ned. Så gick en minst tvåhundraårig kunskap och entreprenörsanda i Hyssna i graven. Kunskapen att producera från stock till färdig produkt som länge funnits i Hyssna försvann.

Några egna slutsatser från författaren

Eftersom ån Surtan är ett litet vattendrag och dessutom nästan helt torrt på sommaren, har det inte funnits förutsättningar för något större spinneri eller väveri här, i Hyssna, som på andra håll i Mark. Det har i sin tur lett till att människor själva har fått ta egna initiativ för att klara sitt uppehälle. Det har inte funnits någon ledande gestalt, som till exempel en brukspatron, på platsen. Människor har varit mer utlämnade åt sig själva. Det är kanske därför entreprenörsandan varit så stark ända in på 2000-talet. I början på 1980-talet var det 200 personer som pendlade in till Hyssnas möbel- och svarvindustrier.

Källor och litteratur

Anders Davidsson, bildansvarig

Hans Darelius, Affären på Högen 1847 – 1968, En lanthandels historia i Hyssna

Hugo Johansson, Hyssna en socken i Mark

August Melander, Sätilla pastorats jordeböcker

Rydals museum, utställning bygd på intervju med Gösta Gustafsson Solbackens svarveri

Hyssna textiltobiner, intervju med Nils Johansson

Intervju med Margit Johansson, Eivor Magnusson, barn till Oscar Persson

Intervju med Anne Arvidsson, spinnrockskunnig

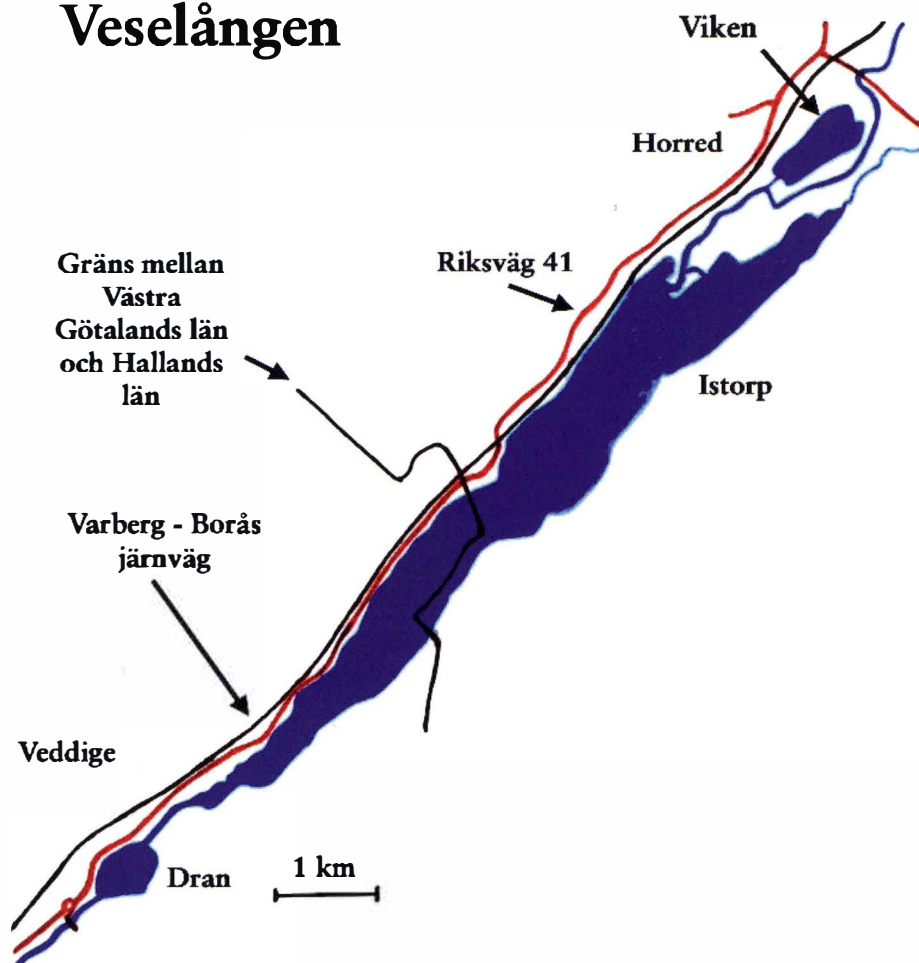
Göteborgs stadsmuseum

Hyssna Hembygdsmuseum, arkiv

Spinnglädje. Här förädlar ett gäng Hyssnakvinnor ull till finaste garn på rockar tillverkade i hembygden.

Veselången

Före sänkningen var Veselången en betydande, nio kilometer lång, sjö.

Veselången

– den försvunna sjön

BERTIL KARLSSON

Veselången var en gång en betydande sjö i Marks härad och in i Halland. Hur det gick till när den försvann redogör här lokalhistorikern Bertil Karlsson för. Trots upprepade ansträngningar att bli av med sjön återuppstår den delvis vid stora regnmängder i Viskans vattenområde.

Viskan rann genom sjön Veselången, som var nära nio kilometer lång och en kilometer bred. Sjön delades av socknarna Horred och Istorp i Västergötland och Veddige i Halland. Sjöns yta låg nära 13 meter över havet. Den sänktes åren kring 1860 med mer än 4 meter. 470 hektar sjöbotten torr-lades och ytterligare 560 hektar låglänt mark kunde dräneras bättre. Efter sänkningen kring 1860 var Veselången 3,5 kilometer lång och mindre än 300 meter bred. Nerströms Veselången rann Viskan genom den mindre sjön Dran i Veddige.

60 år senare grävde man igen för att säkrare kunna bärga hö på sjöbottnarna. Sedan dess är Viskan en grävd kanal genom den utdikade Veselången. Dran finns kvar något förminskad.

Veselångens tidiga historia

Under senaste istiden var landet vid Veselången täckt av mer än 2000 meter is som pressade ner jordytan. När inlandsisen smälte steg landet ur havet och Viskadalen blev en havsvik upp till Kinnarumma och Seglora. Efter några tusen års relativt snabb landhöjning snördes viken av vid Veddige och en insjö bildades i dalgången.

Havet kom tillbaka och Viskadalen blev på nytt en havsvik. Sedan började den nuvarande perioden med långsammare landhöjning. För omkring 6000 år sedan bildades sjön Veselången.

Viskan har genom tiderna fört med sig slam. Vid översvämningar har slammet byggt upp vallar närmast ån. Detta är tydligt vid Sundholmen och nerför ån förbi Horred. Den omgivande marken sluttar inte mot ån utan ifrån den.

Översvämningar skadade jordbruket

Landet kring Viskan och Veselången är sedan länge jordbruksmark. Gårdarna ligger i kanten av dalgången på minst 15 meters höjd över havet och på säkert avstånd från vattnet. En stor del av markerna användes förr som äng för höskörd och som bete. På 1800-talet ökade åkerarealen genom att man plöjde upp ängsmark.

Vid stora nederbörds mängder kan inte Viskan genom Veddige ta emot allt vattnet utan att nivån stiger och det blir översvämning till förfång för jordbruket. I det flacka landskapet påverkades stora arealer.

Nämndemannen Marcus Ericsson tog upp frågan på gällstämma i Istorps pastorat 1823. Han menade att översvämningarna hindrade hemmanen utmed sjön från odling. Det växande gräset fördärvades och höet flöt bort. Översvämningarna på minst 1000 tunnland skyldes på att fasta fiskegårdar, inrättningar för fiskfångst, tvärs över ån i Veddige bromsade vattnet, så att sjöns utlopp slammade igen. Man ville få bort fiskegårdarna och fördjupa ån. Det blev ingen grävning den gången, men tanken var väckt.

Prosten ville sänka sjön

Kyrkoherden och sedermera prosten Nils Paulsson kom till Istorps pastorat 1834. Han ivrade för sänkning av Veselången och såg framför sig att marker ”som dittills varit utan ringaste nytta, kunde förvandlas till bördiga åkerfält”. Pastoratsborna sade dock länge nej till projektet av fruktan för kostnaden.

På 1840-talet infördes nya statliga stöd för torrläggning av jordbruks-

Kommissionslantmätaren Carl Slöör hade en viktig roll i projektets början.

mark. 1853 lyckades prosten Paulsson tillsammans med Alexander Bundsen på Stora Kärret i Istorps få ett beslut om en undersökning. En bestyrelse valdes för att sätta igång sjösänkningen. Efter alla år av diskussion blev det nu fart på verksamheten.

Sjösänkning, inlösen av fisken och kvarnar

Kommissionslantmätaren i Älvsborgs län Carl Slöör lämnade ett förslag till sjösänkning i juli 1854. Slöör kände till trakten. Han hade från 1852 arbetat med laga skiftet i Istorps by med flera hemman. Carl Slöör hade räknat dels på en sänkning med 6½ fot dels på ytterligare 5 fot. Förutom

socknarna Horred, Istorps och Veddige vid Veselången berördes också Öxnevalla. Där skulle de lägst belägna markerna kunna dräneras bättre efter sjösänkningen.

Vid fallen nerströms Veselången fanns fisken och kvarnar, som måste lösas in innan man kunde gräva där. Arbetet med inlösen var igång hösten 1854.

Förening med stora befogenheter

Den 8 mars 1855 hölls sammanträde i Istorps prästgård med delägarna i föreningen för sjön Veselångens sänkning. Ett reglemente antogs och en direktion valdes med prosten Nils Paulsson som ordförande, hovkamraren Carl Gustaf Carlberg som kassör och häradssdomare Henrik Hansson som ledamot med tillsyn över arbetet. Suppleanter blev handlanden Johan Olsson Schmidt på Sundholmens gästgivargård och hemmansägaren Johannes Johansson i Kantabur i Veddige.

Den tolfte paragrafen i protokollet lyder: "Direktionen äger obegränsad rätt att i avseende på Bolagets angelägenheter fritt göra och låta efter bästa övertygelse". Reglementet in-tecknades vid Marks häradsrätt den 18 februari 1857.

Kapten Anton Remmer hade en stor roll i arbetet med sjösänkningen.

Stora jordmassor skulle bort

Kaptenen vid väg- och vattenbyggnadskåren Anton Remmer lämnade ett detaljerat förslag med kostnader daterat Engelholm den 27 september 1855. I Viskan nerströms Veselången i Veddige skulle grävas och muddras 1,7 km, vid Viskans utlopp i sjön i Horred nära 3 km. Större stenar fiskades upp med sax och hårdare grus togs upp med handmudderskoppor. Lösare botten fördjupades med ångmudderverk. Spadar användes också. Totalt skulle 374 000 kubikmeter massor bort. Arbetet för en sänkning med 12½ fot skulle kosta 112 055 riksdaler. Anton Remmer

nämns flera gånger i handlingarna. Han var arbetschef för projektet.

Den 27 mars 1858 godkände Kongl. Majt. Kapten Remmers förslag och beviljade statsbidrag på 50 000 riksdaler varav 40 000 som lån och 10 000 som anslag. Kontrakt skrevs med Kongl. Styrelsen för Allmänna Väg- och Vattenbyggnader den 18 juni 1858. Arbetet skulle vara klart 1862.

Vid sammanträde för laga skifte i Hinnared i december 1858 uppgavs att arbetet med sjösänkningen påbörjades de sista dagarna i juni 1855 och pågick fyra månader. Året därpå höll man på sex månader och 1857 hela sju månader. En del arbete med Viskans utlopp i Veselången återstod. Det resterande arbetet blev färdigt sju år senare. En förklaring till förseningen finns i besiktningsbetyget från 1865.

Utdebitering och protester

Sommaren 1859 uppgavs att sjösänkningen skulle kosta 218 592 riksdaler. Den 15 november 1860 utdebiterades 100 000 riksdaler från de 90 delägarna. 17 av dem ville eller kunde inte betala och instämdes till Marks häradsrätt. Några hade sålt sina gårdar. Tio dömdes att betala.

En andra utdebitering på samma belopp gjordes i augusti 1861. Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning skrev den 17 april 1863 att kostnaden för sjösänkningen var uppe i 300 030 riksdaler.

Prosten Nils Paulsson hade skänkt 30 000 riksdaler för att arbetet skulle kunna göras klart.

Klart och besiktigat 1865

Sjösänkningen undersöktes och besiktigades 1865.

Nerströms den lilla sjön Dran i Veddige var Nyqvarns vattenfall med 4 fots höjd inköpt och dammen borttagen.

Vid Veselångens utlopp genom Viskan konstaterades att sjön hade blivit sänkt 14½ à 15 fot i stället för 12½ fot efter det godkända förslaget.

I nordost hade en avloppskanal blivit grävd från den lilla sjön Horreds Vik till Viskan. En annan kanal ledde Lillån till Viskan. Grävningen för ett rakare utlopp av Viskan var gjord, men en del av muddringen genom den torrlagda delen av sjöbottnen återstod.

Vattenståndet var nu så lågt att ångmudderverket inte kunde flyta här. Vid besiktningen stod arbetare på bräder och grävde för hand. Strömmen var så strid att den kunde väntas skära upp återstoden.

Besiktningssmannen ansåg att ytterligare muddring var obehövlig och att arbetet för sjösänkningen var fullbordat enligt plan. Besiktningens betyget undertecknades den 20 september 1865.

Vunnen mark och kostnader fördelas

Förste lantmätaren i Hallands län Jakob Samuel Wallmark höll sammanträde på Sundholmens gästgivargård den 14 augusti 1865 för att fördela jordvinster och kostnader efter Veselångens sänkning. Till sin hjälp hade han lantmäteriauskultanten Emil Angel.

Efter slutbesiktningen kom lantmätarna tillbaka i oktober. De stakade ut gränser i sjöbottnarna och värderade markerna, som ingick i sjösänkningensföretaget. Två hantlangare med spadar hjälpte till.

Värderingen i riksdaler per tunnland omfattade 1283 poster. Uträkningslängden omfattade 1054 tunnland åker och 1013 tunnland äng. Det sammanlagda markvärdet hade ökat från 140 613 riksdaler 1854 till 393 551 riksdaler 1865.

Bolagets skulder, inbetalningar och utbetalningar räknades fram med 6 procents ränta till den 1 november 1866. Då skulle 376 575 riksdaler fördelas. Efter avdrag för tidigare inbetalningar med ränta återstod för delägarna att betala 105 873 riksdaler. Totalt fick de betala en riksdaler och femtio öre för varje riksdalers värdeökning.

Förrättningen avslutades den 23 augusti 1866. Den överklagades och ärendet avgjordes av Kongl. Majt. den 6 december 1871.

Bild tagen i januari 2023 i riktning mot Veddige. Veselången gör sig påmind.

Bild från samma plats men här i riktning mot Istorp.

Den nyvunna marken översvämmas - nya tag

På den torrlagda sjöbotten började det växa gräs, som skördades till hö. Man märkte snart att den nya ängsmarken ibland översvämmades så att höet förstördes eller flöt bort. För att råda bot på detta gjorde lantbruksingenjör Ludvig Rosén 1886 ett förslag om att sänka resten av Veselången med fyra fot. Förslaget genomfördes inte. Efter ytterligare elva år togs frågan upp igen.

Den 31 december 1897 kom lantbruksingenjör Herrman Steinmetz i Göteborg till Töllebäcks skolhus i Istorp för syneförrättning om reglering av Viskan. En grävning för att undvika vinterarnas högvatten skulle bli alltför kostsam eftersom utloppet var omgivet av mycket höga stränder. Tanken var att undvika de svåraste översvämningarna på somrarna.

Steinmetz utgick från Roséns arbete och föreslog 1899 reglering av Viskan med grävning längs sjöbotten och ner till Kalvhults och Telnebackas kvarnar i Veddige.

Förslaget innehåller tio sidor med profiler och en detaljerad karta med

Gräskörd 2023 på den tidigare sjöbottnen.

Modern karta visar hur Viskan idag löper genom Veselångens gamla område. Namnet Veselången är ännu markerat där ån vidgar sig något.

begränsningskurva för delaktighet i sänkingsföretaget, det som fanns kvar av Veselången och den planerade grävningen. Planen godkändes 1907, men arbetet dröjde flera år.

Andra sjösänkningen

1914 befanns tiden vara inne för att sätta igång. Arbetet började året därpå och åter kom ett mudderverk till Viskan. Lantbruksingenjör Carl Bernhard Carlsson i Halmstad uppdaterade Steinmetz förslag.

Arbetet stod stilla en tid, men blev klart 1921. Sedan dess är Viskan mellan Horred och Veddige en grävd kanal. Den underhålls av Viskaåns sänkingsföretag enligt Steinmetz ritningar.

Veselången är borta, men återuppstår vid stora mängder nederbörd.

Författarens kommentarer

Uppgift om Veselångens höjd över havet före 1855 saknas, men den kan räknas fram. Generalstabskartan från 1871 anger 28,8 (svenska) fot och sänkningen var 14,5 à 15 fot. Om dessa siffror är de rätta var nivån $28,8 + 14,7 = 43,5$ fot eller 12,9 meter.

Carl Slöörs karta och förslag till sänkning från 1854 har inte återfunnits, men det finns lantmäterikartor från tiden före sjösänkningen för de flesta byarna och hemmanen runt Veselången med strandlinjen inritad.

Kartan i början av artikeln är ritad efter Steinmetz karta, som ger en bra bild av Veselången utom vid Viskans utlopp i sjön. Där hade man grävt kring 1860. Fyra kartor från 1713 och fram till 1845 visar att utloppet ändrades med tiden. Ån förde med sig slam, som avlagrades vid mynningen och bildade ett delta. Åmynningen är ritad efter en karta från 1845.

Under 25 års tid, innan den första sjösänkningen blev klar, hade åkera- realen i Horred och Istorp ökat med 50 procent och i Öxnevalla med 75 procent, eller sammanlagt 1500 tunnland i de tre socknarna. Detta hade skett genom uppodling av ängsmark.

Veselången sträckte sig inte till Öxnevalla och redan vid laga skifte 1844 - 1847 hade två gårdar flyttats ut till de lägsta delarna av Öxnevalla ängar. Gården Segerstad i Öxnevalla köptes ihop under en följd av år med början 1847 vid laga skiftet.

Artikelförfattaren Bertil Karlsson har grävt i historien om Veselängens sänkning. Här med ett av dokumenten som ger detaljer om projektet.

Verksamhetsberättelse 2021

Styrelse

Styrelsen för De sju häradernas kulturhistoriska förening har haft följande sammansättning:

			Mandatperiod
Ordförande	Iréne Arvidsson	Borås	2021
Vice ordförande	Lars-Olof Johansson	Fristad	2020 – 21
Skattmästare	Birgit Olsson	Hyssna	2021 – 22
Sekreterare	Birgit Andersson	Finnekumla	2021 – 22
Ledamöter	Helen Flensburg	Fristad	2021 – 22
	Marianne Lindh	Asklanda	2020 – 21
	Morgan Nilsson	Sexdrega	2021 – 22
	Inge Pettersson	Aplared	2021 – 22
	Gunnar Toresson	Sandhult	2020 – 21
	Rolf Enander	Vegby	2021
Suppleant	Christer Falk	Bollebygd	2021

Till styrelsens sammanträden har museichef Ulrika Kullenberg adjungerats.

Styrelsen har haft elva protokollförda sammanträden under 2021, genomförda med några få på plats och övriga närvarande via digital länk

på grund av pandemirestriktioner.

Valberedning under året har varit Ann-Britt Boman och styrelsens representant Lars-Olof Johansson (sammankallande).

Revisorer under året har varit Lennart Wasling och Holger Sandin samt Rolf Eriksson suppleant.

Föreningsstämma

Ordinarie föreningsstämma hölls, på grund av coronapandemins restriktioner dels i Gästgiveriet på Borås Museum, dels digitalt, den 21 maj. 31 medlemmar, varav 19 via länk, deltog på årsstämman. Stämman avslutades med kaffe med dopp i Gästgivargårdens café. Alla närvarande erbjöds därefter att åse generalrepetitionen av sommarens vandrande teaterföreställning, ett inslag i föreningens firande av Borås 400 år.

Medlemmar

Vid årets slut hade föreningen 325 betalande huvudmedlemmar (varav 19 föreningar och företag), 111 familjemedlemmar och 14 ständiga medlemmar, totalt alltså 450. Bibliotek och andra institutioner som regelbundet erhåller årsboken har inte medräknats. Jämfört med 2019 har medlemsantalet ökat med 24. Årsavgiften har varit 150 kronor för huvudmedlem och 50 kronor för familjemedlem.

Programverksamhet

Även 2021 blev ett annorlunda år för hela världen och självklart påverkades också föreningen av pandemin och dess restriktioner. Trots det lyckades föreningen genomföra alla av de planerade 38 arrangemangen inom ramen

Toarpsgruppens knallefilm hörde till lockande programpunkter.

för projektet "D7kfs firande av Borås 400 år". Fem av dem erbjöds dock endast digitalt. Självklart hade föreningen inte kompetens att själva genomföra det digra programmet. Därför etablerades samarbete med ett flertal föreningar och institutioner. Utöver Borås Museum/Textilmuseet och Toarpsgruppen har Hem-

gården, Textilhistoriska sällskapet, Västragötalandsregionen (VGR), IF Elfsborg, Designgruppen, Viskastrandsgymnasiet samt Högskolan i Borås varit aktiva i genomförandet. Sparbanksstiftelsen Sjuhärad m fl gav projektet de ekonomiska förutsättningar som gjorde allt möjligt. Några programpunkter som var extra attraktiva för allmänheten är Toarpsgruppens film “Knallen packar sin fässing”, de sju föreläsningarna, hantverksworkshopen “Slöjd o soppa” och inte minst Hemgårdens teatervandringar såväl i centrum som i Ramnaparken ledda av Gunilla Rydholm och Lennart Eriksson.

Hemgårdens teatervandringar, här i Ramnaparken, ger liv åt historien.

Utanför jubileumsprojektet arrangerade föreningen också de traditionella Sommarsöndagarna med allsång, uppträdande och dans. Pandemi restriktionerna medförde en del åtgärder men arrangemangen kunde genomföras till stor glädje för såväl besökare som artister. Vädrets makter höll sig också på arrangörernas sida, endast ett uppträdande fick förläggas till Redskapsboden. Ett av sommarens uppträdanden vände sig särskilt till barn vilket lockade ca 50 barn att sjunga tillsammans med Systrarna K. De fyra

Systrarna K lockade många barn till Ramnaparken.

Kulturarvsdag innebär slåttergille på föreningens mark i Hökerum i samarbete med Södra Vings hembygdsförening.

söndagarna besöktes av mellan 120 och 200 personer/tillfälle.

På Kulturarvsdagen den 5 september blev det slåttergille på föreningens tomt i Hökerum i samarbete med Södra Vings hembygdsförening. Drygt 20 personer mötte upp med liar, räfsor, högafflar och kaffekorgar och gjorde dagen minnesvärd samtidigt som gravfältet fick sitt underhåll. Den 4 december var det dags för en ny variant av jularrangemang.

Den traditionella julmarknaden blev 2021 Jul i Ramnaparken, ett arrangemang utan kommersialism. I stället erbjöds guidade turer på museet, musikarrangemang i kyrkan, sagoberättande, tipspromenad, pys-sel, dans kring granen och bemannade hus. Såväl personal som volontärer gick runt i tidstypiska kläder och självklart fanns det pepparkakor, lussekatter och varm choklad i caféet. Runt om i parken hördes musik från Borås Spelmanslag och barnen kunde åka häst och vagn. Alltsammans ett samarrangemang mellan Borås Museum, Hemslöjdskonsulenterna, D7kf, Borås Hembygds-gille och Borås Spelmanslag.

Årsboken

Utgivningen av årgång 57 av D7kfs årsböcker sammanföll med firandet av Borås 400 år och innehåller en historisk dokumentation av stadens utveckling under de 400 åren med fokus på handel och industrialisering. Författarna i boken är desamma som de personer som föreläst under året. Redaktör för boken har varit Anngerd Lönn, medlem i föreningen. Arbetet med boken påbörjades under hösten 2020 och avslutades med layout-arbete och tryckning hösten 2021. Styrelsen har kontinuerligt informerats om processen. Ekonomiska bidrag har erhållits från Sparbanksstiftelsen Sjuhärad, Wärenstams stiftelse, Elna Bengtssons fond och Borås Stads Kulturnämnd. Därutöver har egna medel tillskjutits. I december 2021 distribuerades boken till alla medlemmar och till dem som på något sätt bidrog till genomförandet av föreningens firande av Borås 400 år.

Utmärkelse

Årets kulturhistoriska förening utsågs 2021 bland de ideella föreningar inom Sjuhärad som nominerats och som på ett framträdande och förtjänstfullt sätt främjar kulturmiljövård. Årets utmärkelse gick till

57:e årsboken presenterades under året. Fokus på jubilerande Borås.

Ingbrit Gunnarsson, ordförande i Horreds, Istorps och Öxnevalla hembygdsförening tar emot utmärkelsen av Iréne Arvidsson.

Horreds, Istorps och Öxnevalla hembygdsförening med motiveringen ” ... för sitt förtjänstfulla arbete och stora engagemang i att göra kulturarvet känt och tillgängligt. Genom en gedigen variation av sätt, platser och målgrupper inspirerar de många att bevara och restaurera det gamla och samtidigt finna nya former för att utveckla kulturarvet i hembygden.” Utdelningen hölls i Horreds församlingshem den 8 november.

Förtjänstplakett

2021 års förtjänstplakett tilldelades Roland Persgård för att han under många år bedrivit ett förtjänstfullt arbete inom Brämhults hembygdsförening.

Särskilt bör framhållas de många torp- och kulturvandringarna, fyndet av en järnframställningsplats från järnåldern vid Kärra, samt flertalet dokumentationer av kultur och fornminnen i Brämhults socken. Plakett och blommor överlämnades i samband med föreningens årsstämma i maj.

Årets förtjänstplakett gick till Roland Persgård, Brämhults hembygdsförening, Iréne Arvidsson överlämnade plaketten.

Externa medel

Föreningen har under 2021 ansökt om och erhållit medel från flera bidragsgivare och för flera projekt. Utöver det årliga verksamhetsbidraget från Kulturnämnden, som 2021 var 100 000 kr, erhöles 50 000 kr från Elna Bengtssons fond för årsboken, 150 000 i bidrag från Sparbanksstiftelsen Sjuhärad för ljussättning av Ramnakyrkan och samma summa för samma ändamål från Borås Stads kommunstyrelse samt 50 000 för aktiviteter i Ramnaparken också från Borås Stads kommunstyrelse.

Samarbetet med Medborgarskolan ger ekonomiskt stöd för studiecirkelverksamhet och arrangemang vilket 2021 innebar 3 660:-.

Ekonomi 2021

Resultaträkning

Intäkter

Medlemsavgifter	52 100
Gåvor från medlemmar	3 111
Bokförsäljning, övrig försäljning	2 912
Övriga bidrag, utdelning	11 672
400-årsjubileum	15 000
Årsbok	180 070
Ramn kyrkan (Borås stad)	150 000
Kommunala bidrag	100 000
Totalt	514 865

Kostnader

Årsboken	11 250
Årets kulturhistoriska förening	20 280
400-årsjubileum	243 178
Somarsöndagarna	45 378
Administration	91 342
Lön och arbetsgivaravgift	93 032
Totalt	504 460

Rörelseresultat 10 405

Balansräkning

Tillgångar

Bank	499 985
Fordringar stiftelser föregående år ¹	1 013 202
Fordringar stiftelser innevarande år ²	17 615
Skattekonto	34 230
Mueseiföremål	1
Fastigheten Hökerum 1:33	1
Byggnader Ramnaparken	1
Totalt	1 565 036

Skulder och eget kapital

Eget kapital	1 279 637
Redovisat resultat	28 020
Kortfristiga skulder	257 379
Totalt	1 565 036

1) Merparten av föreningens tillgångar samförvaltas med de stiftelser som föreningen sköter, och denna fordran utgör föreningens andel av de gemensamma tillgångarna.

2) Föreningens andel av avkastningen från de gemensamt förvaltade tillgångarna.

Verksamhetsberättelse 2022

Styrelsen

Styrelsen har haft följande sammansättning:

			Mandatperiod
Ordförande	Iréne Arvidsson	Borås	2022
V. ordförande	Hjalmar Gren	Borås	2022-23
Skattmästare	Birgit Olsson	Hyssna	2021-22
Sekreterare	Birgit Andersson	Finnekumla	2021-22
Ledamöter	Helen Flensburg	Fristad	2021-22
	Marianne Lindh	Asklanda	2022-23
	Rolf Enander	Vegby	2022-23
	Inge Pettersson	Aplared	2021-22
	Gunnar Toresson	Sandhult	2022-23
Suppleant	Ulla Lyckestam	Bollebygd	2022

Morgan Nilsson, vald ledamot 2021-2022, avgick i maj 2022 och ersattes inte i något fyllnadsval. Till styrelsens sammanträden har museichef Ulrika Kullenberg adjungerats.

Styrelsen har haft åtta protokollförda sammanträden under 2022.

Valberedning under året har varit Margaretha Persson och styrelsens representant Gunnar Toresson (sammankallande).

Revisorer under året har varit Lennart Wasling och Holger Sandin samt Rolf Eriksson suppleant.

Föreningsstämma

Ordinarie föreningsstämma hölls i Ramnakyrkan på Borås Museum den 25 maj. 27 medlemmar deltog på årsstämman. Med anledning av att Textilmuseet 2022 firar 50-årsjubileum höll Lennart Wasling ett anförande om dess tillkomst och utveckling. Stämman avslutades med kaffe och tårta i Gästgivargårdens café.

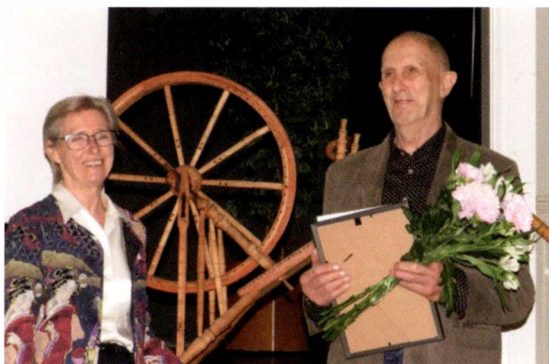
Medlemmar

Vid årets slut hade föreningen 310 betalande huvudmedlemmar (varav 13 föreningar och företag), 99 familjemedlemmar och 14 ständiga medlemmar, totalt alltså 423. Bibliotek och andra institutioner som regelbundet erhåller årsboken har inte medräknats. Jämfört med 2021 har medlemsantalet minskat med 27. Årsavgiften har varit 150 kronor för huvudmedlem och 50 kronor för familjemedlem.

Programverksamhet

Efter det intensiva året med firandet av Borås 400 år återgick verksamheten till det mera normala 2022. I februari fick vi en visning av utvalda föremål från Textilmuseets arkiv och besåg den uppmärksammade utställningen Craft Rituals. En försenad utdelning till Hyssna hembygdsförening av 2021 års utmärkelse Årets kulturhistoriska förening genomfördes i mars och i april var det dags att vårstäda gravfältet i Hökerum, som vanligt i samverkan med Södra Vings hembygdsförening.

När årsstämman passerat i slutet av maj var det dags för en nyhet, konserter i Ramnakyrkan. Tyvärr inte så välbesökta, troligen mest beroende på svårigheten att nå rätt publik, men uppskattade av dem som kom. De traditionella Sommarsöndagarna med allsång, uppträdande och dans fanns med i programmet även 2022. Som vanligt prioriterades lokala artister och i år fick vi lyssna på såväl etablerade som unga sångfåglar i början av sin karriär. Självklart fanns också ett par artistgrupper som favoriter i

Hyssna hembygdsförening representerad av Arne Johnson byllas av Iréne Arvidsson.

Såväl etablerade artister och unga sångfåglar förgyllde de traditionella sommarsöndagarna. Här Marie Arturén samt Nellie Ericson och Isabella Profenna.

Favoriter i repris: Honky Tonk Swedes.

repris. Vädrets makter höll sig på arrangörernas sida även denna sommar, endast ett uppträdande fick förläggas till Redskapsboden. De fyra söndagarna besöktes av mellan 120 och 260 personer/tillfälle.

Redan den 7 augusti blev det Slättergille på föreningens tomt i Hökerum i samarbete med Södra Vings hembygdsförening. Ca 15 personer mötte upp med liar, räfsor, högafflar och kaffekorgar och gjorde dagen minnesvärd samtidigt som gravfältet fick sitt underhåll.

Kulturarvsdagen den 10 september uppmärksammades Textilmuseet 50 år med visning av den aktuella utställningen. På samma plats lyssnade ca 30 medlemmar en månad senare på en föreläsning om färgning och dess historia inom textilindustrin.

Den 3 december upprepades konceptet med *Jul i Ramnaparken*, ett arrangemang utan kommersialism. Då erbjöds guidade turer på museet, musikarrangemang i kyrkan, sagoberättande, tipspromenad, pyssel, dans

Jul i Ramnaparken genomfördes i samverkan med Borås Museum, hemslöjdskonsulenterna och Borås Hembygds-gille.

kring granen och några av föreningens medlemmar rörde sig runt på museet i tidstypiska kläder. Självklart fanns det pepparkakor, lussekatter och varm choklad i caféet och barnen kunde åka häst och vagn. Alltsammans ett samarrangemang mellan Borås Museum, Hemslöjdskonsulenterna, D7kf och Borås Hembygds-gille.

Årsboken

Arbetet med föreningens 58e årsbok med arbetsnamnet Hus och människor i Mark, del 3 i serien om de olika häraderna, påbörjades under försommaren 2022. Ingemar Brink är redaktör och till sin hjälp har han en bokkommitté bestående av dels två styrelseledamöter dels två personer med lokalkännedom om Marks härad. Boken kommer att publiceras i december 2023.

Utmärkelse

Ingen utmärkelse för Årets kulturhistoriska förening utdelades 2022.

Förtjänstplakett

2022 års förtjänstplakett tilldelades Christer Falk och Christer Johansson för deras arbete att genom nytänkande och innovativa idéer dokumentera vägar och platser i Bollebygd. Lars-Olof Johansson tilldelades förtjänstplaketten för sin insats i styrelsen men också för sitt gedigna och mångåriga engagemang i Fristads hembygdsförening.

Föreningens ordförande Iréne Arvidsson delade ut förtjänstplaketter till Bollebygds Christer Johansson och Christer Falk samt till Lars-Olof Johansson, Fristad.

Externa medel

Föreningen har under 2022 ansökt om och erhållit medel från flera bidragsgivare och för flera projekt. Utöver det årliga verksamhetsbidraget från Kulturnämnden, som 2022 var 100 000 kr, erhöles 20 000 kr från Wärenstams stiftelse för den kommande årsboken samt 80 000 för aktiviteter i Ramnaparken från Sparbanksstiftelsen Sjuhärad. Samarbetet med Medborgarskolan ger ekonomiskt stöd för studiecirkelverksamhet och arrangemang vilket 2022 innebar 3 360:-.

Stiftelserna

Föreningen förvaltar nedanstående fyra stiftelser. Föreningens styrelse utgör även stiftelsernas styrelse. Stiftelserna har egen redovisning som också revideras av föreningens revisorer. Ett sammandrag av stiftelsernas ställning ser ut på följande sätt:

	Bildat år	Ursprungligt belopp	Bokfört värde 2022-12-31	Marknads- värde 2022-12-31
T och L Odencrants stiftelse	1947	50 000	50 000	95 405
M och A Planks stiftelse	1961	65 000	89 085	169 984
Margit Hörstadius stiftelse	1964	200 000	543 139	1 036 370
I och V Weylerths stiftelse	1983	41 000	68 000	129 751
Totalt			750 224	1 431 510

Avkastningen från Odenkrants, Planks och Weylerts stiftelser skall enligt statuterna tillföras De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening. För 2022-12-31 är denna summa 18 419 kronor.

För Hörstadius stiftelse gäller enligt donationsbrevet ...”att Borås Museum (Textilmuseet) med hjälp av sammans avkastning skall kunna förvärva och utställa textilier med tonvikt på sådana som är tillverkade i Borås och Sjuhäradsbygden”. Stiftelsen har sedan 1963 gett c:a 1,5 milj. kronor i avkastning som använts för inköp till museet. De senaste åren har några textilkonstverk införskaffats till samlingarna, senast textila konstverk av Marjan Kooroshnia (10 000) samt Åsa Norberg och Jenny Sundén (60 000) 2021. 2022 införskaffades två handknutna ryor av Emelie Rönndahl (60 000).

Föreningen har också ställt krav på Textilmuseet att det tydligare skall visas för allmänheten varifrån pengarna kommer, vilket accepterats av museets ledning.

Ekonomi 2022

Resultaträkning

Intäkter

Medlemsavgifter	51 352
Gåvor från medlemmar	28 303
Bokförsäljning, övrig försäljning	3 250
Övriga bidrag, utdelning	22 117
Kulturella arrangemang	89 083
Årsbok	0
Ramnakyrkan (Sparbanksstiftelsen)	150 000
Kommunala bidrag	100 000
Totalt	444 105

Kostnader

Årsboken	5 300
Årets kulturhistoriska förening	170
Plaketter, gravyr, diverse	42 619
Kulturella arrangemang inkl. löner	89 382
Administration	44 957
Ramnakyrkan	201 546
Totalt	383 975

Rörelseresultat 60 130

Balansräkning

Tillgångar

Bank	292 039
Fordringar stiftelser föregående år ¹	1 089 268
Fordringar stiftelser innevarande år ²	18 419
Skattekonto	- 2
Mueseiföremål	1
Fastigheten Hökerum 1:33	1
Byggnader Ramnaparken	1
Totalt	1 399 728

Skulder och eget kapital

Eget kapital	1 304 233
Redovisat resultat	60 130
Kortfristiga skulder	35 365
Totalt	1 399 728

1) Merparten av föreningens tillgångar samförvaltas med de stiftelser som föreningen sköter, och denna fordran utgör föreningens andel av de gemensamma tillgångarna.

2) Föreningens andel av avkastningen från de gemensamt förvaltade tillgångarna.

Bildkällor

Marks härad:

Karta över Marks plats i Västergötland: Wikipedia

Karta över Marks härad: Marks härads släktforskarförening

Upphådsfana: Foto från Digitalt museum/Armémuseum/Creative Commons. Bilden något beskuren.

Märkliga från Mark

Bernt Frilén. Foto från Skene Sols.

Manfred Flyckt: Stockholms Auktionsverk

Ingrid Hellman-Knafve: Foto Rydals museum

Sten Gustafsson. Foto från Johan Gustafsson

Carl Jeansén: Svenska män och kvinnor: biografisk uppslagsbok

Marita Skogum: Foto Bosse Haglund

Lydia Sandgren. Foto Emelie Asplund

Övriga: Wikimedia Commons

När Fotskäl var kurort

Bilder av källan: Foto Ingemar Brink

Rolf Levinson provsmakar: Foto Ingemar Brink

Karta: Lantmäteriet

Den europaunika bronsåldersbåten vid Viskan

Illustration ur Anders Chydenius skrift *Americanska Näfwerbåtar*, baserad på uppgifter från Pehr Kalm. Åbo 1753.

Foton från fyndplatsen har levererats av författaren.

Krypningsskiss: Maria Lindberg

Hela fyndet: Foto Staffan von Arbin

Detalj av fyndet: Foto Maria Lindberg

I Kungsäter slutade gäramålarens liv med katter och misär

Samtliga bilder från Annika Gunnarsson

Horred skyddat mot ondskan med unik labyrint på kyrkklocka

Klockbild i början av artikeln. Foto Ingemar Brink

Helbild på klockan: Lars-Göran Bengtsson

Labyrint i ostkar från Fotskäl: Foto Konstantin Konstantoulas, Borås Museum

Övriga bilder: Foto Christer Westerdahl

Marbosöm är folkliga broderier från tre sekler

Bilder på broderier samt på Maria Björnkvist och Axel Skoglund. Foto Hillevi Skoglund

Marbostugan invändigt: Foto Borås Museum.

Bröllopsbild Maria och Lars Björnkvist: Foto Anders Scoglund.

Den Heliga Pigan i Mark och andra lokala helgonkulter

S:t Elin: Foto Lennart Karlsson, Historiska museet/SHM (CC-BY)

Kyrkan i Edsleskog: Joel Eriksson Stomberg har gjort illustrationen. Bilden tillhör Lödöse Museum vid Förvaltningen för kulturutveckling i Västra Götalandsregionen.

Vättlösa källa: Ur *Suecia antiqua et hodierna*

Prosten Torell och det religiöst livliga Mark

Interiör Hyssna gamla kyrka: Foto Ingemar Brink

Predikonäsdruk: Foto David Gudmundsson.

Henric Schartau, staty: Foto Wikipedia Commons

Nikolaus Ludwig von Zinzendorf: Bild Wikipedia Commons

Hans Nielsen Hauge: Bild Wikipedia Commons

Vägar och forngårdar i södra Mark

Kartor och foto: Gunnar Carlstedt

Foto på kängor: Ingemar Brink

Utgrävning ger pusselbitar om Örbys tidiga historia

Kartor: Caj Carlstein

Bild på avbasat område: Foto Caj Carlstein

Bild Domarberget: Foto Lina Håkansdotter

Bild på långhus: Från Ekehagens forntidsby

Marks kommun är född i split

Karta över kommunen från Marks kommun.

Bron mellan Kinna och Skene. Foto Ola Eriksson.

Tingshuset: Foto Christer Ahlberger

Vart tar arkitekturen Mark?

Alla bilder förutom den på Epa: Foto Lisa Heller

Bild på Epa i Kinna: Foto Måns Braun

Skene kyrka: Foto Ingemar Brink

Fritsla Syfabrik – konfektfabrik i vävarbygd

Flygbild. Foto: AB Flygtrafik (Vänersborgs museum, via Digitaltmuseum.se).

Övriga bilderna i artikeln kommer från Textilmuseets arkiv.

Spinnrockar, förläggare och svarvtradition i Hyssna

Oskar Persson, den sista rocksvarvaren. Foto Mats Lindqvist.

Övriga bilder från Marks hembygdsförenings arkiv

Veselängen – den försvunna sjön

Karta 1 och foton: Foto Bertil Karlsson

Major Erik Anton Remmer. Foto Petersen, F. / Järnvägsmuseet

Foto på Carls Slöör från Svenskt porträttarkiv.

Karta 2: Lantmäteriet

Bild med Bertil Karlsson och dokument: Ingemar Brink

Var Marks kommun dömd till bråk och split från början? Detta trots att Marks härad kan ståta med eget helgon och en unik inrättning för att bekämpa ondska. Där är några av de trådar som tas upp i denna den 58:e årsboken från De sju häradernas kulturhistoriska förening. Fokus är här helt på Marks härad.

Hyssna som rockcentrum, sömmen som står för hela landskapet, stenålderns vägar, Fotskäl som kurort och undangömd marinärkeologisk sensation är andra exempel på innehåll i denna den senaste publikationen i en serie som startade 1943. Under 80 år har så en mäktig mängd kulturhistoria från Sjuhäradsbygden presenterats och ackumulerats.

Boken vill ge intressanta inblickar i områdets historia och gärna stimulera till att söka mer kunskap.